

FELICIA GRIGORESCU

**FORME DE ARTĂ ÎN CIMITIRE
EVREIEȘTI DIN NORD-VESTUL
ROMÂNIEI**

**FORMS OF ART IN THE JEWISH
CEMETERIES IN THE NORTH-WEST
OF ROMANIA**

Felicia Grigorescu

**Forme de artă în cimitire evreiești din nord-vestul
României**

**Forms of art in the Jewish cemeteries in the North-West of
Romania**

Proiect editorial finanțat de

ADMINISTRAȚIA FONDULUI CULTURAL NAȚIONAL

Felicia Grigorescu

**Forme de artă în cimitire evreiești
din nord-vestul României**

**Forms of art in the Jewish cemeteries in
the North-West of Romania**

Editura Muzeului Sătmărean

2013

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

GRIGORESCU, FELICIA

**Forme de artă în cimitire evreiești din nord-vestul României =
Forms of art in the Jewish cemeteries in the North-West of Romania /**

Felicia Grigorescu. - Satu Mare : Editura Muzeului Sătmărean, 2013

Bibliogr.

ISBN 978-973-1843-69-8

726.82(=411.16)(498-16)

Lector de carte:

Dr. Viorel Ciubotă

Prof. Ioan Nistor

Traducere în limba engleză:

Prof. Cosmin Balog

Luciana Tămaș (Cap. III.B.1)

Tehnoredactare:

Bogdan Frăsinel

Coperta 1:

Cimitirul evreiesc ortodox, Satu Mare

Coperta 4:

Monument funerar evreiesc

Design & print:

GEDO Cluj, 0264430337

© Felicia Grigorescu, 2013

Carte apărută cu sprijinul financiar al Administrației Fondului Cultural Național

Argument

Din istoria ultimelor aproape trei secole a zonei de nord-vest a României, un capitol aparte îl reprezintă așezarea, coagularea și dezvoltarea comunităților evreiești. Puțin numeroase la început, radiografiate la mijlocul secolului XIX-lea, aceste comunități erau deja bine integrate în societatea economică și politică a locului. Din această perioadă urmele trecerii sunt din ce în ce mai numeroase. Până azi s-au păstrat puține case de rugăciune, băi ritualice, capele cimiteriale, câteva sinagogi monumentale, iar dintre cimitire, s-au păstrat marea majoritate. Din nefericire, acest univers reprezentativ pentru cultura străveche a iudaismului, este încă prea puțin cunoscut celor ce trec pe lângă aceste locuri împrejmuite, retrase, tăcute...

I. ISTORIOGRAFIA PROBLEMEI

Biblia¹, cea mai tulburătoare dintre toate cărțile lumii, sursa și reperul cel mai important al prezentului studiu, a fost dată omenirii de *poporul ales*². Această carte a fost interpretată și comentată în alte scrieri care i-au urmat, ce explicau și normau religia iudaică: *Talmudul, Mișna, Halala, Agada, Cabala*, într-o vastă literatură rabinică și în încă una, aproape de necuprins, a religiilor.

Privită prin prisma tematicii prezentului studiu - elemente de artă în cimitire evreiești din nord-vestul României, scrierea biblică este caracterizată de o evidentă dualitate de conținut: pe de o parte, interdicția prin poruncă a chipului cioplit, iar pe de altă parte, nenumăratele descrieri artistice detaliate ale cortului din deșert, a Templului lui Solomon, a obiectelor de cult și a amplasamentelor acestora, descrieri-porunci fondatoare de Lege.

O părere general acceptată de critica de artă europeană este aceea că, asupra problemelor artei iudaice, istoriografia domeniului este încă nu numai modestă, dar și foarte tânără. Dominique Jarrassé³ plasa începuturile istoriografiei evreiești, abia în secolul al XIX-lea. Schöner Alfred, în prefața lucrării *A pokol Traktátusa képekben* arată că ... *cercetarea artelor plastice evreiești pornește în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea*.

Această situație a istoriografiei artei iudaice, a fost pusă mai întotdeauna, în legătură cu interdicția biblică a *chipului cioplit*⁴, interdicție ale cărei limite au fost de-a lungul vremii, foarte variabile: de la interzicerea doar a reprezentării chipului lui Dumnezeu, până la interzicerea totală a reprezentărilor antropomorfe în arta religioasă, aceasta mai ales într-o lume și într-o vreme în care popoarele, vecine sau îndepărtate, se închinau fiecare la panteoane⁵ pline de zei.

În România istoriografia artei iudaice a reușit să se înfiripeze destul de timid, prin studii de dimensiuni mai mici dar pertinente, ce au apărut din a doua jumătate a secolului al XX-lea. Abia în ultimii ani au apărut lucrări mai ample asupra a ceea ce s-a dorit a fi surprins în prezentul studiu: arta iudaică a sinagogii și cea a cimitirului.

Prima lucrare la care facem referire, apărută prin strădania profesorului Silviu Sanie de la Facultatea de Istorie a Universității ieșene, deși prezintă un singur cimitir, respectiv cimitirul evreiesc medieval de la Siret, este o lucrare de referință prin ceea ce realizează: o metodologie de studiu pentru un cimitir evreiesc, un sistem propriu de clasificare a pietrelor funerare, o colecție de antroponime precum și o clasificare a ornamenticii funerare iudaice pentru respectivul perimetru. Conținutul lucrării cuprinde catalogul monumentelor cimitirului siretean, însoțit de o prezentare completă – formă, apartenența în sistemul de clasificare, descrierea ornamenticii și redarea conținutului epitafului, în măsura în care acesta este vizibil - a fiecăruia dintre acestea, o scurtă

¹ În prezentul studiu toate referirile la Biblie privesc Vechiul Testament.

² *Biblia*, Geneza 12: 2, *Voi face din tine un neam mare, și te voi binecuvânta; îți voi face un nume mare, și vei fi o binecuvântare.*

³ Dominique Jarrassé, expert în patrimoniu evreiesc, profesor de artă contemporană la Universitatea din Bordeaux, unul din cei mai cunoscuți critici ai artei iudaice, numărându-se printre întemeietorii istoriografiei artei evreiești.

⁴ *Biblia*, Exodul 20: 4

⁵ Sebastiano Moscati, *Lumea fenicienilor*, Ed. Meridiane, București, 1975, p. 210-220, (În continuare: *Fenicieni...*)

prezentare geografică în deschidere, iar la sfârșit concluziile menționate anterior. Lucrarea este rezultatul preocupărilor și cumulării unor cercetări și studii anterioare, desfășurate pe parcursul unei lungi perioade de timp, ale profesorului Silviu Sanie.

Lucrarea lui Erdélyi Lajos *Régi zsidó temetők művészete* (Arta vechilor cimitire evreiești), apărută în limba maghiară la editura Kriterion, în anul 1980 este o încercare de integrare a cimitirelor evreiești din mai multe zone din România pe care autorul le-a vizitat, sub o aceeași umbrelă: iudaismul. Este vorba de un album de fotografii, însoțit și de câteva considerații asupra istoriei evreilor din România, a prezentării conținutului și semnificației unui cimitir evreiesc, a organizării acestuia precum și a elementelor de artă pe care le conține. În lucrare sunt prezentate și imagini din zona de nord-vest a României, de exemplu din Săpânța, județul Maramureș și din Vama, județul Satu Mare, localități reprezentative pentru arta cimiterială rurală din această zonă. Fără a intra în detalii, clasificări sau studii comparatiste, lucrarea surprinde câteva aspecte importate ale domeniului, pe baza cărora cei interesați au putut clădi ulterior. Cele peste 30 de pagini, concentrează în text și imagine aspecte ale principalelor caracteristici ale cimitirului evreiesc, lucrarea fiind importantă pentru cercetările ulterioare ale domeniului.

Acestor lucrări se impune să le alăturăm *Az észak-erdélyi Holokauszt földrajzi enciklopédiája*⁶ (*Enciclopedia geografică a Holocaustului din Transilvania de Nord*) al cărei autor Randolph L. Braham, reușește să adune un material arhivistic deosebit de bogat, atât în informații cât și în imagini. În lucrare sunt prezentate grupate pe regiuni, localitățile din Transilvania în care au trăit evrei, numărul acestora la anumite intervale temporale, locul de unde au venit, ocupațiile, comunitățile cărora le aparțineau, informații despre cimitire, sinagogi, societăți care activau în diferite localități, precum și urmările deportărilor asupra comunităților. Lucrarea a fost de un real folos în elaborarea prezentului studiu, pentru selectarea unor informații importante pentru zona și domeniul studiat.

Pentru zona Bihorului, monografia evreilor realizată de muzeograful Teréza Mózes, apărută mai întâi în limba maghiară și ulterior și în traducere românească, este o foarte valoroasă sursă de informații privind începuturile și dezvoltarea comunității evreiești în zona Bihorului, precum și a celor mai importante instituții iudaice: sinagoga și cimitirul. Datele utilizate în lucrare de Teréza Mózes sunt adunate din monografiile ale Bihorului, dintre care unele au ajuns foarte rare, greu accesibile cercetătorului.

Pentru zona Maramureșului, Ioan J. Popescu a adunat un material despre comunitatea evreilor și evenimentele importante legate de aceasta, pe care le-a publicat în monografia *O istorie a evreilor din Sighet*.

Cercetători cu contribuții valoroase în domeniu sunt: Lya Benjamin⁷, etno-sociologul Hary Kuller⁸ sau Irina Cajal-Marin, care împreună⁹ sau separat au elaborat mai multe studii despre arta și civilizația iudaică.

⁶ Randolph L. Braham, *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*, Budapest Park Kiadó, Cluj – Napoca Koinónia, 2008, (În continuare: *Enciklopédia ...*)

⁷ Lya Benjamin și colectiv, *Evreii din România în texte istoriografice. Antologie*, Ed. Hasefer, București, 2002, (În continuare: *Texte istoriografice...*)

⁸ Hary Kuller, *Presa evreiască bucureșteană 1857-1994*, București, Ed. Hasefer, 1996, ș.a.

⁹ Lya Benjamin, Irina Cajal Marin, Hary Kuller, *Mituri, rituri și obiecte rituale iudaice, Culegere de texte și comentarii*, Ed. Fundației Culturale Române, București, 1994. (În continuare: *Mituri...*)

Cercetări privind domeniul ornamenticii și a simbolisticii iudaice au fost făcute de etnologul Paul Petrescu, din ale cărui lucrări amintim: *Obiecte rituale iudaice din România și Istorie și simbolistică în Arta populară a evreilor din România*.

Studiile referitoare la arta și civilizația iudaică erau aproape inexistente în România la începutul secolului al XX-lea. Din a doua jumătate a secolului situația s-a schimbat, prin apariția unor lucrări care au pus bazele cercetării românești în domeniu. Începutul mileniului al treilea s-a dovedit prolific atât pentru specialiștii autohtoni cât și pentru cei din afară, care largesc aria cercetărilor lor prin sinteze ce includ și România. Să-i amintim aici și pe evreii români care ulterior s-au stabilit în străinătate, al căror interes rămâne viu pentru vechea societate evreiască din România. Viitorul rămâne o poartă deschisă spre noi descoperiri documentare, arhivistice sau chiar arheologice, care ar putea contribui la o cunoaștere mai profundă a artei iudaice, a influențelor pe care le-a primit pe de o parte, dar și a celor exercitate, pe de alta, dinspre și asupra contextului în care s-a manifestat.

II. CIMITIRUL

II.A. Ritualul funerar la evrei

II.A.1. Cimitirul

Alături de sinagogă, cimitirul este cealaltă instituție¹⁰ importantă a iudaismului. Similar, aceasta a fost valabil pentru echivalentele biserică – cimitir în lumea creștină a Europei *din evul mediu timpuriu și până la începutul epocii moderne*¹¹. Amândouă instituțiile în timp au devenit modalități prin care evreii au putut să-și manifeste capacitatea și opțiunea lor, în diferite domenii ale artelor plastice, lucru evident mai ales din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, după emancipare.

Atunci când evreii își asumă anumite forme de exprimare artistică, considerăm că o fac mai ales pentru individualizarea comunității lor în spațiul și mediul social contextual. Pe lângă o importantă modalitate de manifestare a identității iudaice, instituția cimitirului a fost mai întâi o prioritate religioasă, mai stringentă decât sinagoga. De cum primeau dezlegarea stabilirii într-o localitate, evreii se îngrijeau de deschiderea cimitirului, prin acesta consfințindu-se oarecum, dreptul și legarea lor de spațiul respectiv. Dacă cimitirul a fost de-a lungul mileniilor de exil, primordial și permanent spațiu de definire identitară, evreii și-au realizat acest deziderat asumându-și și modalitățile de exprimare plastică specifice, în primul rând prelucrarea artistică a pietrei.

Importanța deosebită a acestei forme de manifestare religioasă pentru evrei, reiese din nenumărate pasaje biblice, identificate și interpretate de-a lungul vremii, în literatura rabinică. Nu numai viața evreului este condusă de textul sfânt, ci și ceea ce urmează vieții¹². *Tora* face referiri clare la înmormântare, la spațiul folosit ca loc de îngropare, respectiv la ceea ce s-a dezvoltat în timp ca cimitir iudaic, fapt petrecut în perioada talmudică¹³, cât și la semnul pus pentru marcarea locului de înhumare pentru fiecare decedat, materializat prin piatra funerară iudaică. Aceste pietre de mormânt sunt cele care au devenit în timp principalele purtătoare ale formelor de artă, și doar la finele secolului al XIX-lea în cimitirul evreiesc apar și alte motive pentru dezvoltarea unor forme noi de exprimare artistică.

Pentru nominarea acestei instituții evreiești în limba ebraică se utilizează mai multe forme : *bet kevarot* – casa mormintelor, *bet olam* – casa veșniciei, *bet haim* – casa vieții, după multiplele semnificații cu care evreii încarcă acest spațiu. Încă din Evul Mediu cimitirul evreiesc nu a trecut neobservat, fiind perceput de majoritatea creștină ca *Hortus Judaeorum* - grădina evreilor, iar în Italia era cunoscut ca *Mons Judaicus*¹⁴ - deoarece prescripția cerea ca cimitirul să fie așezat pe o pantă. În zona studiată astfel de exemple de așezare în pantă a cimitirului sunt numeroase : la Valea lui Mihai (BH), unde s-a conservat bine un cimitir de mari dimensiuni, la Târgu Lăpuș (MM), Tășnad (SM), Copalnic Mănăstur (MM), Certeze (SM) și în multe alte localități.

¹⁰ Manuela Paraipan, *Simbolistica funerară iudaică*, în *Studia Hebraica*, Issue nr. 8/2008, p.201

¹¹ Ioan Albu, *Influențe central-europene în iconografia funerară transilvană*, în *Istorie și tradiție în spațiul românesc VI*, Sibiu, 2006, p. 53, (În continuare: *Influențe...*)

¹² Maria Radosav, *Livada cu rodii*, Ed. Argonaut, Cluj Napoca, 2007, (În continuare *Livada...*), p. 17, *rolul textului sfânt în viață este atât de profund, încât chiar perioada de după viață nu poate fi imaginată fără acesta ...*

¹³ Federația Comunităților Evreiești din România, *Memoria cimitirelor evreiești*, editat cu sprijinul Ministerului Culturii și Cultelor, București, 2007, p. 84, (În continuare: FCER, *Memoria...*)

¹⁴ *Magyar Zsidó Lexikon*, 1929 (În continuare *MZsL*), p. 890

Deschiderea cimitirului a avut întotdeauna primordialitate¹⁵ la stabilirea comunității evreiești într-un spațiu, achiziționarea unui teren destinat acestuia a fost cea mai urgentă preocupare. După exemplul primului evreu, Abraham¹⁶, evreii s-au îngrijit să fie proprietari¹⁷ ai terenurilor destinate cimitirelor. După achiziționare are loc o ceremonie religioasă prin care aceste terenuri se sfințesc ca cimitire. Cu toate acestea, cimitirul este pentru evrei în același timp și sursă de necurățenie rituală¹⁸, asemenea cadavrelor¹⁹. Este interzis accesul *cohanimilor* și sacerdoților²⁰ în incinta lor.

După prescripțiile talmudice cimitirele trebuiau scoase în afara localității *la 50 de stânjeni de ultima casă*²¹, aceasta reprezentând o izolare a lor, având în vedere că sunt sursă de impuritate. Încă din antichitate, după exemplele biblice, evreii foloseau ca locuri pentru îngropare peșteri, grote, caverne sau așezau mormintele sub pietre în locuri izolate. Însă, de multe ori peregrinările post-pogromice au făcut imposibilă respectarea tradiției.

Cimitirul nu trebuia să fie într-un loc cu sinagoga, în primul rând din cauza pericolului de impuritate - *tuma*. Dar asemenea dezvoltării cimitirului în jurul bisericii, obicei creștin practicat în Evul Mediu²², aceste situații există și în lumea evreiască, de exemplu în cazul cimitirului alăturat sinagogii Remuh din Cracovia, situații determinate de condiția de toleranță a evreului. În zona studiată nu am întâlnit această alăturare.

În Evul Mediu european parcelele destinate cimitirelor evreiești erau frecvent de dimensiuni mici și deveneau insuficiente când numărul populației creștea, ajungându-se la suprapunerea mormintelor și la reconsiderarea prescripțiilor de organizare a cimitirului și de așezare a mormintelor. În multe situații un singur cimitir deservea teritorii întinse sau mai multe orașe²³.

În cimitirul evreiesc sunt îngropați de obicei numai evrei, ca aparținători ai aceluiasi grup, rit sau neam. Familia abrahamică (cu excepția Rahelei) a fost îngropată împreună, în peștera Macpela. Acest lucru a fost exemplu pentru ceilalți evrei. Când Isaac a murit, prin îngropare este dat *poporului său*, specifică Biblia²⁴.

¹⁵ FCER, *Memoria ...*, p. 84

¹⁶ Biblia, Genesa 23:4, *...eu sunt străin și venetic printre voi, dați-mi un ogor, ca loc de îngropare...*, 23:8, *rugați pentru mine pe Efron, fiul lui Tohar, 23:9, să-mi dea mie peștera Macpela, care-i a lui, și care este chiar la marginea ogorului lui ...*

¹⁷ Biblia, Genesa 23:8, *... să mi-o dea în schimbul prețului ei, ca să-mi slujească drept loc pentru îngropare ...*, 23:13, *Ascultă-mă, te rog! Îți dau prețul ogorului: primește-l de la mine; și-mi voi îngropa moarta în el*, 23:16, *...Și Avraam a cântărit lui Efron prețul cumpărării despre care vorbise, în fața fiilor lui Het: patru sute de sicli de argint, cari mergeau la orice negustor*, 23:17, *Ogorul lui Efron din Macpela, care este față în față cu Mamre, ogorul și peștera din el...*, 23:18, *au fost întărite astfel ca moșie a lui Avraam, în fața fiilor lui Het...*, 23:19, *După aceea Avraam a îngropat pe Sara, nevasta-sa în peștera din ogorul Macpela, care este față în față cu Mamre, adică Hebron, în țara Canaan.*

¹⁸ FCER, *Memoria ...*, p. 84

¹⁹ Biblia, Numeri 5: 2, *...oricine ... este întinat de atingerea unui mort...*

²⁰ *Ibidem*

²¹ *MZsL*, p. 890

²² Ioan Albu, *Influente...*, p. 53

²³ *MZSL*, p. 890. Aproape jumătate evreii din Bavaria erau înmormântați într-un singur cimitir, la Regensburg, iar în 1177 Anglia avea un singur cimitir evreiesc.

²⁴ Biblia, Genesa 35:29, *Isaac și-a dat duhul și a murit, și a fost acăușat la poporul său, bătrân și sătul de zile. Fiii săi Esau și Iacov l-au îngropat.*

În multe cimitire exista o separare a zonelor în care erau înmormântați bărbații de cele destinate femeilor, mai ales la comunitățile ortodoxe²⁵, separare impusă, după cum este cunoscut și în sinagogă. Începând din secolul al XIX-lea se trece la înmormântarea decedaților în ordinea survenirii decesului, *sărac și bogat fără deosebire să fie înmormântați unul lângă celălalt*.²⁶

Existau în cimitirele evreiești locuri rezervate rabinilor, sacerdoților și personalităților importante din comunitate. Acestea erau înșirate în cele mai vizibile locuri, frecvent în apropierea intrării sau în șir pe o latură a cimitirului. Când comunitatea era bogată, mormintele acestor aleși, erau protejate în mici capele funerare, fapt întâlnit în cimitirele urbane. Prescripțiile statuează egalitatea tuturor în cimitir, indiferent de starea materială. Cu toate acestea, există o vizibilă dorință de etalare a prosperității unor familii, prin materialul și dimensiunea pietrei funerare sau uneori a complexității monumentului funerar. În zona de nord-vest a României am identificat mai multe astfel de monumente, unele adevărate mausolee. Acestea pot aparține unei singure persoane, sau pot să grupeze membri unor familii.

Întotdeauna exista o zonă rezervată pentru mormintele copiilor, pietrele tombale ale acestor morminte fiind de dimensiuni reduse, dar păstrând forma pietrelor adulților.

Cei morți în afara Legii (apostații, suicizii, criminalii sau neevreii) erau înmormântați în **parcele** izolate la marginea cimitirului, pentru că Legea impune ca fiecare cadavru să fie îngropat, dar aceștia nu puteau fi așezați lângă o persoană credincioasă.

Împrejmuirea²⁷ cimitirelor evreiești este obligatorie pentru ca să nu pătrundă animalele să pască în ele, să nu fie spații de trecere – scurtături, să nu fie străbătut de apeducte dar mai ales pentru ca să se delimiteze spațiul impur, în care nu au voie să pătrundă rabinii.

În unele orașe mari din Europa, ariile cimiteriale delimitate de împrejmuiri, aveau uneori intrări spectaculoase, marcate de elemente arhitectonice care le sporeau grandoarea, în special portaluri ample flancate simetric de dezvoltări largi, bogat decorate, a căror funcție era doar demonstrativ-decorativă. În componența acestora intrau stâlpi masivi, uneori fațetați, coloane cu capiteluri bogat ornamentate purtând vase ornamentale sau chiar statui. Aceste intrări fastuoase sunt specifice marilor cimitire evreiești urbane. În aria selectată, intrări grandioase nu se cunosc, singurele care se remarcă în ansamblul împrejmuirii au fost identificate la cimitirul nou din Carei (Fig.50) în care cele două intrări, una pentru persoane și cealaltă mai largă pentru cortegiul fenerar sunt marcate de stâlpi puternici supraînălțați, cel neolog din Satu Mare, acces care este în același timp și intrare în capela mortuară, și la Valea lui Mihai unde intrarea în cimitir se face printr-un portal modest, compus dintr-un panou metalic arcuit, sprijinit pe stâlpi metalici înalți, ce anunță în scris (ebraică, română, maghiară – 2010) prezența cimitirului (Fig.51).

Spațiul unui cimitir evreiesc s-a dezvoltat după norme ce fixau alinierea mormintelor pe șiruri, la distanțe bine stabilite între morminte și între șiruri, de unde a

²⁵ Raj Tamás, *Bevezetés*, konyvek/html/2007-zsidokonyv/raj-tamas-magyar.htm, (În continuare: *Bevezetés...*)

²⁶ Erdély Lajos, *Régi zsidó temetők művészete*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980, p. 17

²⁷ FCER, *Memoria ...*, p. 85

rezultat aspectul întotdeauna ordonat al acestora. Majoritatea cimitirelor din aria selectată au o vechime ce variază între un secol și trei secole²⁸, dar și în prezent ordonarea mormintelor este vizibilă, chiar dacă starea de conservare a pietrelor este precară. Acolo unde comunitatea și-a permis achiziționarea unei parcele suficient de mari, cimitirele au fost proiectate cu alei largi de trecere. Treptat locurile în cimitir s-au ocupat, spațiile dintre alei fiind sectorizate și numerotate pentru orientare și identificare mai ușoară (Fig. 52, cimitirul ortodox din Satu Mare).

O condiție obligatorie pentru funcționarea unui cimitir este prezența unei surse de apă, necesară atât pentru baia rituală a decedatului cât și pentru purificarea participanților, la sfârșitul funeraliilor, cerință necesară și spațiului unei sinagogi..

Încă din perioada talmudică se recomanda să nu se viziteze frecvent cimitirele, ci doar în anumite zile de post²⁹, în cursul cărora sunt spuse rugăciuni și se citește psalmi. Femeilor nu le era permis accesul în cimitir în Evul Mediu. Tot în perioada respectivă era interzisă vizitarea cimitirului pe timpul nopții – această interdicție fiind pusă în legătură cu o puternică credință în demoni³⁰.

În timp s-a statornicit obiceiul ca în cimitirul evreiesc să se îngroape și cărțile sfinte ajunse într-un avansat grad de uzură și devenite inutilizabile. Acest lucru se făcea în ziua de *Lag-ba Omer* la comunitățile sefarde³¹. Evreii aveau un mare respect pentru cuvântul scris încă din antichitate, sulurile sfinte uzate neputând fi arse sau aruncate. Acestea erau îngropate și zidite, aceasta fiind se pare și originea *genizelor*, existând presupunerea că manuscrisele de la Kumram sunt o veche *geniză*³².

II.A.2. Capele funerare

În cimitir, spațiu de desfășurare a unor ritualuri cu profunde încărcături spirituale, după norme fixate cu rigurozitate de învățătura rabinică, s-au dezvoltat în timp o serie de construcții și utilități în sprijinul bunei desfășurări a ceremoniei înmormântării. Despre aceste practici care s-au împământenit, aflăm din documente vechi: *În fața cimitirului este un oil (casă mortuară) cu atenansele necesare, toate de zid*³³. Astfel, cimitirele au avut încăperi pentru pregătirea defunctului pentru înmormântare, o baie pentru spălarea rituală a acestuia, una sau mai multe băi pentru purificarea persoanelor ce îndeplineau serviciul funerar, capele – *ohel* - pentru desfășurarea ceremonialului funerar, diferite alte încăperi, toate formând uneori adevărate complexe cimiteriale. Existau și capele care funcționau doar ca anexe pentru diferite alte nevoi cimiteriale, de dimensiuni mult mai mici.

²⁸ Din informații orale de la comunitatea din Sighetu Marmăției s-ar părea că cimitirul vechi de pe strada Vasile Alexandri ar avea o vechime de 400 de ani. În cimitir se mai păstrează vizibile două monumente funerare.

²⁹ *MSzL*, p. 890

³⁰ *Ibidem*, p. 891

³¹ FCER, *Memoria ...*, p. 86

³² Raj T., *Bevezetés...*

³³ Iosif Kaufmann, *Evrei luptători în revoluția românilor din anul 1848 sau o pagină din istoria evreilor români*, cap. Numele, întemeierea, vechimea și istoricul târgului Buhuși, V. Cimitirul, în *Evreii din România în texte istoriografice. Antologie*, FCER, Centrul pentru studierea istoriei evreilor din România, Ed Hasefer, București, 2002, p. 346. (În continuare: *Evreii*)

Unele dintre aceste construcții s-au păstrat în zona studiată, până în prezent (2010), starea lor de conservare fiind însă diferită de la un cimitir la altul. Majoritatea acestor clădiri, deși unele de dimensiuni modeste, erau construite în stilul dezvoltat de evrei, acordându-se plasticii lor exterioare aceeași atenție ca și celorlalte clădiri de cult. La Oradea aceste capele sunt încă active în cimitirele noi, atât în cel neolog cât și în cel ortodox.

Capela neologă este bine conservată, aici desfășurându-se în continuare înmormântări, interiorul ei fiind descris la secțiunea despre înmormântare.

Capela evreilor ortodocși este proaspăt recondiționată. Clădirea, dezvoltată pe lățime prezintă un corp central cu două niveluri, în fața căruia pe toată lungimea este un portic sprijinit pe patru stâlpi masivi, cei centrali simpli și mai groși, cei laterali cu capituluri cu ornament vegetal (Fig. 53). Accesul se face printr-o ușă mare din lemn cu două canaturi, pentru a răspunde nevoilor legate de ritualul de înmormântare. Cei doi stâlpi centrali susțin un fronton înalt semicircular. Corpului central îi sunt atașate lateral alte două corpuri mai retrase, cu un singur nivel. Ferestrele sunt înalte, în plin cintru la parterul corpului central, rotunde la al doilea nivel și rectangulare în corpurile laterale.

O astfel de clădire funcțională care adăpostește capela pentru înmormântări, baia rituală pentru decedați, precum și spații de depozitare a celor trebuincioase pentru aceste activități, există și la Sighetu Marmației (Fig. 54). Aceasta ar avea o vechime de 200 de ani.³⁴ Construcția este compusă din două corpuri de clădire. Cel din stânga este mai dezvoltat, prezentând o ușă rectangulară din lemn, cu un timpan semicircular deasupra puțin mai îngust decât deschiderea celor două canaturi ale ușii. Dimensiunea acesteia permite desfășurarea în bune condiții a înmormântării. Ușa este flancată de două ferestre terminate circular. Corpul mai retras adăpostește încăperile pentru pregătirea decedatului și prezintă spre exterior trei ferestre în arc circular, cele două interioare fiind grupate iar cea exterioară mai depărtată.

O mică capelă a cimitirului ortodox vechi din Velența, închis de aproape 100 de ani, este într-o avansată stare de degradare, dar din fragmentele elementelor de arhitectură păstrate poate fi reconstituit aspectul ei inițial (Fig. 55). Aproape de planimetrie pătrată, capela are fațada principală simetric organizată în jurul accesului flancat de golurile a două ferestre rectangulare. Sub cornișă prezintă un brâu perimetral lat raportat la înălțimea modestă a clădirii și lesene marginale ce ritmează fațada principală. Elementul care amprentează cel mai puternic fațada este un atic înalt de factură barocă.

În capitalele europene în care comunitățile evreiești erau numeroase și puternice din punct de vedere financiar, aceste capele cimiteriale erau decorate cu numeroase fresce. Este cazul unei capele cimiteriale din Praga ale cărei fresce au fost executate în 1782, reprezentând scene din desfășurarea ritualului statuat în cartea *Hevra Kadișei*: rugăciunea pentru muribund, pregătirea pe pământ, sfâșierea veșmintelor, scoaterea decedatului din casa îndoliată, jelirea, sosirea la cimitir, purtarea pe umeri³⁵.

Mobilierul necesar desfășurării ritualului evreiesc de înmormântare constă din elemente puține: suporturi pentru corpul decedatului, sfeșnice, un mic pupitru pentru cartea de rugăciuni, câteva băncuțe așezate pe lângă pereți și panouri cu psalmii ce se rostesc la

³⁴ Informație orală de la președintele comunității evreiești din Sighetu Marmației, Hary Markus.

³⁵ Schöner Alfréd, *A pokol traktátusa képekben*, Gabbiano-print Kft, 2008, Budapest, p.11, (În continuare: *A pokol...*)

ceremonialul funerar (Fig.56). Și despre aceste inventare ale capelor mortuare evreiești, aflăm din texte contemporane uzului lor: ... *Decedații erau duși pe un pat împletit din odgoane ori din sfoară groasă*³⁶.

II.A.3. Însmormântarea

Însmormântarea - *kevura* - este un ritual reglementat de scrierile biblice, care presupune pregătirea și punerea persoanei decedate în smormânt. Însmroparea are întâietate față de orice altă activitate sau instituție : de *Tora*, de sărbătoarea *șabatului* sau a celei de *Iom Kipur* și de instituția rabinică³⁷, cu excepția actului de salvare a unei vieți. După porunca *Torei* însmroparea este obligatorie³⁸ și înseamnă reînsmroparea³⁹ trupului în pământ. Acest lucru trebuie să se întâmple după prescripția biblică chiar în ziua decesului⁴⁰, fiind amânat pentru a doua zi⁴¹ doar dacă moartea a survenit într-un moment ce nu permite procurarea giulgiului – *tahrihin (tachrichim)*⁴² - pentru însmropare sau sosirea rudelor de la distanțe mari. La comunitățile ortodoxe este mai frecventă amânarea însmropării. *Tora* menționează obligativitatea ca orice evreu să însmroape un cadavru găsit pe drum, chiar dacă acesta este al unui neevreu - *met mitva* și chiar dacă gășitorul este un rabin. A rămâne neînsmropat, este cel mai cumplit blestem⁴³ pentru un evreu.

Ritualurile funerare sunt în iudaism de o mare simplitate⁴⁴. Este interzis martiriul, incinerarea și suicidul. În lumea evreiască este recomandată însmroparea defunctului fără mutilarea corpului prin autopsiere sau disecție.

Likut atzamot este o practică descrisă în *Talmudul* ierusalimitean, constând din două faze : prima dată are loc însmormântarea corpului în gropi adânci *mahamorot*, apoi oasele sunt plasate în osuare sau cutii speciale pentru oase. Folosirea osuarelor pare a-și găsi corespondența cu scrierea biblică despre Valea oaselor uscate⁴⁵. Sosirea romanilor în Iudea se pare că ar fi generalizat însmormântarea în pământ în cimitire publice.

În iudaism la însmormântare se practică - *kriyah* - obiceiul sfâșierii veșmintelor⁴⁶ de către rudele apropiate decedatului. Deteriorarea prin rupere este proporțională cu gradul de rudenie cu decedatul, cei apropiați fiind obligați să procedeze la o deteriorare mai accentuată a hainei, care nu va mai fi cusută ulterior.

Bărbații sunt însmropați cu șalul de rugăciune – *talit*. Uneori se însmroapă și cu filacterele ce le-au aparținut.

³⁶ I. Kaufmann, *Evreii ...*, p. 346

³⁷ Raj T., *Bevezetés...*, p. 87

³⁸ Regine Azria, *Iudaismul*, Ed. C.N.I. "Coresi" SA, București, 2000, pag. 58, (În continuare: *Iudaismul ...*)

³⁹ *Biblia*, *Genesa 2:7, Domnul Dumnezeu a făcut pe om din țărâna pământului...*, *Genesa 3:19, ... până te vei întoarce în pământ, căci din el ai fost luat; căci țărână ești și în țărână te vei întoarce.*

⁴⁰ *Biblia*, *Deuteronom, 21:23, trupul celui mort...să-l însmropați în aceeași zi, 22:23, să nu permiți corpului său să rămână în copac, ci îl vei însmropa chiar în aceea zi.*

⁴¹ FCER, *Memoria ...*, p. 88

⁴² Pânza folosită pentru însmormântare este în alb simplu, aceeași pentru toți evreii, fără diferențieri sociale.

⁴³ *Biblia*, *Ieremia 22:19, I Regi 16:4. Deut. 28, 26 Trupul tău mort va fi hrana tuturor păsărilor cerului și fiarelor pământului și nu va fi nimeni să le tulbure*

⁴⁴ R. Azria, *Iudaismul ...*, p. 56.

⁴⁵ *Biblia*, *Ezechiel 37: 1-13*

⁴⁶ Schöner A., *A pokol ...*, p. 59

Ritualul de înmormântare era respectat cu strictețe în iudaism, operațiunile spălării rituale – *tohara (taharah)* - desfășurându-se într-o anumită ordine, totul având și profunde valențe etice. Iată descrierea operațiunilor în ordinea desfășurării lor, prilejuită de descrierea unui tablou cu o scenă de pregătire a decedatului pentru îngropare: ...*Tema tabloului este spălarea decedatului. Scopul etic al spălării decedatului este acela ca rămășițele pământești – în înțelesul cel mai profund al cuvântului – să fie spălate amănunțit și conștiincios. Între timp, se spun rugăciuni alcătuite din psalmii biblici din Cântarea Cântărilor în versetele cărora sunt referiri la membrele care urmează a fi spălate. Această moștenire seculară trăiește și astăzi...* În continuare codul eticii religioase îndrumă pe cei ce iau parte la spălarea decedatului: *obiceiul este ca pentru înmormântare să se ia pânză albă, să fie frumoși, și deoarece cred în înviere, pentru că spune rabinul Chija, fiul lui Iosif, că cei smeriți vor învia cândva cu hainele lor iar pe bărbat cu șalul de înmormântare trebuie îngropat*⁴⁷. (Talmud, Ketubot 111b) *Ordinea spălării: îi spală tot corpul, capul, mâinile, picioarele, îi piaptână părul. Trebuie avut grijă să nu întoarcă decedatul pe față, pentru că aceasta ar fi umilitor.*

Dintre băile rituale pentru decedați care s-au păstrat, o menționăm pe cea din cimitirul neolog din Oradea. Intrarea se face prin capelă. Este o încăpere de dimensiuni modeste, aproximativ 3x4 m. În centrul acesteia se găsește spălătorul alcătuit din două elemente legate: o masă de spălare și un vas colector pentru scurgerea apei (Fig. 57). Masa de spălare este un suport din piatră (beton) așezat pe două picioare puternice de sprijin, de înălțime mai coborâtă decât o masă obișnuită, ușor înclinat de la cap spre picioare, în a cărui concavitate de dimensiunile corpului uman este un sistem de scobituri în forma unei pene rare, ce coboară pe elementul de legătură spre vasul colector (40-50 de litri), de la baza spălătorului. Vasul colector este prevăzut cu un orificiu de scurgere și este așezat pe pardoseală. Spălătorul are dimensiunile de aproximativ 80/200 cm.

La așchenazi această încăpere se numește „casa pentru *tahara*” iar la sefarzi *rehița, rehițat ha- met* însemnând în traducere, toaleta mortului.

În funcție de obiceiul comunității, trupul decedatului învelit în *tahrihin* se poate așeza într-un coșciug sau, ca în vechiul Israel și la unele comunități sefarde, direct în pământ. Coșciugul prezintă în partea inferioară câteva găuri pentru ca decedatul să ajungă în contact cu pământul, după prescripția biblică.

II.A.4. *Hevra Kadișa*. Primele *Hevra Kadișa* din nord-vestul României

Hevra Kadișa, în traducere mot-à-mot societate sau frăție sfântă, are rol de întrajutorare și își asumă sarcina de a veghea la căpătâiul muribunzilor, de a îndeplini

⁴⁷ Schöner Alfréd, *Te érted ...*, Bookmaker Kiadó, Budapest, 2004, p. 82 ... *A kép témája a halottmosdatás.*

... *A halottmosdatás etikai célja az hogy a földi porhüvelyt – a szó legteljesebb értelmében – részletes alaposággal megfürdeti. Közben oljan, a bibliai Énekeket énekéből összeállított imákat mondanak, amelyeknek mondataiban az egyes megmosdatandó testrészekre utaló kifejezések is benne foglaltatnak. E több évszázados hagyomány ma is él.*

A vallásetikai kódex utasítja a szertartásban résztvevőket: Az a szokás, hogy a halotti ruhákhoz fehér vásznat vegyenek, hogy szépek legyenek, és hogy hisznek a holtak feltámadásában, mert azt mongja Ráv Chija, József fia, jámborok valamikor ruhájukban fognak feltámadni, s a férfit imaköpenyben kell eltemetni. - (Talmud, Ketubot 111b) A mosdatás sorrendje: megmossák az egész testét, a fejét, a kezét, a lábait, haját megfésülik. Ügyelni kell arra hogy ne fordítsák arcára a halottat, mert az megalázó volna.

cele necesare pentru morți (spălarea rituală⁴⁸), inclusiv pentru persoanele fără familie, și sarcina îngrijirii cimitirului. Aceste societăți erau garantele desfășurării înmormântării după ritualul specific evreiesc, pentru că *toate practicile, instituțiile, procedurile sociale își găsesc justificarea în referința la text și interpretările la text*⁴⁹.

Societăți funerare existau încă din perioada amoraimilor⁵⁰ (sec. II î.C. – sec. V d.C.) originea nominării acestora fiind aramaică, nu ebraică.

Astfel de societăți sunt menționate încă din secolele XIII – XIV și în Europa, în Spania și Germania⁵¹. Societatea era compusă din 18 membri⁵². Adeseori aceștia aveau o serie de privilegii privind locurile de înmormântare care puteau fi dinainte rezervate, asigurându-li-se ritualul de înmormântare și o atenție sporită pentru persoana lor⁵³. *Hevra Kadișa* a devenit în timp o *societate închisă* în care locurile au ajuns să fie moștenite, considerându-se o mare onoare apartenența la această *elită etică și socială*⁵⁴.

*Rabinii Talmudului ne spun că a înmormânta un om, a-l conduce pe ultimul său drum, este hesed șel emet (bunătatea adevărului sau bunătatea adevărată). Ni se spune asta pentru că o mițva este poate singurul lucru pe care un om îl face în această lume pentru semenul său, fără a aștepta de la acesta o plată sau o compensație de vreun fel*⁵⁵.

Activitatea frăției era mai extinsă temporal decât intervalul dintre constatarea decesului și punerea în mormânt a decedatului, deoarece sarcinile membrilor încep odată cu agravarea stării de sănătate a muribundului și se termină după înmormântare cu consolarea și chiar ajutarea familiei în prima perioadă de doliu *shiva*⁵⁶, care durează șapte zile, pentru ca aceasta să nu fie obligată în această perioadă să presteze munci plătite.

Iată atribuțiile unei frății extrase dintr-un memoriu către tribunal, pentru recunoașterea personalității juridice al societății Uniunea Sfânta Izraelita / *Chewra Kadicha* / din Salonta Mare:

a./ De a da ajutor medical, medicamente pe cheltuiala uniunii, ba chiar și ajutor bănesc acelor bolnavi, care sunt săraci, dar nu-și pot câștiga îngrijirea cuvenită în sânul familiei lor.

b./ De a cerceta pe bolnavi, a-i înviora prin conversații prietenești și a le mângâia firea.

⁴⁸ G. Cirot, *Recherche sur les juifs espagnols et portugais à Bordeaux*, p. 173, *Les Juifs de Bordeaux, pour la plupart, emploient pour les cérémonies religieuses des mots espagnols, ainsi: LAVADORES, laveur chargé de faire le lavadura ou rehiza aux hommes décédés; les pieuses femmes qui font la Rehiza s'appellent llermanas*

http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/hispa_0007-4640_1906_num_8_2_1486

⁴⁹ M. Radosav, *Livada ...*, p. 18

⁵⁰ Schöner A., *A pokol ...*, p. 11

⁵¹ *Ibidem*

⁵² Cifra 18 este echivalentul cuvântului *hai* care înseamnă în limba ebraică viu, (cimitirul numindu-se și casa vieții)

⁵³ M. Radosav, *Livada ...*, p. 171

⁵⁴ *Ibidem*

⁵⁵ Șlomo Sorin Rosen (Prim Rabin), *Reflecții biblice. Iudaism și Tora în limba română*, în *Realitatea evreiască*, Anul LIII, nr. 330-331, 1-31 decembrie, 2009

⁵⁶ Perioada de doliu cuprinde două etape: prima numită *shiva*, în primele 7 zile, cu multe restricții pentru familia decedatului, a doua perioadă de 30 de zile numită *sheloshim*, mai puțin restrictivă.

c./ A înmormânta pe morții conform ritului și în modul obicinuut în cimiterul, proprietatea uniunii.

d./ A fi în ajutorul muribunzilor în ultimele momente.

e./ Pe indoliații fără avere a-i ajutora în prima săptămână de doliu astfel, ca să poată evita orice muncă de câștig în modul prescris de confesiune.

Hevra Kadișa funcționează conform statutelor care s-a aprobat prin Ministerul de Interne ungareasca cu ordonanta Nr. 20532/ VII din 12. Aprilie 1886...⁵⁷

Frăția funcționa după un statut⁵⁸ și conducea un registru al deceselor. La comunitățile mai mari, acest statut era înscris într-o carte (registru) specială a *Hevra Kadișei*⁵⁹, care de multe ori era ilustrată foarte bogat, cu scene din complexa activitate a societății. În manuscrisul frăției de la Buda ilustrat la 1800, sunt reprezentate următoarele scene: boala, punerea pe picioare, agonia, așezarea pe pământ, priveghiul, spălarea rituală a decedatului, cererea iertării de la mort, apropierea de groapă și punerea în groapă⁶⁰.

La mijlocul secolului al XVIII-lea în Ungaria încep să se tipărească fișe special concepute pentru aceste evidențe. Unele dintre acestea, de exemplu cele apărute la Miskolc, aveau reprezentări cu scene specifice: vizita medicului la bolnav, bucuria sărbătoririi *Torei*, vizitarea cimitirului în prima zi a lunii *elul*, prima masă comună a frăției după înmormântare, transportarea decedatului la cimitir cu carul mortuar tras de cai. Se observă tendința comunităților de a-și individualiza temele reprezentate în capetele funerare legate de îndatoririle *Hevra Kadișei*, în manuscrisele sau pe foile tipărite ale cărții deceselor.

Manuscrisele cu statutul și evidențele deceselor, au fost asociate cu alte cărți referitoare la moarte, apărute de-a lungul timpului la diferite civilizații, cum ar fi în Egipt în perioada dinastiei a XXI Cartea morților⁶¹.

Societățile *Hevra Kadișa* aveau uneori și colecții de cărți *necesare fundamentării lor rituale și de asistență religioasă*⁶². În colecția de cărți evreiești a Sinagogii mari din Satu Mare, cu prilejul unei cercetări, au fost descoperite exemplare care au aparținut *Hevra Kadișei* din Satu Mare. Tractatul *Poarta dintâi* din *Talmudul Babilonian* tipărit la Praga în 1843, prezintă următorul ex-libris în limba ebraică : *Hevra Kadișa a comunității ortodoxe din Satu Mare*, iar pe tractatul *Shabat* din *Talmudul Babilonian* tipărit la Debrecen, a fost identificată ștampila scrisă în limba ebraică *Hevra Kadișa Satmar* precum și specificarea scrisă de mână tot în limba ebraică: aparține *Hevra Kadișa*⁶³.

Munca membrilor societății era remunerată. Pentru a nu se ajunge la sume excesive, pentru serviciile funerare prestate de frăție, se stabileau tarife maxime.

⁵⁷ Corneliu Crăciun, *Contribuții documentare la istoria evreilor din Bihor*, Ed. Arca, Oradea, 2009, p. 61

⁵⁸ *Dicționar de civilizație iudaică*, Larousse, Ed. Enciclopedică, București, 1997. pag. 328. Schöner Alfred, *A pokol...*, p. 11. Se atribuie întăietatea și paternitatea înființării primei *Hevra Kadișa* în Europa Centrală lui Eliezer Áskenázi din Praga, în 1564.

⁵⁹ Schöner Alfréd, *A pokol...*, p. 10. Este o lucrare care descrie manuscrisul *Hevra Kadișei* din localitatea Nagykanizsa, care a început să fie scris în 1792, menținându-se continuitatea lui până în primul deceniu al secolului al XX-lea. Se mai cunoaște o astfel de lucrare la Eger ilustrată de Curiel ben Jehiél Mihal (Miskolc).

⁶⁰ *Ibidem*, p. 11

⁶¹ *Ibidem*

⁶² Maria Radosav, *Livada ...*, p. 171

⁶³ *Ibidem*

Sumele rămase după terminarea înmormântării, se foloseau la întreținerea cimitirului precum și în scopuri caritabile.

Majoritatea surselor identificate, situează înființarea unei *Hevra Kadișa* cam în același timp cu deschiderea cimitirului. În localitățile mari, unde au existat mai multe comunități sau mai multe rituri, au existat mai multe astfel de societăți. În zona studiată, menționăm orașul Sighetu Marmației, în care divizarea evreilor după curentul religios era deosebit accentuată, dar exista și un număr foarte mare de evrei. *Hevra Kadișa* se putea înființa unde comunitățile erau suficient de numeroase (fiind necesare 18 persoane), uneori înaintea construirii sinagogii.

Cea mai veche *Hevra Kadișa* din nord-vestul României a fost identificată la Oradea, datând din 1731⁶⁴, al cărei statut era semnat de 68 de enoriași.

În Maramureș la Dragomirești, frăția funcționa de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, dinaintea construirii sinagogii. La începutul secolului al XIX-lea s-au identificat frății în Maramureș, la Copalnic Mănăstur, *înființată odată cu cimitirul*, la fel în județul Satu Mare la Negrești-Oaș, de asemenea înființată odată cu cimitirul. La Carei frăția datează tot de la începutul secolului, iar la Satu Mare *în 1842 deja exista*. Spre mijlocul secolului s-au identificat frății în Maramureș la Bârsana, Glod și în județul Satu Mare la Sanislău. Ele se înmulțesc mai mult în a doua jumătate a secolului al XIX-lea: în Maramureș apare la Șomcuta Mare în 1852, la Baia Mare în 1862 (1861 după MZsL p. 625), la Glod, și Baia Sprie spre sfârșitul secolului, sunt menționate în Bihor la Salonta în 1852, iar în județul Satu Mare la Botiz. Se cunoaște că au mai funcționat frății, fără să deținem datări : la Sighetu Marmației, Teceu, Budești, Iza, Moisei și Seini în Maramureș, la Valea lui Mihai, Marghita în Bihor și la Craidorolț, Livada și Odoreu în județul Satu Mare⁶⁵.

Din nefericire arhivele și documentele comunităților evreiești în marea lor majoritate au fost distruse în perioada deportărilor evreilor. În podul sinagogii din Baia Mare s-a păstrat un registru al înmormântărilor care a fost trimis de președintele comunității în anii '90 ai secolului XX, la Muzeul Holocaustului din New York⁶⁶.

În identificarea acestor documente, dacă ele s-ar mai păstra, un mare impediment îl constituie și scrierea ebraică, evreii rămași fiind puțini, iar cunoscătorii limbii ebraice de asemenea, chiar în rândul evreilor, nemai existând multe posibilități de învățare a limbii.

⁶⁴ Tereza Mózes, *Evreii din Oradea*, Ed. Hasefer, 1997, p. 112 (în continuare: *Oradea...*)

⁶⁵ R. L. Braham, *Enciklopédia ...*

⁶⁶ Informație orală primită de la președintele comunității evreilor din Baia Mare, ing. M. Șalic.

III. PIATRA FUNERARĂ. FORME DE MANIFESTAȚIE ARTISTICĂ ÎN CIMITIRELE IUDAICE DIN NORD-VESTUL ROMÂNIEI

Piatra funerară este din perspectiva biblică, stâlpul pe care Iacov îl pune pe mormântul Rahelei⁶⁷, ca semn pentru posteritate, dar este în același timp și o atenționare asupra necurăteniei aceluși loc.

Între evrei a existat și opinia conform căreia nu sunt necesare pietre funerare pe mormintele dreptilor, fiindcă ei rămân în amintire prin cuvintele lor⁶⁸.

Literatura de specialitate folosește termenul de „piatră” funerară (sau tombală, sau de mormânt) în sensul de semn pentru marcarea locului unui mormânt, cu toate că în zona studiată, materialul din care se confecționa acest semn în cimitirele creștine, era frecvent lemnul, și se presupune că uneori, și în cele evreiești. Era vorba de niște scânduri simple având uneori inscripții pictate, altele sculptate. Datorită perisabilității acestui material, până în prezent s-au păstrat un număr foarte redus de monumente funerare din lemn. Că semnul pus pe morminte nu a fost întotdeauna confecționat din piatră⁶⁹ stau mărturie texte ce menționează stâlpul funerar din lemn: *Majoritatea mormintelor au și țom și mațeve de piatră ori de lemn*⁷⁰. În cimitirele din nord-vestul României nu au fost identificate până în prezent (2013) urme sau monumente confecționate din lemn. Acest material s-a folosit în condițiile în care piatra nu se găsea pe aproape, era prea scumpă ori era interzisă, cu toate că *Tora* face referiri exacte la punerea decedatului sub o grămadă de pietre⁷¹.

Astfel de monumente se păstrează într-o colecție muzeală din București⁷² (Fig. 58). Cu prilejul unei cercetări în cimitirele evreiești din Budapesta s-au identificat în cimitirul Óbuda câteva monumente din lemn (Fig. 59).

Piatra funerară iudaică conține elementele comune stelelor funerare întâlnite și la alte popoare: câmpul epitafului și câmpul rezervat ornamenticii, distribuția acestor componente și modul de prezentare pe corpul pietrei fiind variabilă.

Dintre formele de artă practicate de evrei, prin sculptarea pietrei funerare, ei se apropie cel mai mult de interdicția biblică⁷³ a chipului cioplit. De-a lungul timpului

⁶⁷ Biblia, Genesa 35:20, *Iacov a ridicat un stâlp pe mormântul ei: aceasta este stâlpul de pe mormântul Rahelei, care este și azi*

⁶⁸ Henri Wald, *Homo Loquens*, Ed. Hasefer, București, 2001, p. 11. *Un popor căruia i s-a poruncit să asculte cuvântul unicului său Dumnezeu și să nu se închine nici unui idol era firesc să fie atras mai mult de muzică decât de plastică, mai mult de morală decât de artă, mai mult de auz decât de văz.*

⁶⁹ Marcin Wodziński, *Tombstone*, <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Tombstones>

⁷⁰ I. Kaufmann, *Evreii ...*, p. 346

⁷¹ *Dicționar enciclopedic de iudaism*, Ed. Hasefer, București, 2000, p. 414

⁷² În Muzeului de Istorie al Evreilor din România se păstrează trei monumente funerare din lemn, provenind din cimitirul dezafectat de pe strada Sevastopol, din București. Fiecare dintre ele prezintă o altă formă deși ca dimensiune sunt apropiate. Diferențierea o face partea superioară a monumentului, nu numai închiderea ei și compunerea. Unul se închide circular, al doilea în unghi teșit (trapezoidal) iar al treilea prezintă o formă spectaculoasă cu un lob circular evidențiat de o puternică strangulare, formă ce trimite la registrul exotic maur. Monumentele prezintă în partea superioară corespunzătoare zonei decorului, motive decorative vegetale. Descifrarea epitafului și datarea monumentelor nu este finalizată (iulie 2011).

⁷³ Biblia, Exodul, 20:4,5, *...să nu-ți faci chip cioplit, nici vreo înfățișare a lucrurilor cari sunt sus în ceruri, sau jos pe pământ, sau în apele de mai jos decât pământul. Să nu te închini înaintea lor și să nu le slujești...*

opțiunea comunităților evreiești a fost aceea de generalizare a ridicării pietrelor pe morminte, în toată lumea evreiască, dar aceasta s-a făcut în forme aleatorii, de către fiecare comunitate. Nu numai forma și dimensiunea au variat de la o comunitate la alta, ci și modul lor de așezare. Pietrele funerare au fost așezate la căpătâiul decedatului în poziție verticală de către așkenazi, în timp ce sefarii și așkenazii din Israel le-au așezat în poziție orizontală, pe întregul mormânt. În nord-vestul României se constată predominanța pietrelor verticale, dar există și monumente orizontale sau chiar mausolee și sarcofage, cum sunt cele din cimitirele din Bihor. Excepțiile sunt cele care dau farmec acestor cimitire, varietatea fiind o latură a dualității specifice lumii iudaice: irepetabil (în cazul pietrelor funerare - de exemplu) / copie perfect identică (în cazul scrierilor sfinte).

Calitatea pietrei folosite pentru confecționarea monumentului funerar a variat în funcție de resursele de rocă din împrejurimi dar și de situația financiară a decedatului. Cel mai prețios material folosit a fost marmura⁷⁴ neagră, dar și de alte culori, spectaculoasă la prelucrare și rezistentă în timp la intemperii. Un alt material utilizat, de bună calitate și deosebit de rezistent, a fost granitul. Totuși cele mai frecvente sunt pietrele funerare confecționate din gresie, în nuanțe variate, de la griuri, la gălbui și roz. Duritatea lor este mare, dar vechimea a făcut ca de-a lungul secolelor, acestea să se tocească sau să se scorojească, la multe fiind imposibilă citirea epitafurilor, a elementelor ornamentale și chiar a formei inițiale. Cel mai repede s-au degradat pietrele cu conținut mai mare de calciu în compoziție (tufuri și spume vulcanice, calcare, gresii). Când betonul a început să fie folosit din ce în ce mai mult în construcții, evreii l-au folosit și ei la confecționarea monumentelor funerare, acest lucru generând și utilizarea tiparelor.

Gradul de conservare al monumentelor funerare diferă după vechimea lor și după calitatea pietrei. Iată situații surprinse, caracteristice tuturor cimitirelor evreiești ale zonei:

- morminte cu pietre funerare dispărute, fie măcinate total de intemperii, fie înghițite de pământ, aceasta fiind o situație întâlnită în sectoarele cele mai vechi ale cimitirelor, deducându-se existența lor, prin creșterea gradată a înălțimii pietrelor; s-ar putea vorbi și despre un cimitir ascuns, acolo unde monumentele s-au tot înfundat, până la dispariția lor aeriană, și conservarea în pământ;

- pietre sparte cu bucățile așezate grămadă, după prescripția biblică, pe locurile lor inițiale în șirul de morminte (*Fig. 60*);

- măcinate, adâncite în pământ, partea aeriană nemaipăstrând nici forma inițială a monumentului și cu atât mai puțin epitaful și decorația;

- cu soclul în poziția inițială, dar monumentul căzut de pe soclu și sprijinit de acesta, în acest caz fiind dificil de precizat dacă soclul și monumentul sunt perechile inițiale, deoarece foarte frecvent piatra soclului diferă de cea a monumentului;

- păstrate în pozițiile inițiale, dar pe suprafețele lor nu se mai distinge decorul și epitaful, acestea fiind totuși importante, pentru că sunt martorele perpetuării formelor pietrelor în decursul vremii;

⁷⁴ A existat încă din secolul al XVII-lea o preocupare a evreilor de a folosi materiale valoroase pentru monumentele funerare, fiind celebre pietrele din Țările de Jos aduse din import, imortalizate de pictorul Jacob von Ruizdael în cunoscuta sa lucrare „*Cimitirul evreiesc*” datată în jurul anilor 1655 - 1660. Se știe că pictorul și-a făcut desenele în cimitirul evreiesc de la Ouderkerk, lângă Amsterdam.

- incomplete, monumente ce stau în pozițiile lor inițiale dar din care lipsesc bucăți mai mici sau mai mari. Forma lor poate fi reconstituită și uneori decorul și epitaful sunt lizibile pe porțiunea păstrată.

- scorjite, care se exfoliază în straturi, datorită compoziției lor , dar sunt în picioare, pe locul lor inițial, frecvent păstrându-se forma dar decorul și epitaful de cele mai multe ori este deteriorat complet (*Fig. 60*);

- restaurate, pietre care au fost recuperate și așezate pe locul lor inițial, de cele mai multe ori operațiunea executându-se cu măiestrie, abia observându-se lipitura. Pentru consolidarea pietrelor sparte sau crăpate s-au folosit nituri sau cordoane metalice de fixare (*Fig. 60*);

- înlocuite, cu pietre noi, care de cele mai multe ori nu mai păstrează forma inițială a monumentului. Piatra veche de foarte multe ori a fost păstrată, culcată de-a lungul mormântului la baza celei noi.

Am detaliat starea de conservare foarte diferită a pietrelor tombale, pentru că cercetările trebuie să aibă în vedere și aceste pietre deteriorate care conțin informații atât referitoare la decedat cât și indicii ale formei monumentelor, chiar dacă este necesară o recompunere.

O problemă gravă care afectează starea pietrelor funerare în cimitirele evreiești, în marea lor majoritate închise de zeci de ani, datorită dispariției populației evreiești, este vegetația: iederă, arbuști, copaci maturi înalți, care-și dezvoltă rădăcinile printre morminte, acoperindu-le, deteriorându-le și răsturnându-le (*Fig. 61*). Pentru evitarea acestor situații, în cimitirele care mai funcționează, se încearcă îndepărtarea vegetației. Este cazul cimitirului ortodox din Satu Mare în care în anul 2008 s-a desfășurat o amplă acțiune de defrișare. Din cercetările făcute reiese o tendință spre abundență vegetală lemnoasă și arbustieră în cimitirele urbane (*Fig. 62*). Cimitirele care sunt lipsite de vegetație lemnoasă și au dimensiuni mai mici au rămas mai bine conservate.

Uneori pe monument se pot observa câteva pietricele puse deasupra. Aceasta este o tradiție evreiască, reprezentând un semn de respect pentru defunct și de aducere aminte, echivalentul în ritualul funerar creștin al oferirii de flori, jerbe sau coroane. În practicile și ritualul evreiesc de înmormântare nu se ofereau flori cu ocazia înmormântării. În schimb reprezentarea sculptată pe monumente a florilor ca fir singular, în buchete, în diferite vase, ghirlande sau sub forma coronițelor, este frecventă mai ales în cimitirele evreiești urbane. Plastica funerară a perioadei post-emancipare ajunge să depășească tradiția seculară, și de la piatra simplă înfiptă în pământ se ajunge la pseudo-curți alăturate acesteia, delimitate de împrejmuiri. Acestea au un rol exclusiv decorativ, o serie de elemente din componența lor fiind destinate prezenței florilor: vase și ghivece, în reprezentări originale chiar concurent-spectaculoase, așezate fie în preajma pietrei de mormânt fie la baza deschiderilor de acces a împrejmuirii sau în părțile superioare ale acestora.

În analiza plasticii funerare evreiești în nord-vestul României, studiul și-a propus să urmărească forma pietrei de mormânt, structura elementelor sale componente și distribuția lor pe suprafața acesteia. Aceste caracteristici definesc o exprimare artistică specifică, dar în care se regăsesc elemente prezente și în cimitirele neevreiești, din spații mai apropiate sau mai îndepărtate. Evoluția stilistică a cimitirelor evreiești din nord-vestul României în perioada studiată, este determinată în principal de tratarea elementelor

pseudo-arhitectonice care nasc formele monumentelor și doar secundar de reprezentarea elementelor plastice din câmpul decorului.

Într-o analiză a originii evreilor din nord-vestul României, după unele opinii⁷⁵, aceștia par a aparține la doua filoane distincte. Evreimea din Maramureș se integrează într-o așa numita *platformă continentală iudaică* ce cuprinde Galiția, Podolia, Basarabia, Bucovina, Maramureș, Rusia Carpatică. Evreii din nordul Crișanei aparțin unei *platforme* central europene care cuprinde Moravia, Boemia, Slovacia, Germania, Ungaria și Transilvania. Această abordare *pe origini* poate fi urmărită și în zestrea artistică pe care au adus-o cu ei în plastica pietrei funerare.

III.A. Analiza tipologică după forma pietrei

Una din principalele caracteristici ale pietrelor funerare din cimitirele evreiești din nord-vestul României este forma lor predominant pseudo-arhitectonică. Ele prezintă unul, sau grupate mai multe elemente de arhitectură adaptate la dimensiunea pietrei. Există și monumente a căror formă doar mimează formele pseudo-arhitectonice iar altele sunt anarhitectonice. Încercarea de a le grupa cu rigurozitate este un demers anevoios în condițiile în care formele mixează inter-grupe, constatându-se o mare varietate de asocieri de elemente pseudo-arhitectonice care generează cele mai neașteptate formule, aceasta fiind o altă caracteristică a pietrei funerare evreiești, ce-i determină marea diversitate de forme.

Întocmirea clasificării a cuprins două faze: prima în care formele se grupau după anumite criterii, dar cercetările unor noi situri aduceau elemente surpriză, submulțimile schimbându-și continuu locurile, cu multe schimbări inter-grupe. În a doua fază, fiecare cercetare ulterioară consolida schema finală, aducând tot mai multe argumente în favoarea subdivizărilor propuse. Pentru o cât mai completă cuprindere a formelor, încrângătura schemei s-a simplificat tot mai mult prin concentrarea generalizărilor. După prima caracteristică de grupare „frecvența” am încercat să obținem acoperirea întregului spectru de forme, mai apoi fiecare dintre ele găsindu-și o direcție logică în încrângătura clasificării. Astfel, de la o caracteristică foarte generală, cea mai sus arătată, prin adăugare gradată a câte încă unei caracteristici, fiecare monument este cuprins pe un anumit palier, până în vârful acestuia.

Monumentul funerar propriu-zis este organizat în două câmpuri principale: câmpul ornamenticii în partea superioară și câmpul epitafului în partea inferioară a pietrei. Separarea câmpurilor poate fi rezultatul amplasării unui element sau a unui ansamblu de elemente decorative sau separarea expresă să lipsească. Există monumente care au decorația bogată, câmpul decorului întrepătrunzându-se cu cel al textului.

⁷⁵ Mircea Moldovan, *Sinagoga. Arhitectură a monoteismului*, București, Ed. Paideia, 2003, p. 102, (În continuare: *Sinagoga...*)

I. FRECVENTE

I.A. SINGULARE

I.A.1. PSEUDO-ARHITECTONICE

I.A.1.a. TIPUL TEMPLU

I.A.1.a.a. CU FRONTON ÎN ARC CIRCULAR

I.A.1.a.a.a. ARC CIRC. SIMPLU

I.A.1.a.a.b. ARC CIRC. ÎNTRE URECHIUȘE

I.A.1.a.a.c. ARC CIRC. CU MARGINI ORIZONTALE ȘI CORNIȘA ÎNTRERUPTĂ

I.A.1.a.a.d. ARC CIRC. ÎNTRE URECHIUȘE ȘI CORNIȘA ÎNTRERUPTĂ

I.A.1.a.a.e. ARC CIRC. ÎNCADRAT DE CÂTE O CONVEXITATE

I.A.1.a.a.f. ARC CIRC. ÎNCADRAT DE CÂTE O CONCAVITATE

...

I.A.1.a.a.n. ARC CIRC. ASOCIAT CU O FORMĂ COMPLEXĂ

I.A.1.a.b. CU FRONTON TRIUNGHIULAR

I.A.1.a.b.a. TRIUNGHI SIMPLU

I.A.1.a.b.b. TRIUNGHI ÎNTRE URECHIUȘE

...

I.A.1.a.b.n.

I.A.1.a.c. CU FRONTON ÎN ARC FRÂNT

I.A.1.a.c.a. CU ARCUL FRÂNT SIMPLU

I.A.1.a.c.b. CU ARCUL FRÂNT ÎNTRE URECHIUȘE

I.A.1.a.c.c. CU ARCUL FRÂNT ÎNTRE CONVEXITĂȚI

I.A.1.a.c.d. CU ARCUL FRÂNT ÎNTRE CONCAVITĂȚI

...

I.A.1.a.c.n.

...

I.A.1.a.n. ALTE FORME DE FRONTON

I.A.1.b. TIPUL OBELISC

I.A.1.b.1. OBELISC

I.A.1.b.2. COLOANĂ FRÂNTĂ

I.A.2. VAG ARHITECTONICE

I.A.2.a. CU ARC SEMICIRCULAR (cu variantele I.A.1.a.a.)

I.A.2.a.a. ARC SIMPLU

I.A.2.a.b. ARCUL CERCULUI ÎNTRE URECHIUȘE

I.A.2.a.c. CU PROFIL DE CERC

I.A.2.a.d. CU SEMICERCUL MAI LAT DECÂT CORPUL PIETREI

I.A.2.a.e. CU SEMICERCUL MAI ÎNGUST DECÂT CORPUL PIETREI

...

I.A.2. a.n.

I.A.2.b. TRIUNGHIULARE (cu variantele I.A.1. a.c.)

I.A.2.c. RECTANGULARE

...

I.A.2.n. ALTELE

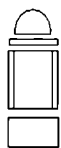
I.B. DUBLE (cu aceleași dezvoltări ca la cele simple)

I.C. ANSAMBLURI FUNERARE ȘI CAPELE RABINICE

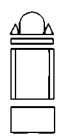
II. RARE

Tipuri de pietre funerare în cimitirele evreiești din nord-vestul României

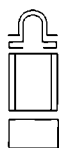
1. Forme arhitectonice

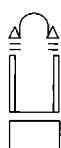
I.A.1.a.a.a.

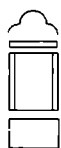
I.A.1.a.a.b.

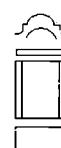
I.A.1.a.a.c.

I.A.1.a.a.d.

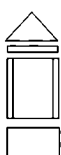
I.A.1.a.a.e.

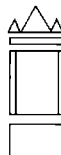
I.A.1.a.a.f.

I.A.1.a.a.n.

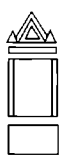
I.A.1.a.b.a.

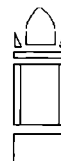
I.A.1.a.b.b.

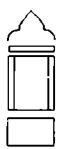
I.A.1.a.b.n-1.

I.A.1.a.b.n.

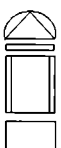
I.A.1.a.c.b.

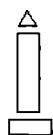
I.A.1.a.c.c.

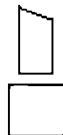
I.A.a.c.d.

I.A.1.a.c.n.

I.A.1.b.1.

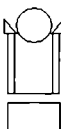

I.A.1.b.2.

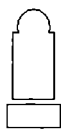
2. Forme vag arhitectonice

I.A.2.a.a.

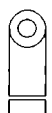
I.A.2.a.b.

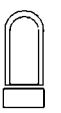
I.A.2.a.e.

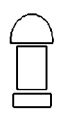
I.A.2.a.n.

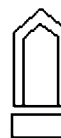
I.A.2.a.c.

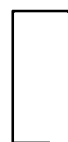
I.A.2.a.n-1

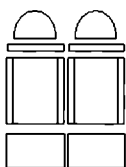
I.A.2.a.d.

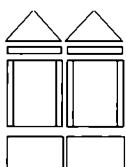
I.A.2.b.

I.A.2.c.

I. B.

I. B.

LEGENDĂ

CARACTERISTICA „FRECVENȚĂ”

- I. - frecvente
- II. – rare

CARACTERISTICA „GRUPARE”

- A. - singulare
- B. – duble
- C. – ansambluri funerare

CARACTERISTICA „ESEȚA FORMELOR”

- 1. – pseudo-arhitectonice
- 2. – vag arhitectonice

CARACTERISTICA „FORMA ARHITECTONICĂ”

- a. – tipul templu
- b. - obelisc

CARACTERISTICA „FORMA FRONTONULUI”

- a.a. – fronton în arc circular
- a.b - fronton triunghiular
- a.c. – fronton în arc frânt
- a.d. - mixte

CARACTERISTICA „ALTE ELEMENTE ARHITECTONICE”

- a.a.a. – arc circular simplu
- a.a.b. – arc circ. între urechiușe
- a.a.c. – arc circ. cu margini orizontale și cornișă întreruptă
- a.a.d. – arc circ. cu urechiușe cu margini orizontale și cornișă întreruptă
- a.a.e. – arc circ. încadrat de câte o de convexitate
- a.a.f. – arc circular încadrat de câte o concavitate
- ...
- a.a.n. – arc circular asociat cu o formă complexă

Exemple:

1. I.A.1.a.a.d. (Fig. 8)

I. frecventă

A. singulară

1. formă pseudo-arhitectonică

a. a. d.
↓ ↓ ↓

tipul templu cu fronton circular urechiușe și cornișă întreruptă

2. I.B.1.a.a.a. (Fig. 29)

I. frecventă

B. dublă

1. formă pseudo-arhitectonică

a. a. a.
↓ ↓ ↓

tipul templu cu fronton circular arc circular simplu

Această clasificare poate părea destul de amănunțită la prima vedere, dar subgrupele pot fi duse încă și mai departe după alte caracteristici, datorită diversității compunerii elementelor și inventivității cu care meșterii le-au confecționat, aproape fiecare piatră funerară având elementele ei de particularizare. În jurul câtorva forme esențiale se urzește o diversitate de necuprins.

Există însă între tipurile evidențiate în clasificare, forme frecvente pe care le regăsim în toate cimitirele evreiești din zona selectată, în jurul cărora vor mixa celelalte forme în timp și spațiu. Acestea se regăsesc în arii extinse central-est europene migrând cu comunitățile evreiești pe traseele pe care le-a purtat istoria.

Pentru că în majoritatea cimitirelor evreiești îngroparea se făcea pe șir, în ordinea survenirii deceselor, se constată o relativă grupare a unor tipuri aparținând unei familii de forme, preferate la un moment dat.

Diversitatea sub care se întâlnesc pietrele tombale evreiești a atras permanent atenția cercetătorilor, aceștia propunând categorii de clasificare predominant după caracteristica formă, față de alte criterii posibile (vechime, ornamentală, material etc.).

Cele mai simplificatoare clasificări reduc formele pietrelor funerare din cimitirul evreiesc la trei: -

- rectangulară
- cu partea superioară triunghiulară
- cu partea superioară în arc circular.

Schöner Alfréd identifică după imaginea păstrată în cartea Hevra Kadișei din Nagykanizsa (sfârșitul sec. XVIII) cinci tipuri de pietre funerare⁷⁶:

- forma tabernacul
- forma cu fronton
- forma Tablelor Legii
- forma cu închidere dreaptă
- forma cortului

Când analiza se efectuează la nivelul unui singur cimitir, de obicei se oprește la a identifica cele mai frecvente forme (Fig. 1).

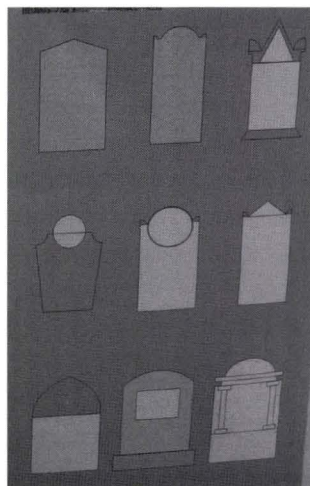
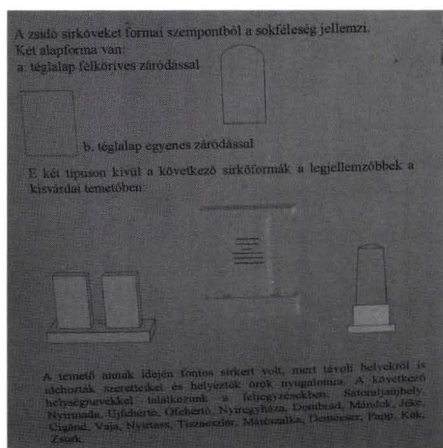

Fig. 1. Forme de pietre funerare identificate în cimitirul din Kisváda (Hu).

⁷⁶ Schöner A., *A pokol...*, p. 59

Lucrarea profesorului Silviu Sanie, care a elaborat o clasificare foarte complexă a cimitirului de pe deal, de la Siret (SV) se referă la un singur cimitir și identifică toate formele prezente în sit.

O clasificare în opt grupe de forme s-a prezentat într-o lucrare a lui Horváth Zoltán, preluată după propunerea arhitecților Yael Alef și Raanan Kislev din anul 1993, forme care pot fi identificate și în zona studiată (Fig. 2).

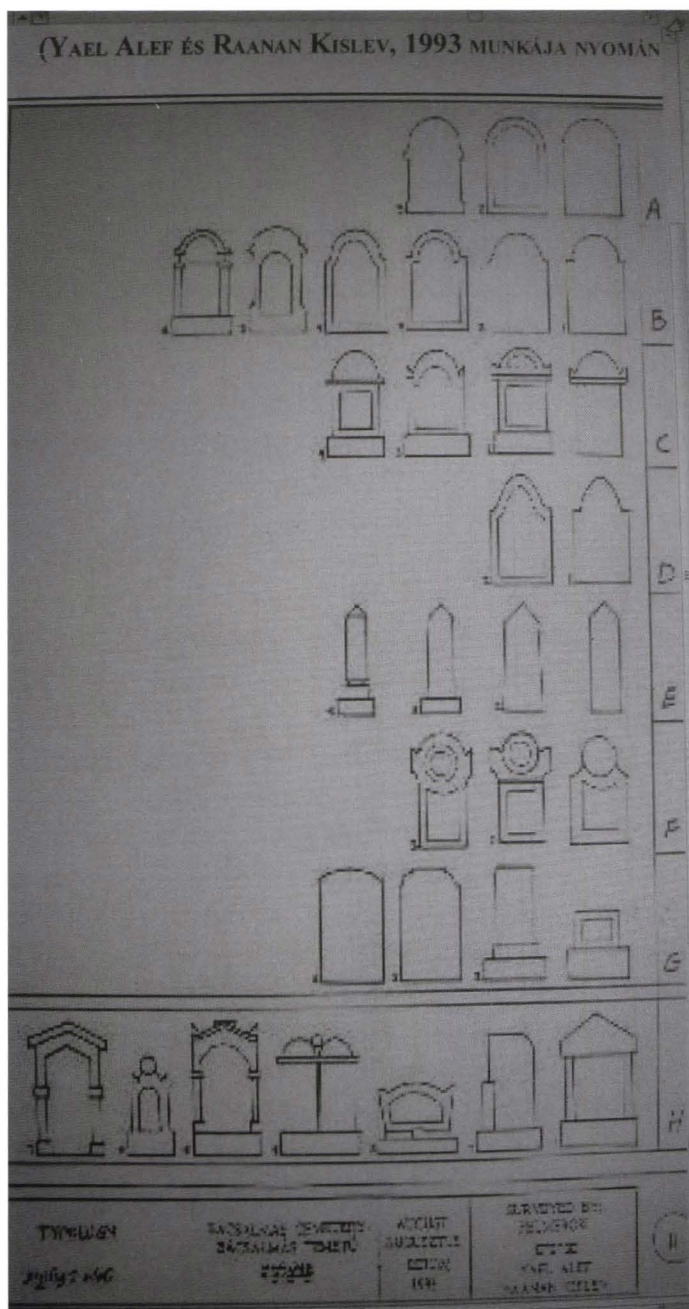

Fig. 2. Clasificare preluată din Horvát Zoltán, după Yael Alef și Raanan Kislev

Clasificarea pe care o propunem include toate formele de piatră funerară întâlnite, cel puțin prin prisma primei caracteristici a clasificării, cea a frecvenței: frecvente sau rare (caracteristică identificată cu simbolurile I și II). Cele frecvente (I) se

grupează în jurul unor forme care în marea lor majoritate fac trimitere expresă la identitatea evreiască. În cadrul caracteristicii I se identifică canoanele formelor pietrelor tombale evreiești, canoane fixate de textul biblic: forma Templului din Ierusalim și stâlpul fixat ca semn de Iacov pe mormântul Rahelei. La grupa rare (II) sunt forme mai neobișnuite, uneori asimetrice sau de-a dreptul bizare, întâlnite în zonele mormintelor de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, când matricea specifică evreiască este din ce în ce mai supusă alterării de influențe exterioare. Pietrele funerare II apar în cimitirele urbane.

Următoarea caracteristică de clasificare este cea a grupării: singulare, duble și ansambluri funerare (identificată cu simbolurile A, B și C). Am folosit această caracteristică de grupare pentru că pe lângă pietrele singulare (A) în cimitirele evreiești există un mare număr de pietre duble (B) în a căror forme regăsim toate variantele celor singulare, identificându-se aceleași subdiviziuni ulterioare, doar că acestea sunt compuse din alăturarea a câte două pietre singulare. Aceste pietre duble se întâlnesc de obicei la morminte ale soților. Cele din grupa C sunt cele mai spectaculoase.

A treia caracteristică de clasificare se referă la esența formelor pietrei tombale identificate în zona studiată, a caracterului *arhitectonic* (caracteristică identificată cu simbolurile 1 și 2): pseudo-arhitectonice (1), și vag arhitectonice. La acest nivel al clasificării subdiviziunile vor fi determinate de formele elementelor arhitectonice care le compun. Subdivizarea mai în profunzime s-a făcut doar tipului arhitectonice.

După caracteristica forma arhitectonică (a patra) s-au identificat două subdiviziuni (caracteristică identificată cu simbolurile a, b): tipul templu (a), tipul obelisc (b). La acest nivel se conturează formele specifice canonului evreiesc ale pietrelor de mormânt mai sus amintite, forma Templului și stâlpul.

Forma generală a tipului templu cuprinde segmentele: zona soclului, zona epitafului, zona cornișei și zona frontonului (*Fig.113*). La acest nivel de clasificare am considerat definitiv zona frontonului..

După caracteristica forma frontonului (a cincea) pietrele funerare se grupează în (caracteristică identificată cu simbolurile a.a., a.b., a.c. ... a.n.): fronton circular (a.a.), fronton triunghiular (a.b.), fronton în arc frânt (a.c.), ... alte forme de fronton (a.n.).

La nivelul următor (al șaselea) caracteristica de clasificare (caracteristică identificată cu simbolurile a.a.a., a.a.b., a.a.c., a.a.d., a.a.e., a.a.f., ... a.a.n.) este în legătură cu alte elemente arhitectonice ale unui tip de fronton: arc simplu, arc între urechiușe, arc cu margini orizontale și cornișa întreruptă, arc cu margini orizontale și cornișa întreruptă între urechiușe, arc încadrat de o jumătate de convexitate, arc încadrat de o concavitate, ..., n, arc asociat cu o formă complexă.

Considerăm că formula de clasificare propusă este cuprinzătoare pentru oricare cimitir evreiesc, de la nivelul al treilea aprofundarea analizei făcându-se după cele mai proeminente caracteristici ale pietrei respective.

Pentru a surprinde ceea ce este specific cimitirelor din zona de nord-vest a României, am selectat pentru prezentare, formele cele mai frecvente dar și cele mai complexe, ce definesc atitudinea evreilor față de artă, după emancipare, complexitate determinată pe lângă importanța volumului de cunoștințe biblice ale decedatului, mai ales de situația financiară și importanța socială a familiei acestuia în comunitate.

Tipul **I.A.1.** pseudo-arhitectonic și tipul **I.A.2.** vag arhitectonic sunt tipurile emblematice pentru cimitirele din nord-vestul României, dar în variante asemănătoare

sunt întâlnite pe arii mult mai largi în cimitirele evreiești. Formele acestor pietre par a fi urmașele formelor stelelor funerare antice, pe care etnia peregrină în diaspora, le cunoștea și le însușea și le disemina. În aceste tipuri se regăsesc formele arhitectonice biblice: pe de o parte forma cea mai răspândită, forma-poruncă de Templu, și pe de altă parte forma-poruncă a primului semn pus pe un mormânt evreiesc, stâlpul pe care Iacov îl așează pe mormântul Rahelei.

1. Tipul de piatră funerară „Templu“ (I. A.1.a)

Dacă pentru sinagogă, emanciparea a încurajat caracterul narativ al arhitecturii exterioare, acesta a fost mult mai accentuat în cimitir, mai ales prin exprimarea fără echivoc a originilor etniei, prin evoluția formelor vechi de piatră funerară, spre pseudo-templu. În toată zona studiată forma pietrei funerare ridicată pe un soclu, mărginită de două colonete cu capiteli și cornișă profilată, pe care este așezat un fronton, este foarte răspândită.

Fig. 3. I.A.1.a.a.d.

Fig. 4. I.A.1. a.a.n.

Fig. 5. I.A.1.a.a.f.

Cele două componente principale ale pietrei funerare de acest tip sunt, în partea superioară un fronton, iar inferior corpul propriu zis al monumentului. Uneori acestea sunt separate de alte elemente cum ar fi cornișa, sau o supraînălțare printr-un corp de legătură. Corpul pietrei de cele mai multe ori se sprijină pe un soclu proeminent și este flancat de colonete. În jurul acestei forme tip, s-au dezvoltat o mare varietate de subtipuri, născute de asocierile cele mai neașteptate de elemente de arhitectură, dublări, triplări sau repetări multiple de elemente decorative pseudo-arhitectonice, inversiuni sau tratări originale ale acestora, ce vor determina eterogenitatea stilului, dar mai ales vor naște un

stil inconfundabil: eclecticismul iudaic, care-și va găsi modalități specifice pentru a se exprima și dezvolta și într-un spațiu neașteptat, cimitirul.

În nord-vestul României, frontonul monumentului este zona destinată cu precădere decorației, care este simplă, alcătuită de cele mai multe ori dintr-un singur element decorativ, fie un simbol religios iudaic, fie un alt motiv decorativ ce este în legătură cu locul de origine al evreimii, condiția socială sau conștiința religioasă a defunctului. În unele cazuri, elementul decorativ este format din litere ale alfabetului iudaic, reprezentând scurte formule funerare sau chiar un psalm, ce în ductul scrierii, iau forma superioară a frontonului. Zona rezervată decorației nu depășește de obicei o treime din piatra de mormânt, dar poate ocupa chiar mai puțin de un sfert din câmpul acesteia. Ceea ce rămâne din corpul pietrei este destinat textului epitafului. Acesta poate fi amplasat la rândul său într-un ancadrament și poate conține el însuși, conturul unor varii forme, de obicei neregulate, în care este menționată o informație referitoare la decedat. Frontonul poate fi flancat de forme ornamentale de dimensiuni mai mari sau mai mici, sau încadrat de chenare în retrageri multiple, drepte, arcuite sau cu sărituri surprinzătoare, care vor naște alte subtipuri de monument. Fantezia asocierii acestor elemente decorative conferă acestui câmp, prin diversitatea formelor, un caracter dinamic.

Unele pietre de acest tip au între fronton și zona epitafului o porțiune de legătură, de obicei dreptunghiulară, care poate avea sau nu, o inscripție sau o discretă decorație orizontală (*Fig. 6*)

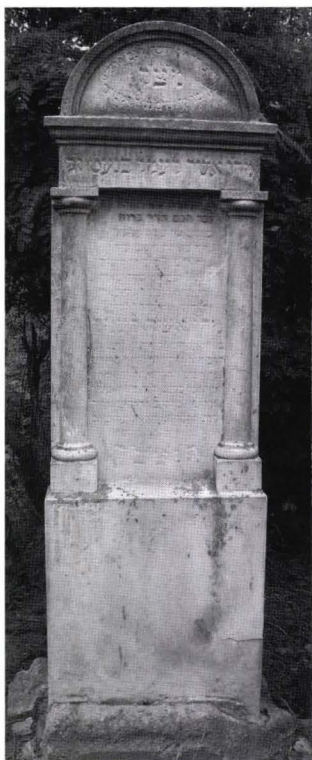

Fig. 6. I.A.1.a.a.a.

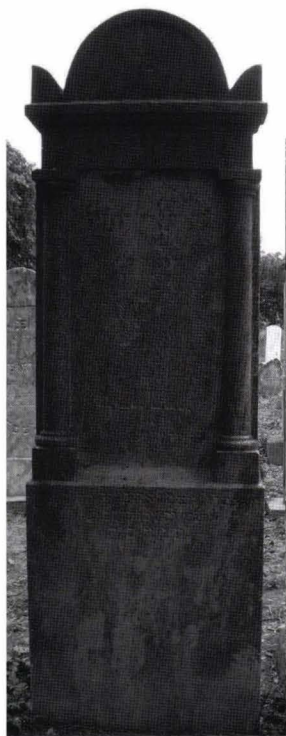

Fig. 7. I.A.1.a.a.b.

Fig. 8. I.A.1.a.a.a.

O formă spectaculoasă a acestui tip s-a identificat în cimitirul vechi din cartierul Velența din Oradea (*Fig. 8*). Elementul de separare dintre fronton și corpul

pietrei în acest ultim caz, este mărginit de două volute în oglindă, mai apropiate în partea superioară și cu deschiderea foarte largă la bază, căpătând formă trapezoidală. În centrul acestui element de legătură este prezent relieful unui dreptunghi sprijinit pe latura scurtă. Într-un grup cu trei monumente de acest tip, alăturate, două de dimensiuni egale, cel din dreapta semnificativ mai mare, unul singur are în dreptunghi o inscripție. Un întreg sector din cimitir este dominat de aceste forme.

Înălțimea acestui tip variază între 1 – 2.5 metri.

O variantă a pietrei tombale inclusă tipului I.A.1.a., este aceea la care în locul colonetelor laterale apar stâlpi de dimensiuni adaptate la proporțiile pietrei. Acest element de arhitectură, deși este aproape miniatural, este tratat cu eleganță, și devine purtătorul unei bogate game ornamentale specifice: muchii în relief (Fig. 9),

Fig. 9. Stâlpi laterali cu muchii

Fig. 10. Stâlpi laterali cu nuturi

nuturi adânci (Fig. 10), extremități accentuate de reliefuri sau profiluri perimetrice multiple. Deși suprafețele lui sunt reduse și înguste, uneori conțin un decor bogat, pliat pe forma alungită a stâlpului, cum ar fi ghirlandele vegetale din frunze, flori sau mixte (Fig. 11), dar și alte elemente ornamentale. Această variantă cu pseudo-stâlpi lățește mult piatra, schimbând raportul înălțime/lățime, care se apropie de raportul 1 x 1 sau raportul devenind chiar subunitar (Fig. 12), ceea ce face ca forma să piardă din elansarea specifică pietrei tombale cu colonete, devenind mai „fixată” de pământ. Cel mai frecvent întâlnim aceste variante în cimitirele din Târgu Lăpuș și în cele din Oradea.

Eleganța și distincția acestor tipuri de pietre tombale din cimitirele evreiești din zona studiată, sunt date de proporțiile armonioase ale formelor (cel mai frecvent 2:1), dar mai ales de finisajul atent al elementelor de arhitectură: colonete de diferite feluri care

flanchează zona epitafului, formele variate ale frontoanelor și cornișelor, discreția decorului din fronton. Prin grija cu care sunt executate acestea se îndepărtează de zona artei populare evreiești⁷⁷. Execuția sculpturii doar foarte rar este grosieră (Fig. 13), întâlnită în unele cimitire rurale dar și în zonele vechi ale celor urbane. Acest mod de tratare primitiv, la rândul său *respiră ingenuitatea cioplitorului fără școală...cu neregularitățile sale pline de savoare deseori cu naivități, ... conferindu-le ... o înaltă capacitate de emoționare*⁷⁸.

Fig. 11. Stâlp decorat

Fig. 12. Piatră funerară cu doi stâlpi
Marginali la care raportul înălțime/lățime
tinde spre 1

Fig. 13. Piatră funerară prelucrată în
manieră grosieră

Un mare număr de monumente, mai ales cele de mari dimensiuni, sunt alăturate câte două, acest lucru sporindu-le spectaculozitatea. Acestea par identice, dar la o studiere atentă se observă mici diferențe, meșterul individualizându-le fie prin forma colonetelor, fie prin decorul ales pentru frontoane.

Acest tip de piatră tombală credem ca s-a dezvoltat în legătură cu mai mulți factori, dintre care menționăm următorii: cel mai important considerăm a fi caracterul puternic narativ al artei evreiești ce a urmat emancipării evreilor, fenomen social care a influențat toate formele de exprimare artistică chiar și cimitirul, spațiu în care evreii au avut întotdeauna o posibilitate de exprimare mai puțin controlată de găzduitori. La fel ca și în cazul sinagogii, sfârșitul de secol XIX aduce și în spațiul cimiterial influențele dorinței de individualizare până la clamare a identității proprii.

Un alt factor de mare impact, a fost folosirea unui material de construcție nou, respectiv betonul. Prin înlocuirea pietrei ca material pentru confecționarea monumentelor funerare, s-a eliminat atât efortul fizic cât și cel financiar, al transportului din zone mai îndepărtate a acestora, dar s-a pierdut din farmecul dat de un material

⁷⁷ S. Sanie, *Dănuire prin piatră. Monumentele cimitirului medieval de la Siret*, Ed. Hasefer, București, 2000, p. 269, (În continuare: Dănuire...)

⁷⁸ Paul Petrescu, *Istorie și simbolistică în arta populară a evreilor din România*, în *Secolul XX*, nr. 282-283, 6-7/1984, p. 125

natural, a paletei coloristice a pietrelor, care alături de mobilitatea formelor și dimensiunilor, contribuia la diversitatea caracteristică a cimitirului evreiesc. Betonul va determina și utilizarea tiparului în confecționarea pietrelor funerare, lucru care pe de o parte va elimina caracterul unicității fiecărui monument dat de pregătirea lui manuală, pe de altă parte va conferi spațiului un caracter unificator, nu numai în cadrul unui singur cimitir, ci pe arii largi, determinat de insistența folosirii unei formule proprii, caracteristică exprimării unui nou și puternic sentiment identitar.

Din aceste motive considerăm această formă de piatră funerară, ca fiind una caracteristică momentului descătușării identitare, a dorinței de individualizare contextuală, printr-un puternic impuls al recursului la origini. Prin accentuarea formelor arhitecturii descrierii biblice, a celor două colonete asociate stâlpilor lui Ioachim și Boaz, arhitectura cimitirului evreiesc părește pentru moment tendințele de comprimare și esențializare a formelor, abia prin stilizările ulterioare se va mai atenua această tendință puternic demonstrativă.

De asemenea trebuie amintit faptul că frecvent, în unele cimitire aceste forme apar și în părțile mai vechi, uneori cu un secol, față de momentul răspândirii noilor forme. Acestea sunt identificate între monumente din piatră naturală foarte deteriorate, dar care mai stau în picioare, în respectivele zone. S-a remarcat de asemenea o mare diferență între vechimea și materialul soclului în zonele respective, și cele ale pietrelor propriu-zise de forma I.A.I.a. Presupunem că a existat un curent de înlocuire a monumentelor îmbătrânite cu unele ale noului val, dar pe care evident s-a copiat vechiul epitaf, care la vremea respectivă încă era vizibil sau memoria defunctului era încă cunoscută urmașilor.

Acest tip de piatră funerară, pe lângă forma clasică descrisă mai sus, se regăsește și în variantă dublă (I. B.), fiind dominantă în șirul rabinilor din Satu Mare unde sunt cele mai spectaculoase exemplare ale formei de templu dublu.

Fig. 14. Piatră stilizată

La trecerea dintre secolele XIX și XX se remarcă o înmulțire a stelelor funerare stilizate ce cuprind aceleași elemente ale tipului templu, dar tratate într-o manieră minimalistă.

Curentele și tendințele din artele plastice ale perioadei, își fac devreme loc în modul de tratare al pietrelor funerare, știindu-se de altfel că evreii sunt colportori ai noului⁷⁹. În cimitire se găsesc un mare număr de pietre funerare pseudo-arhitectonice cu elementele arhitectonice stilizate, cu formele împinse spre esențe. Cel mai frecvent sunt stilizate colonetele, capitellurile sau frontoanele (Fig. 14).

Corpul pietrei își păstrează dimensiunea dar elementele de arhitectură sunt reduse la un profil *in ovolo* pe cantul pietrei,

alteori ele sunt reprezentate sub forma unor concavități în cantul monumentului. Analizate în detaliu se observă că ele se dezvoltă în cadrul aceluiași forme ca și tipul templu, chiar ar putea fi considerate un subtip al tipului templu, fiind remarcabil curajul de a le introduce în formele monumentelor funerare ale evreilor, în contrast cu un conservatorism religios sever.

⁷⁹ M. Moldovan, *Sinagoga ...*, p. 122

2. Tipul de piatră funerară „obelisc“ (I.A.1.b.)

Acest tip de piatră funerară este cel mai des întâlnit sub forma de trunchi de piramidă, cu baza pătrată sau dreptunghiulară și vârful ascuțit (*Fig. 15*). Există și exemplare de formă prismă triunghiulară (*Fig. 16*). În cazul acestui tip de piatră funerară proporțiile se schimbă, ele fiind undeva în jurul raportului 5/1. Acest tip de monument este frecvent în marile cimitire evreiești urbane unde ajunge la dimensiuni impresionante, dar rare și modeste în cimitirele rurale mai mici. Nu au decor decât foarte rar, o incizie discretă reprezentând cel mai frecvent un pom al vieții, iar epitaful lapidar, este situat pe fața orientată spre răsărit. Dimensiunile lor sunt foarte variate, de la cele mai modeste cu înălțimea de un metru și baza de 25-30 de cm, până la cele de peste 5 metri înălțime. Ating aceste din urmă dimensiuni în cimitirele urbane, când aparțin unor conducători ai comunității sau sacerdoților. Când sunt de dimensiuni mari, materialul din care se execută este marmura neagră. În aceste din urmă cazuri se constată o tendință de aplatizare a formei, crescând mai mult înălțimea și lățimea lor, mai puțin grosimea pietrei, ceea ce le apropie și de formele rectangulare (I.A.2.c.).

Fig. 15. Tip obelisc cu baza pătrată

Fig. 16. Tip obelisc cu baza triunghiulară

Și în cazul acestui tip de monument, se pot evidenția mai multe tendințe în dezvoltarea formei. Cele de dimensiuni reduse au suprafețele netede și sunt confecționate din materiale mai puțin prețioase. Cu cât crește dimensiunea lor, apar ruperi în suprafețe, forma este secționată de numeroase brâie profilate sau concave (*Fig. 17*). La unele monumente apar atașate lateral niște aripioare profilate descrescător. Aceste aripioare pot fi dezvoltate și în sens invers, adică scobite în corpul monumentului (*Fig. 18*). Acest tip de monument are soclul confecționat din același material prețios și prelucrat cu același rafinament ca și corpul pietrei.

Aceste forme dezvoltate mult pe înălțime se caracterizează prin maiestuozitate și sobrietate și le regăsim și în cimitirele creștine. Dacă formelor mai modeste descrise anterior li se potrivea nominarea de piatră funerară sau tombală, prezența obeliscurilor urbane de mari dimensiuni ar cere mai mult nominarea de monument funerar (asemeni diferențierii făcute de neologi nominării sinagogă-templu).

Fig. 17. Tip obelisc de mari dimensiuni și

Fig. 18. Tip obelisc de mari dimensiuni cu aripioare

Fig. 19. Tip coloană frântă

Când axul pietrei nu este fațetat ci rotund se naște o formă nouă, coloana. Ceea ce îi este specific este modul ei de încheiere bruscă, aceasta fiind frântă (Fig. 19). Această formă este spectaculoasă, dar mai rară. Fusul ei poate fi neted sau canelat având la bază o succesiune de profiluri. Epitaful este lapidar, uneori scris pe o placă pătrată atașată coloanei. Acest tip de monument poate purta în vârf un vas decorativ sau se termină brusc printr-o frângere oblică neregulată, simbolizând plecarea din viață într-un mod brutal, neașteptat. Există coloane îmbrăcate de o draperie, sau cu draperia plasată în spatele coloanei, strânsă în falduri bogate.

3. Tipul de piatră funerară „vag arhitectonică“ (I.A.2.)

Acest tip de piatră funerară are un corp dezvoltat pe verticală și se termină arcuit în semicerc, în unghi ascuțit sau neted, orizontal și perimetral prezintă un contur în relief mai slab sau mai puternic profilat, profilul uneori sugerând forma unor stâlpi sau colonete, altele fiind evidențiate și capitellurile. Este mult mai simplu decât tipul anterior, dar foarte frecvent, în special în părțile mai vechi ale cimitirelor. Se poate avansa ideea că acest tip s-a retras din eleganța tipului templu, formă dezvoltată de civilizațiile antice, într-un timp istoric vitreg cu comunitățile evreiești, ca apoi să renască odată cu prosperitatea comunității, sau că este o variantă de piatră tombală veche evreiască din care s-au dezvoltat treptat variantele mai complexe până la cele mai baroce forme, dar tipul de bază a continuat să fie utilizat de un segment de populație evreiască lipsită de mijloace financiare. Aceste posibile mixări dintr-o formă în alta sunt sugerate și de imaginile redată în lucrarea lui Scheiber Sándor *Magyarországi zsidó feliratok*, unde sunt reprezentate pietre funerare vechi păstrate miraculos, uneori descoperite în zidul unor

clădiri demolate, în care au fost clădite. Piatra funerară cu anul decesului 1278 (Fig. 20) este o formă frecventă și în cimitirele secolului al XIX-lea, fiind realizată foarte îngrijit cu semicercul de închidere perfect simetric, conturul uniform și scrierea ordonată și egală. Aceeași formă o regăsim la piatra cu anul decesului 1398, dar cioplitura este mai puțin precisă iar scrierea cu o caligrafie mai neuniformă (Fig. 21).

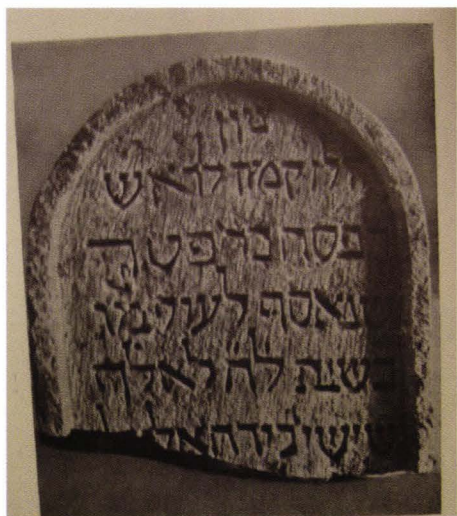

Fig. 20. Stelă funerară din 1278, Budapesta.

Fig. 21. Stelă funerară din 1398,
(Bib.) Scheiber Sándor

Această formă este cunoscută din unele scrieri sub denumirea de *Tabla Legii*⁸⁰. Ca esență formală, tipul se regăsește în foarte multe alte subtipuri, născute de elementele decorative care îi sunt asociate. Acestui tip de piatră funerară îi lipsesc de obicei elementele distincte pseudo-arhitectonice: partea superioară corespunzătoare frontonului este de cele mai multe ori în continuarea corpului pietrei (Fig. 22). Există forme la care este prezentă o bandă orizontală despărțitoare, echivalentul cornișei. De asemenea formei îi lipsesc colonetele laterale, profilurile accentuate în retrageri multiple, precum și alte elemente plastice prezente la tipul anterior. Relieful din contur poate fi mai puțin înalt sau mai pronunțat, rotund sau cu muchii și pot apărea și accente cum ar fi cheile de boltă sau mimarea unor capiteliuri.

Aceste monumente prezintă de obicei un ornament discret în registrul superior.

O variantă a tipului **I.A.2.** cu un accent mai mare pe tratarea conturului este aceea cu dublu chenar perimetral realizat în relief înalt. Deși este tot o formă simplă, alternanța plin-gol conferă pietrei o eleganță sobră (Fig. 23).

În unele cazuri acest tip de piatră tombală poate fi divizată de o incizie sau o bandă în relief, la linia de întâlnire a planului superior al pietrei de mormânt, cel al semicercului sau al triunghiului din partea superioară cu cel al planului dreptunghiului ce

⁸⁰ Shőner A., *A pokol ...*, p. 15

formează corpul monumentului (Fig. 24). Tot la nivelul acestei linii de întâlnire a celor două planuri se petrece diferențierea altor două subtipuri. Unul ar fi acela când baza semicercului este mai mică decât corpul pietrei ce o susține (I.A.2.a.e.) (Fig. 25). Din această inegalitate de segmente, rezultă o formă cu doi umeri, cunoscută ca *formă de tabernacul*⁸¹, întâlnită și în ornamentica sinagogală, în orfevrărie, în miniatură, în decorul scenelor din cărțile religioase sau ca motiv brodat pe textilele obiectelor de cult ca predela sau sacii învelitori pentru cărțile de rugăciune. Această formă se regăsește în reprezentarea cimitirelor evreiești din secolul al XVIII-lea din Cartea Hevra Kadișei din Nagykanizsa (Hu).

Fig. 22. Piatră funerară tip vag arhitectonică” fără element de despărțire între zona rezervată decorului și epitaf

Fig. 23. Tip vag arhitectonică cu dublu profil

Fig. 24. Tip vag arhitectonică cu bandă separatoare între câmpuri

A doua variantă este în sens invers inegalității segmentelor: baza semicercului este mai mare decât latura susținătoare a dreptunghiului corpului pietrei funerare (Fig. 26). La unele exemplare diferența de dimensiune este foarte mare, ajungând până la dublare. Cele mai frecvente astfel de forme sunt întâlnite în cimitirul de la Târgu Lăpuș, dar se întâlnesc și celelalte cimitire în sectoarele mai vechi⁸².

Se mai observă o relativă constanță a dimensiunii tipului I.A.2. , precum și faptul că sunt confecționate din același material. Grosimea lor este mai redusă, oscilând între 6 și 10 cm, iar siluetele lor sunt ușor mai zvelte – în lipsa colonetelor, față de tipul anterior, fiind proporționate în jur raportului de 2,5 x 1, deși în general nu sunt prea înalte. Sunt frecvente și în zonele limitrofe celei studiate regăsindu-se din nord-estul

⁸¹ Ibidem

⁸² Separarea temporală zonă nouă/zonă veche o considerăm ca fiind făcută de procesul de emancipare, respectiv până aproximativ la mijlocul jumătății a doua a secolului al XIX-lea ar fi zona veche, de la sfârșitul secolului începând zona nouă.

Ungariei până la Debrecen⁸³ și chiar în cimitirele din Budapesta, în Polonia și în Moldova⁸⁴.

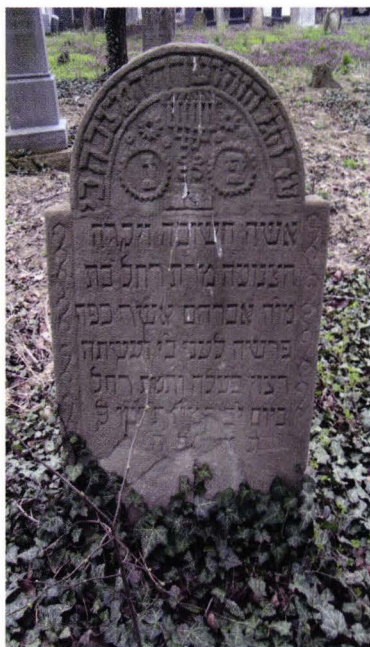

Fig. 25. Tip tabernacul

Fig. 26. Fronton mai dezvoltat decât Corpul pietrei

În marea lor varietate, elementele arhitectonice pot fi reprezentate în forme foarte variate, uneori acestea retrăgându-se din relief, elementul rămânând doar în formă simbolică, mai mult presupusă. Reducerea volumului colonetei și topirea lui în chenarul marginal, aceasta ajungând doar presupusă de privitor, apropie foarte mult cele două tipuri. O astfel de reducere poate ajunge până la transformarea formei unui tip în forma celuilalt tip sau invers, prin accentuarea sau retragerea elementelor. Acest fapt ar putea demonstra dezvoltarea istorică a unui tip din celălalt și glisarea prin reducere sau dezvoltare, dintr-o formă în alta.

4. Tipul de piatră funerară „dublă“ (I.B.)

Tipul de piatră funerară dublă apare frecvent în cimitirele urbane. Aceste monumente sunt de dimensiuni mai mari și prin estetica lor se individualizează în contextul cimiterial. Sunt destinate pentru doi decedați, ceea ce presupune existența a două epitafuri. Lățimea lor de multe ori este mai mare, nu numai pentru că piatra este dublă ci și luată individual fiecare jumătate este mai dezvoltată pe lățime decât pietrele singulare. Raportul înălțime/lățime se transformă, ajungând la forme care au lățimea mai mare decât înălțimea, variind în mod obișnuit între 2/1,5 și 1,5/2.

Subtipurile sunt date de modul în care se face dublarea. Unele monumente funerare duble sunt rezultatul alăturării a două monumente de tip singular. Altele sunt

⁸³ Kopka János, *Zsidóemlékek a Felső-Tisza vidékén*, Kelet Press, Nyiregyháza, 2004, (În continuare: *Emlékek...*)

⁸⁴ S. Sanie, *Siret ...*, p. 38. Forma A-II

confectionate dintr-un singur bloc de piatră, în câmpul căruia se face separarea prin elemente de decor, apelându-se la soluții de divizare surprinzător de ingenioase și estetice.

Subtipul dublu obținut prin alăturarea a două pietre singulare (I.A.1.a.a.a.), păstrează structura tipurilor descrise anterior. Cele pseudo-arhitectonice vor naște forme deosebit de spectaculoase. Se constată o tendință de creștere pe lățime a pietrei. La o primă lectură ele par identice: dimensiunile, formele arhitectonice care le compun, proporția câmpurilor, materialul din care sunt confectionate. Totuși, cercetate în amănunt, se constată diferențieri în modul de tratare a elementelor care le compun: decorul ales în câmpul ornamentului, modul de tratare al corpului colonetei: neted, canelat sau în torsadă precum și al extremităților acestora etc. Fiind pietre ale unor soți, decorul este de obicei, unul specific rabinilor iar celălalt soției sale evlavioase.

Din alăturarea a două pietre de tip I.A.2.a. rezultă forma dublă a Tablelor Legii, pietre de înălțime medie, proporționate în raporturi de aproape 1/1, această formă fiind prezentă în majoritatea cimitirelor urbane.

Aceste două variante determinate de compunerea arhitectonică a monumentului, sunt cele duble în adevăratul sens al cuvântului, fiind alcătuite din două unități distincte arhitectonice.

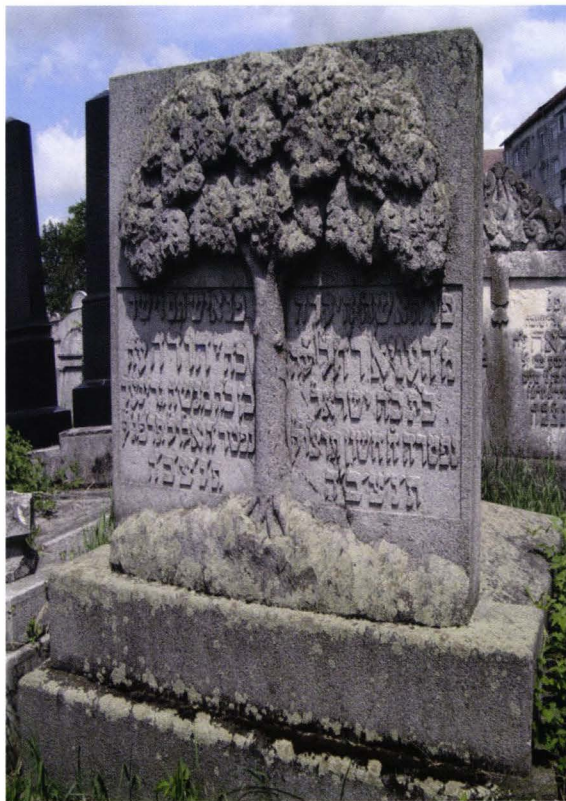

Fig. 27. Tip dublă cu separator tulpina pomului vieții

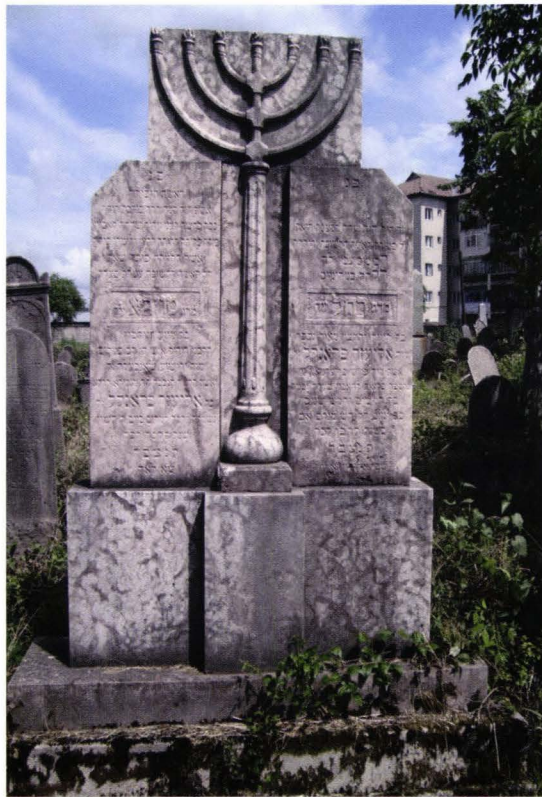

Fig. 28. Tip dublă cu separator piciorul menorei

Subtipul în care separarea se petrece numai în câmpul pietrei, este mai frecvent în cimitirul vechi de la Oradea. Separarea o fac elemente din simbolistica cimiterială iudaică. Pentru realizările spectaculoase ne oprim la câteva exemple. La unele

pietre împărțirea o face tulpina pomului vieții care se ridică din rădăcinile ramificate de la mijlocul bazei monumentului, și se termină cu o coroană stufoasă în partea superioară (Fig. 27). Epitafurile sunt plasate de o parte și de cealaltă a tulpinii, sub coroană. Realizarea ornamentului vegetal este naturalistă, pe trunchi fiind vizibile noduri și crăpăturile verticale scurte, specifice scoarței de copac, iar coroana prezintă mănunchiurile de frunziș ale ramurilor într-un relief înalt tinzând spre reprezentarea detaliată până la nivel de frunză.

O soluție asemănătoare a rezultat din înlocuirea pomului vieții ca separator, cu o *menoră* cu șapte brațe (Fig. 28). Acest tip de piatră are așezat central pe partea superioară, un al doilea bloc monolit pe care se răsfiră brațele minorei sub forma a trei semicercuri concentrice cu lumânările în vârf. Reprezentarea este de asemenea naturalistă, având cele trei brațe ale minorei fixate în axul central cu trei noduri, cu buza suportului de lumânare răsfrântă, în vârful brațelor. Piatra se sprijină pe un soclu înalt, cu partea din mijloc pe care se sprijină piciorul minorei îngroșată față de restul soclului. Piciorul minorei ce divide egal piatra, descrește spre vârf și prezintă caneluri. Forma a fost identificată atât în cimitirul din cartierul Velența din Oradea cât și în cimitirul neolog.

Separarea a două epitafuri pe o piatră funerară de tip arhitectonic monocelular, o poate face tija prelungită a unei *fleur de lys* (Fig. 29). Această formă a fost identificată în cimitirul vechi din Oradea.

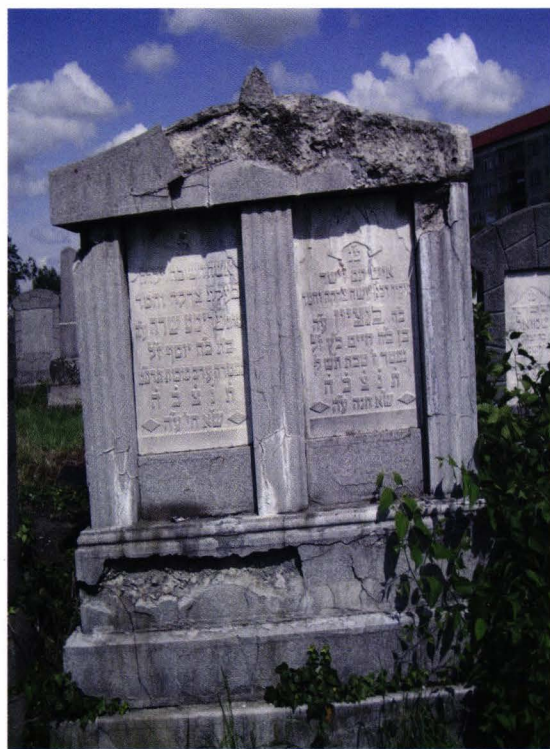

Fig. 29. Tip dublu cu separator tija unei *fleur de lys*

Fig. 30. Tip dublu cu un singur fronton și colonetele alăturate contopite

Există pietre care în partea superioară prezintă un dublu arc frânt, fără separator median. Cele două epitafuri sunt scrise pe două coloane înguste, fiecare sub unul din arce. În același tip de piatră poate să apară un singur epitaf.

Acestor două subtipuri li se alătură formule intermediare cum ar fi: un fronton comun dar un corp al pietrei rezultat din două monumente cu stâlpii sau colonetele alăturate, contopite într-una singură, ceea ce va naște un corp unic al monumentului, cu două câmpuri separate (Fig. 30).

Se cunoaște că forma de piatră funerară dublă a fost prezentă deja din prima jumătate a secolului al XVII-lea în zone apropiate de cea studiată, forma ei fiind una rectangulară, ușor arcuită superior, în care sunt alăturate două forme I.A.2.a.⁸⁵

5. Tipul de piatră funerară „rară“ (II.)

În această categorie au fost incluse forme cu apariții sporadice, probabil rod al importului din zone mai îndepărtate sau împrumuturi din cimitirele creștine. Aceste forme rare apar mai ales în cimitirele urbane și sunt specifice unei arii restrânse. Cu reținerea de a nu putea prezenta decât o mică parte din paleta largă a formelor existente selecția s-a oprit la următoarele:

În cimitirul ortodox din Oradea se dezvoltă un tip de monument în formă de ovă, fie încadrat într-un dreptunghi, fie cu ova decupată (Fig. 31) sprijinită pe un soclu. Această formă apare frecvent la Oradea și ca ancadrament al epitafului.

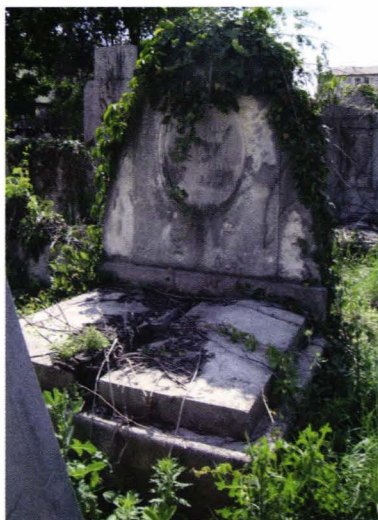

Fig. 31. Motivul ovei frecvent în cimitirele orădene

Fig. 32. Forma cu frontonul țuguiaț la Oradea (stânga) și Debrecen (dreapta)

O formă obișnuită slab arhitectonică, suferă o alungire considerabilă a părții sale superioare, arcul armonios circular sau unghiular transformându-se într-o formă țuguiață, aproape dublând înălțimea pietrei (Fig. 32). Piatra păstrează la baza câmpului ornamentului, relieful unui arc circular sau frânt, fapt ce trimite la forma din care s-a

⁸⁵ Scheiber Sándor, *Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig*, Magyar Izraeliták Országos Képvisellete kiadása, p 304.

dezvoltat. Este o formă întâlnită frecvent într-o zonă a cimitirului vechi Velența din Oradea, identificată și în cimitirul din Debrecen.

Aproape în fiecare cimitir urban apare un tip de monument monolit cu partea inferioară rectangulară și cu o ușoară retragere curbă spre interior în sfertul superior, cu un șir de bumbi pe margine (Fig.33).

O formă originală din cimitirul vechi de la Oradea, nemăiîntâlnită în alte cimitire, este un monument în forma unui arc frânt cu șase fețe (Fig. 34), de forma unui mâner de coș fațetat. Capetele arcului se sprijină pe cei doi stâlpi marginali, din alinierea de trei, între care sunt așezate două plăci rectangulare de marmură albă, mai scurte decât stâlpii, pe care sunt scrise epitafurile.

O formă oarecum asemănătoare s-a identificat în cimitirul de la Baia Mare, aceasta prezentând în golul dintre stâlpii exteriori un vas ornamental. Doi stâlpi marginali canelați susțin un al treilea, mai lat și cu decorația mai variată. Epitaful este situat pe un corp situat între stâlpii inferiori, corp ce poartă și un vas ornamental, restul spațiului interior rămânând liber.

Fig. 33. Forma cu bumbi

Fig. 34. Formă de arc liber

O altă formă rară este aceea de rozetă cu petelele răsfirate concentric, unele exemplare atingând dimensiuni semnificative.

6. Ansambluri funerare și capele rabinice (I.C.)

Un astfel de ansamblu s-a identificat în cimitirul vechi din Oradea în zona sa centrală. Starea lui de conservare permite o imagine apropiată de ceea ce a fost acest monument la momentul construcției. Este compus dintr-un soclu înalt ca o estradă, pe care sunt așezate atât monumentul propriu zis cât și elementele de împrejmuire (Fig. 35). În alcătuirea lui intră un corp central cu baza aproximativ pătrată, cu o formă complexă,

înaltă, care prezintă mai multe retrageri sau extensii succesive, încheiat cu o sferă în vârf, ceea ce îl apropie de forma unui pion de șah. Este cel mai înalt monument din toată aria studiului, într-o apreciere cu ochiul liber de peste 8 metri. În partea inferioară are o ușă înaltă, din lemn, cu două canaturi, deasupra căreia zidul este ușor arcuit și prezintă un ornament denticular. Din această zonă pornește crescător, trapezoidal și apoi rectangular o placă pe care foarte vag se mai poate identifica partea superioară a literelor ce formează numele STERN. Ce a mai conținut respectiva placă sau dacă a avut și caractere ebraice nu se cunoaște. Suprafețele monumentului prezintă jocuri de relief geometrice, două pseudo-acoperișuri, sub cornișa primului existând perimetral o friză de frunze-croșete. Sfera din vârful monumentului este încinsă pe mijloc de relieful unei eșarfe pe care se mai poate descifra cuvântul ÖRÖKKE vizibil din spatele monumentului. Împrejmuirea are trei laturi alcătuite din stâlpi de aproximativ un metru cu baza de 40 x 40 cm, în descreștere ușoară superior, între care nu s-au păstrat elemente de legătură. În fața monumentului există patru astfel de stâlpi, între cei centrali găsindu-se cele patru trepte de acces pe soclul monumentului. A patra latură a împrejurii este formată dintr-un zid care cuprinde și monumentul.

Fig. 35. Ansamblu funerar în cimitirul din Velența

Urmele unor monumente de acest tip se mai pot vedea tot în cimitirul vechi din Oradea, dar din păcate se află într-o stare de degradare foarte avansată, a căror formă inițială cu greu s-ar reconstitui. La o astfel de ruină s-au păstrat o parte din stâlpii împrejurii, între care sunt baluștri uniți de o balustradă.

Un ansamblu monumental impresionant, dar cu altă structură, se păstrează în cimitirul din Salonta (*Fig. 36*). O capelă hexagonală dezvoltă monumentul radial prin atașarea radială a unor sarcofage la cinci dintre laturile acesteia. Corpul central este înconjurat de stâlpi ce sprijină o cornișă și se ridică deasupra ei, terminându-se în arc frânt. Acoperișul este o pseudo-piramidă hexagonală în trepte ce poartă superior un impresionant vas decorativ. În a șasea fațadă este intrarea în interiorul monumentului, care se face printr-o ușă metalică puternică cu o decorație sobră, la care se ajunge urcând câteva trepte. Deasupra ușii este perforată în zid o Stea a lui David, ca semn al identității iudaice. În interior se mai păstrează o parte din plăcile din marmură albă dedicate decedaților. În celelalte fețe sunt așezate radial câte cinci sarcofage așezate pe postamente din piatră. Din nefericire monumentul este acoperit în proporție de $\frac{3}{4}$ de o vegetație de buxus. Monumentul a fost ridicat pentru mai mulți membri ai familiei Sternthal.

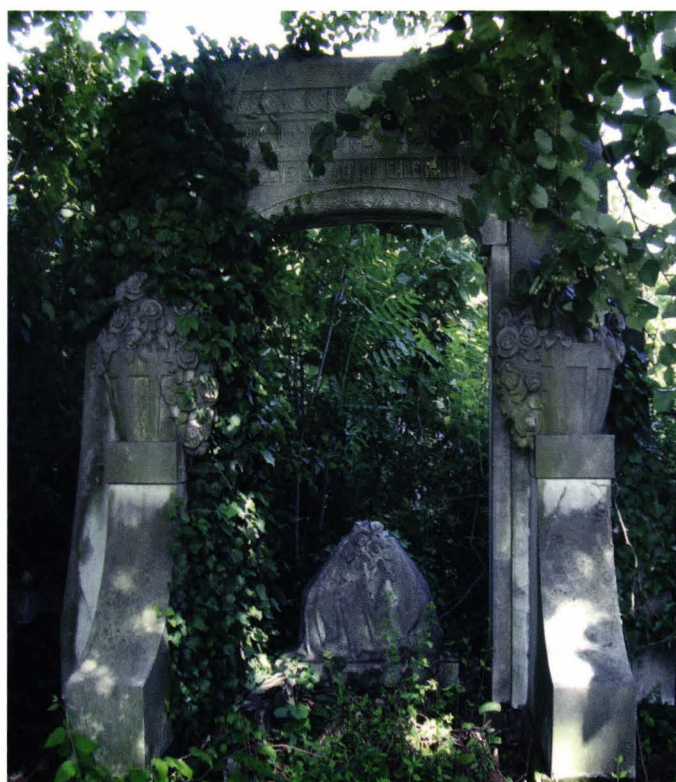

Fig. 36. Ansamblu funerar la Marghita

Fig. 37. Portalul sarcofagului din cimitirul neolog din Oradea

Alte astfel de monumente au mai existat, dar s-a păstrat până în prezent prea puțin din forma lor originală. Un astfel de exemplu este cel al familiei Weinberger identificat tot în cimitirul vechi din Oradea. La Carei de asemenea au fost identificate atât în cimitirul vechi (*Fig. 38*) unde formele lor inițiale sunt în prezent greu de reconstituit cât și în cimitirul nou în care există aceleași tendințe de evidențiere a prosperității decedatului, de mărire a spațiului ocupat de mormânt prin împrejmuiri decorative.

În cimitirul neolog din Oradea se găsește un sarcofag împrejmuț de un gard din stâlpi de piatră de dimensiuni inegale pentru a realiza unduirea unei balustrade prismatice pătrate asemenea stâlpilor. La sarcofag se ajunge printr-un portal impresionant din piatră sculptată. La baza stâlpilor două console susțin ghivece mari din

care se revarsă trandafiri și cade o draperie. Partea superioară este suficient de lată pentru inscripția bilingvă în ebraică și maghiară, pe două rânduri între două frize înguste de flori de trandafir înfloriți. Sarcofagul pare acoperit cu o draperie ale cărei falduri sunt naturalist reprezentate în partea inferioară iar pe capătul lui are un buchet de trandafiri (Fig. 37). Monumentul este unic în zonă prin forma și eleganța ansamblului.

Fig. 38. Ruine de capele cimiteriale din cimitirul evreiesc vechi din Carei (SM)

Sarcofage mult mai modeste s-au mai identificat în cimitirul vechi de la Carei nu atât ca dimensiune cât din punct de vedere al ornamentației. Dimensiunea este cea care cu ochiul liber ar corespunde staturii medii umane, dar sunt lipsite de bogata ornamentație și punere în scenă a celui din Oradea.

Din secolul al XIX-lea în cimitire încep să se construiască capele funerare de mici dimensiuni. Acestea reprezintă o modalitate de onorare a celor mai străluciți rabini și învățați ai comunității. Capelele în cimitirul evreiesc au rolul de a acoperi pietrele funerare. Într-o capelă pot fi acoperite mai multe pietre funerare. În zona studiată capelele cimiteriale sunt modeste (Fig. 39), neornamentate, având dimensiuni mici, variind între 3 și 5 metri pătrați. În cimitirele europene unde au trăit comunități de evrei bogate, aceste capele s-au construit ca adevărate mini-palate (Fig. 63), grandoarea lor fiind dată de tratarea prețioasă prin forme și materiale, nu prin dimensiuni. Capelele sunt așezate de obicei în apropierea intrării în cimitir.

Fig. 39. Capele din cimitirul evreiesc ortodox din Satu Mare (interior, exterior)

Prin varietatea formelor pe care le prezintă fiecare cimitir evreiesc este unic. Totuși dintre toate cimitirele cercetate, se distinge prin originalitate, lux și o exuberanță a formei monumentelor, cimitirul neolog de la Oradea, care conține monumente funerare ce de multe ori nu încap în nominarea piatră funerară. Cele mai multe sunt de dimensiuni mai mari decât cele prezentate până aici, care prin dezvoltarea și în adâncime sunt mai apropiate de monumentele de for public. Frecvent sunt împrejmuite, uneori soclurile pe care sunt așezate au câteva trepte, altele au dezvoltări egale între lățime și adâncime, compuse din forme complexe, cu nenumărate etaje realizate prin ruperi de ritm, cornișe puternic profilate, ornamentate cu vase spectaculoase așezate pe acrotere. O mare parte a acestor pietre funerare sunt exprimări artistice unice, imposibil de încadrat în uniformitatea unor tipuri.

III.B. Conținutul pietrei

În alcătuirea unui monument funerar dintr-un cimitir evreiesc se disting două componente principale: soclul și piatra funerară. Deși ca dimensiuni cele două componente pot să fie apropiate, funcția principală este a pietrei funerare. Există cazuri în care soclul lipsește, corpul pietrei fiind înfipt direct în pământ.

Piatra funerară la rândul ei este compusă dintr-un câmp rezervat decorului, de obicei în partea superioară, și unul destinat epitafului în câmpul inferior. Proporția dintre cele două câmpuri diferă de la o zonă geografică la alta, de la un atelier de piatrărie la altul. În multe cazuri planurile nu au o delimitare precisă, decorul prelungindu-se în sectorul epitafului. Cimitirele din nord-vestul României au câmpul sculpturii mult mai redus față de cel al epitafului iar câmpurile sunt de obicei delimitate de elemente arhitectonice. Câmpul inscripției ocupă între 2/3 și 3/4 din piatra funerară.

Foarte puține monumente prezintă un pseudo-acoperiș metalic protector (identificat în cimitirul ortodox din Satu Mare), asemenea celor din cimitirul de lângă sinagoga Remuh din Cracovia (*Fig. 40*).

Fig. 40. Cimitirul evreiesc de lângă Sinagoga Remuh, Cracovia, (Pl.)

III.B.1. Decorul

Alături de formele specifice ale arhitecturii pietrelor funerare iudaice, decorul aduce elemente identitare iudaice semnificative, prin utilizarea unui vocabular simbolic specific iudaismului. Este vorba în primul rând de simbolistica religioasă iudaică care se întâlnește numai în cimitirul evreiesc: menora, sfeșnicul, Steaua lui David, binecuvântarea cohanimilor, Tablele Legii, stâlpii lui Joachim și Boaz⁸⁶. Cu excepția hexagramei toate celelalte simboluri sunt preluate de simbolistica cimiterială din textul biblic. Acestea li se adaugă alte câteva grupe specifice ornamenticii cimiteriale evreiești: motivele simbolice zoomorfe și fitomorfe precum și reprezentări ale unor funcții religioase. Acestea se identifică ca iudaizante, prin faptul că majoritatea lor sunt importate din fauna, flora, mitologia și religia locului de origine al iudaismului – Israelul antic, utilizarea lor căpătând profunde valențe identitare.

Motivele vegetale cele mai frecvente în zona studiată sunt: pomul vieții, vița de vie și fructul ei strugurele, stejarul și ghinda, trandafirul, crinul, ramura sau coronița de laur, palmierul, măslinul, acantul, iedera, smochinul, rodia⁸⁷.

Motivele zoomorfe au o frecvență mai redusă față de cele amintite anterior, dar se întâlnesc în toată aria studiată. Cele mai frecvente motive zoomorfe sunt: cerbul, leul, grifonul, pasărea (Fig. 41).

Fig. 41. Decor cu cap de rumegător

Faptul că piatra de mormânt din zona studiată nu este încărcată cu asocieri multiple de simboluri, astfel încât să-i acopere sau să depășească câmpul rezervat decorului, așa cum se întâmplă în Moldova sau în alte zone din Europa, nu-i scade puterea semnificantă, ci dimpotrivă o concentrează, atrăgând atenția asupra unui singur simbol cu trimitere exactă la iudaism.

Alături de pseudo-arhitectura pietrelor de mormânt din cimitirele evreiești, elementele de decor contribuie la rândul lor în mod hotărâtor la definirea specificului și

originalitatea acestor cimitire. În primul rând trebuie menționate simbolurile evreiești, care prin natura lor au conotații istorico-religioase proprii evreimii. Elementele de decor zoomorfe cu apariții rare în plastica funerară din aria spațială și temporală a prezentului studiu, contribuie și ele la definirea individualității acestor cimitire alături un alt element

⁸⁶ S. Sanie, *Siret ...*, p. 258, T. Haragan, *Cairo...*, p. 35

⁸⁷ Cintya Crewe, *Plant motif on Jewish ossuaries and sarcophagi in Palestine in the late second temple period: Their identification, sociology and significance*, Faculty of Humani, Manchester 2005, (În continuare: *Plant...*)

deosebit de important: scrierea ebraică. Complexul tuturor acestor elemente definitorii, contribuie la diferențierea cimitirelor, atât a celor evreiești de cele creștine, cât și a celor evreiești între ele, după zonele în care se află. Utilizarea și modul de asociere al ornamentelor, reușesc să creeze tipologii în domeniu. Unele cimitire evreiești, de exemplu cele din Moldova au pietrele tombale deosebit de bogat ornamentate. Deși de dimensiuni medii, acestea au uneori 2/3 din suprafață alocată părții ornamentale⁸⁸. În acest spațiu se regăsesc simboluri iudaice, elemente zoomorfe singulare sau perechi afrontate, elemente fitomorfe într-o abundență de vrejuri, frunze și flori ce se încolăcesc pe lângă celelalte elemente de decor. Aceste pietre au fost adesea comparate cu broderiile artei populare. Spre deosebire de acestea, în nord-vestul României, pe o piatră tombală, sunt mai puține ornamente. Compozițiile de elemente decorative apar cu o frecvență mult mai redusă. Majoritatea pietrelor tombale prezintă de obicei un singur simbol iudaic. Cel mai frecvent apare menora⁸⁹ – candelabrul cu șapte brațe și scutul lui David⁹⁰.

Fig. 42. Menora

Fig.* 43. Steaua lui David

⁸⁸ S. Sanie, *Siret ...*, p. 190, cf. PL. XXXVI Stele funerare: VI-133 (1)

⁸⁹ Nadia Badrus, *Două simboluri identitare evreiești: menora și maghen David*, în *Istorie și tradiție în spațiul românesc VI*, ULB Sibiu, 2006, , pg. 91-93, (În continuare: *Simboluri...*). Menora este prezentată în Tora ca proiect divin, este descrisă în detaliu și are o puternică conotație religioasă. Este un simbol cunoscut în lumea iudaică încă dinaintea construirii primului Templu din Ierusalim. O găsim și pe Arcul de triumf al lui Titus, figurată ca pradă de război, după distrugerea celui de-al doilea Templu în anii 70 d.C. La sărbătoarea Hanuca menora are opt brațe.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 93-95. Acesta nu este un simbol iudaic vechi, el regăsindu-se în antichitate în spații culturale diverse iar în evul mediu în bisericile creștine. În secolul al XIV-lea David ben Iuda îl asociază regelui David care avea pe scutul său o stea cu șase colțuri ce-i oferea protecție magică. A existat și presupunerea că hexagrama figura pe inelul lui Solomon-„pecetea lui Solomon”. Cele două sintagme au circulat în paralel în evul mediu, în final impunându-se steaua lui David. Carol al IV-lea în 1345 acorda comunității evreiești din Praga dreptul la steag propriu, evreii figurându-și pe acesta hexagrama care astfel devine simbol oficial. În secolele următoare scutul lui David va fi preluat ca simbol identitar evreiesc de comunitățile evreiești din centrul Europei. O mare răspândire o cunoaște acest simbol în secolul al XIX-lea, căutându-și echivalența în crucea creștină.

De obicei piatra de mormânt prezintă un sigur element de decor în frontonul monumentului. Cu toate acestea, aproape toate elementele decorative din Moldova, se regăsesc și în cimitirele transilvănene. Majoritatea formelor însă sunt tratate cu mai mult rafinament, prezentând un grad superior de elaborare, ele neputându-se confunda cu plastica naivă. Când totuși acestea apar, mai ales în mici cimitire rurale, nu fac decât să sporească diversitatea universului cimiterial evreiesc în zonă. Această modalitate de abordare moderată a motivelor ornamentale este evidentă și la monumentul al cărui an de deces este 1672 din colecția prezentată de Scheiber Sándor, în care motivul ornamental este rozeta.

Simbolistica artei iudaice a cimitirelor evreiești din nord-vestul României

Evreii, ca popor a cărui istorie a fost trăită mai mult în afara unei țări care să le aparțină teritorial, au reușit să-și păstreze ființa, mai ales prin religia pe care și-au asumat-o. Mijloacele pe care le-au folosit, au fost neobișnuite, izvorâte dintr-un comportament de conservare modelat în timp, de încercările la care au fost supuși. Acesta a avut permanent ca scop menținerea identității, atât raportată la propriul grup cât și la societatea integratoare care îi accepta.

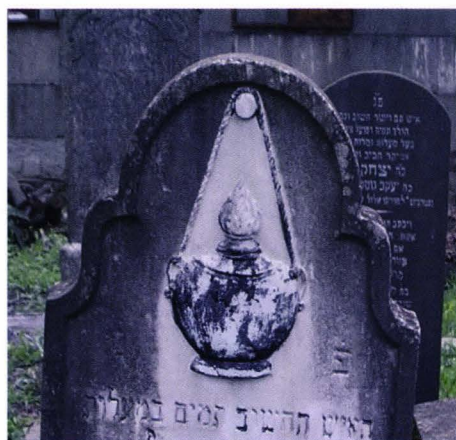

Fig. 44. Decor cu vase pentru arderi

Simbolurile identitare sunt prezente întotdeauna în arhitectura de cult și în cimitirele evreiești, pentru că evreii le-au respectat, le-au păstrat și au văzut în ele un important mijloc de păstrare a ființei lor. Arhitectura sinagogală le etalează atât în exterioare, mai ales în zonele superioare, vizibile, cât și în interioare, mai ales pentru a marca sfințenia chivotului. Cimitirele, ca arhitectură în miniatură, sunt și ele purtătoarele unei bogate simbolistici iudaice. Folosirea acestor simboluri în legătură cu principalele lor instituții de cult, devine pentru evreii europeni o prioritate de etalare spre exterior, odată cu marile transformări ce au loc în societatea din ce în ce mai democratizată a Europei, după Revoluția franceză. Se va generaliza un interes al tuturor popoarelor pentru identitatea lor națională, și în această efervescență generală, evreii la rândul lor vor face eforturi foarte mari în această privință. Față de minoritățile europene rezultate ca urmare a schimbărilor de granițe, situația minorității evreiești este diferită, prin faptul că aceștia

exista în aproape toate statele continentului, dar nu ca grup etnic originar istoric, ci cu permisiile de ședere temporară, niciodată revendicativ de teritoriu, ca alte minorități.

Cea mai mare parte a simbolisticii artei iudaice este în legătură cu religia poporului evreu dar și cu elemente de diferite categorii, ce păstrează referirile ancestrale la țara de origine. Motivele utilizate au fost în primul rând, elemente ale matricei prime filozofico-estetice a evreimii. Pentru toate popoarele, istoria începuturilor prezintă o mare valoare, fiind o modalitate a *legitimării prin recursul la origini*. În afara acestora au fost păstrate motivele specifice din vechiul Israel, în primul rând cele fitomorfe și zoomorfe, care au fost legitimate prin textul biblic.

1. Simboluri religioase

Menora. Astăzi stemă a Israelului⁹¹, *menora* sau candelabrul cu șapte brațe⁹² a fost constant, printre cele mai importante simboluri ale evreilor, având profunde semnificații religioase (Fig. 43.). *Menora* a fost un obiect de cult construit de evrei înaintea construirii Templului din Ierusalim⁹³ și este prezent în desfășurarea tuturor ritualurilor evreiești. Prima mențiune a acestui obiect de cult în Biblie⁹⁴, este legată de faptul că lui Moise i se spune să facă un candelabru cu șapte brațe, textul biblic făcând o descriere foarte detaliată a obiectului: făcut *dintr-un talant de aur curat bătut, cu picior și câte trei brațe de o parte și de alta a axului central, cu mucări și cenușare*, fiindu-i precizate și ornamentele de forma *florii de migdal și gămlioane*, dar ambiguu. Pentru că Moise nu a înțeles instrucțiunile primite, i s-a arătat o menoră din foc, fiind descrisă ca un sfeșnic asemeni chipului celui ce s-a arătat pe munte. O altă mențiune biblică se referă la sfeșnicile pe care le-a făcut regele Solomon pentru Templu⁹⁵. Acestea au dispărut probabil în timpul distrugerii primului Templu⁹⁶, întrucât Biblia nu mai face referiri la ele doar pomeniște de lucrurile furate de babilonieni. Se presupune că acestea au fost topite,

Fig. 43. Menoră cu trei brațe

nemaifiind pomenite ulterior. În ceea ce privește al doilea Templu, s-a avansat probabilitatea să fi avut doar un singur candelabru⁹⁷ făcut după modelul lui Moise, care a fost luat Antiochus Epiphanes.

Când macabeii au recucerit Ierusalimul, au improvizat o candelă din sulite îmbrăcate cu cositor cu care le-au unit și au fixat în ele lămpi, apoi le-au umplut cu uleiul pe care l-au găsit și au

⁹¹ N. Badrus, *Simboluri...*, p. 91

⁹² Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Dicționar de simboluri*, vol. II, p. 223, (În continuare: D.S.), ...*simbol cosmic; i s-au dat tot atâtea brațe câte planete sunt, laolaltă cu soarele. După Philon sfeșnicul este imitația terestră a sferei cerești arhetipale*

⁹³ Biblia, Exod 35: 14

⁹⁴ *Ibidem*, 25: 31-40

⁹⁵ Biblia, I Regi 7: 49, *sfeșnicile de aur curat, cinci la deapta și cinci la stânga, înaintea Locului prea sfânt, cu florile, candelabrele și mucările de aur*

⁹⁶ Daniel Sperber, *History of The menorah*, http://jewishideasdaily.com/docLib/20091207_sperber.pdf, p. 136, (În continuare: *Menorah...*)

⁹⁷ *Ibidem*, p. 137

reaprin luminile. Folosirea fierului din arme pentru confecționarea *menorei* le era nesuferită evreilor, așa că au făcut o altă menoră din argint, apoi din aur⁹⁸.

Prima reprezentare efectivă cunoscută până acum, apare pe monedele lui Antigonus Mattathias ultimul reprezentant al dinastiei hașmoneilor⁹⁹.

O formă neobișnuită a menorii este cea configurată pe arcul lui Titus, luată ca pradă de război, al cărui pedestal are o formă greoaie, hexagonală, în două trepte, nespecifică artei evreiești¹⁰⁰. A fost remarcată lipsa de unitate stilistică între baza și capul candelabrului, și de echilibru, baza este mult mai ieșită din proporții față de ceea ce susține iar brațele cresc din trunchi nefiresc. Este cunoscut faptul că arta romană reprezenta imaginea în mod realist¹⁰¹, neidealizată, deci normal ar fi ca reprezentarea să fie cea reală. În orice caz, candela adusă din Templul din Ierusalim, ca pradă de război, a fost cel mai impresionant dintre obiectele plimbate pe străzile Romei.

Fig. 44. Menore cu 5 brațe în cimitirul din Săpânța (SM)

În cele mai multe reprezentări *menora* se sprijină pe un trepid al cărui picioare pot fi reprezentate în forma labelor de leu¹⁰². Ciudat este că deși acest model de pe Arcul lui Titus – *arcus septem lucernarum* - a fost plasat în centru lumii creștine, la Roma, unul din cele mai frecventate locuri ale pelerinilor creștini, modelul său nu a fost răspândit de iconografia creștină.

Menora este și un simbol al reprezentării arborelui babilonian al luminii¹⁰³. Are șapte brațe – câte trei de fiecare parte a axei principale. Sfeșnicul ar corespunde celor șapte planete și celor șapte ceruri, șapte fiind considerat un număr perfect, cele șapte

⁹⁸ *Ibidem*, p. 139

⁹⁹ *Ibidem*, p. 140

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 144

¹⁰¹ Élie Faure, *Istoria artei. Artă antică*, Ed Meridiane, București, 1988, p. 197, „Nici o convenție, dar și nici un fel de fantezie. ... modelul este urmărit trăsătură cu trăsătură ... Ciopitorul în marmură este atent, sânguincios, cinstit.”

¹⁰² N. Badrus, *Simboluri...*, p. 92

¹⁰³ Chevalier, Gheerbrant, *D.S. ...*, p. 223-224

candele fiind cei șapte ochi ai lui Dumnezeu care cutreieră pământul. Sfeșnicul este un simbol al logosului, lumină a lumii. În capitolul Zaharia¹⁰⁴, acesta îl descrie ca fiind stăjuit de doi măslini din care se scurge direct untdelemnul necesar candelilor.

În societatea evreiască este foarte cunoscut și sfeșnicul cu opt brațe *hanukia*, cel care a ars timp de opt zile în perioada războiului macabeilor cu seleucizii din Siria, deși uleiul din lampă putea să ajungă doar pentru o singură zi¹⁰⁵.

Sărbătoarea de Hanuca comemorează redobândirea religiei evreiești și independenței politice, apoi a început să simbolizeze independența însăși. Antigonus când a dorit să restabilească dinastia hasmonee, să proclame popularitatea și prestigiul strămoșilor săi, a ales simbolul care exprima cel mai bine atât justificările sale istorice, moștenirea sa spirituală cât și intențiile sale religioase și politice¹⁰⁶. Pe monede reprezentarea apare într-o formă simplificată corespunzând descrierii candelabrului lui Moise: toate ramurile se termină la aceeași înălțime, pare să stea pe o bază înclinată ce se sprijină pe trei picioare mici, asemeni potirului reprezentat de banii grei de la prima revoltă, este în acord cu tradiția rabinică care spune că stătea pe picioare. În Talmud era specificat sprijinul pe picioare dar nu și numărul acestora. Din textele medievale conform tradiției, acestea ar statua că este vorba de trei. Între sec I- VI apar un mare număr de candelă pictate și gravate pe o bază de trei picioare. Fiind originare din întreaga Europa și Orientul Mijlociu, ele sunt variate ca stil decorativ și ca formă, dar baza cu trei picioare este comună, deci nu este un rezultat al unor influențe stilistice locale¹⁰⁷.

Fig. 45. Zonă rezervată femeilor, cu decor de menore (Săpânța, MM)

¹⁰⁴ Biblia, Zaharia, 4: 1 -14

¹⁰⁵ Paul Petrescu, *Obiecte rituale iudaice din România*, Ed Hasafer, București, 1999, p. 64

¹⁰⁶ D. Sperber, *Menorah...*, p. 142

¹⁰⁷ *Ibidem*

Simbolul este prezent atât în sinagogă, mai ales în amenajarea *bimei*, imagini pentru capitolul *Sinagoga*), unde apar cel mai frecvent candelabrele dar și în zona chivotului. În cimitir simbolul apare pe pietrele de mormânt ale femeilor evlavioase. Se poate plasa acest simbol și în registrul casnic, fiind în legătură cu aprinderea de către femeie a lumânărilor de șabat sau cu prilejul altor sărbători. Aceasta pare să fie cauza utilizării ei ca ornament pe piatra funerară a femeilor (*Fig. 45*).

Simbolul poate fi unul discret, incizat simplu în piatră, sau poate să fie un relief executat în strânsă legătură cu descrierea biblică. O reprezentare des întâlnită în nord-vestul României este *menora* cu brațele asemănătoare vrejilor vegetali.

Menora apare frecvent și cu un număr mai mic de brațe, cinci, trei (*Fig. 44*), sau chiar într-un picior, mai ales în arta cimiterială rurală.

Pentru că cioplitorii monumentelor funerare evreiești practica o artă naturalistă, în strădania lor de a reprezenta cât mai exact imaginea, uneori sfeșnicul apare cu flacăra deasupra.

Menora este un simbol atât de apropiat evreimii, încât deși ea are profunde semnificații religioase, a fost folosită și ca ornament pe clădirile civile. Astfel o *menoră* de mari dimensiuni, flancată de o pereche de lei, o regăsim pe una din clădirile reprezentative din Oradea, cunoscută ca Palatul Ullman, opera arhitectului Löbl Ferenc, construită în stilul secesionului vienez, terminată în 1913. Această *menoră*, din ceramică, executată în atelierele Zsolnay, cu smalt de culoarea bronzului, este un basorelief pe un bowindow al acestei clădiri.

În iudaism este atât de reprezentativ simbolul *menorei*, încât cercetătorii au lansat ideea posibilității apartenenței lui, la repertoriul iconografic al emblemelor iudaice¹⁰⁸.

Steaua lui David.

Fig. 46. Zona rezervată bărbaților, cu decor Steaua lui David (Săpânța, MM)

Cunoscut și cu denumirea de *Mengen lui David*, Scutul lui David, Pecetea lui Solomon, hexagrama sau steaua cu șase colțuri, este unul din cele mai frecvente simboluri evreiești ale istoriei moderne a evreilor. Simbolul este alcătuit din două

¹⁰⁸ Dan Jaffé, *Les synagogues de ami-ha aretz: Hypothèses pour l'histoire et archéologie*, <http://www.wlupress.wlu.ca/Journals/sr/issue/32-1-2/jaffe.pdf>, p. 66, cu trimiteri la Simon, 1962 și Levine 2000, (În continuare: *Synagogues...*)

triunghiuri echilaterale suprapuse, unul cu vârful în jos iar celălalt cu vârful în sus, având semnificații multiple în diferite culturi și filozofii¹⁰⁹. Acest simbol este considerat astăzi emblema iudaismului, fiind reprezentat pe drapelul statului Israel¹¹⁰. Cu toate că frecvența lui în simbolistica evreiască este mare, cea mai veche reprezentare cunoscută până în prezent ca simbol iudaic, datează din secolul VI î.e.c, pe un sigiliu din vechiul Israel¹¹¹. Este semnificativă prezența simbolului la sinagoga Capernaum (sec, II-IV)¹¹² ca motiv decorativ geometric într-o friză alături de pentagramă. Simbol a fost însușit și utilizat ca simbol identitar evreiesc de la mijlocul secolului al XIV, când evreilor din Praga li se acordă privilegiul unui steag al lor pe care să figureze steaua lui David. În secolele următoare simbolul va fi preluat de tot mai mulți evrei europeni.

Într-o perioadă de tristă amintire pentru evrei, aceea a pre-holocaustului în multe țări europene, simbolul a fost obligatoriu pentru populația evreiască, purtat în piept sau pe braț, ca semn de identificare discriminatorie.

Deși conotațiile religioase ale acestui simbol sunt mai puțin clarificate, evreii și-au însușit acest simbol pe care-l cunoșteau din antichitate, dar fără legături de identificare istorico-religioase directe cu ei. A fost probabil printre puținele lucruri care le-au fost dăruite, pentru a se reprezenta legal și identitar prin el. Este un simbol identitar evreiesc frecvent în nord-vestul României, regăsindu-l pe multe monumente funerare, pe frontoanele sinagogilor, pe capiteluri, în preajma chivotului, pe plafoane, pe obiectele de cult, pe învelitori sau săculeți pentru filactere, în ochiurile ferestrelor, în ornamentul ușilor de cavou sau al porților cimitirelor, și în multe alte locuri.

De obicei regăsim simbolul în cimitirele evreiești pe piatra de mormânt a bărbaților. Este realizat prin incizie sau mai spectaculos în relief, fie ca două triunghiuri echilaterale suprapuse, fie ca o rozetă cu șase frunzulițe rombice. S-au identificat monumente pe care acest decor apare de două ori, în simetrii compoziționale (*Fig. 46*).

Tablele Legii.

Fig. 47. Compoziție cu Tablele Legii

Fig. 48. Epitaf de forma Tablelor Legii

Fig. 49. Piatră funerară forma Tablelor Legii

¹⁰⁹ Chevalier, Gheerbrant, *D.S.*, vol.II, p. 126-128

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 94

¹¹¹ *Ibidem*

¹¹² *Ibidem*

Acesta este un simbol biblic, cu puternice conotații religioase pentru evrei. Tablele Legii – *sné luhot habut* - reprezintă codul comportamental al *poporului ales*, definiția lui existențială, pentru a corespunde exigențelor divine, pentru țara promisă. Acestea au fost date lui Moise pe munte: *Suie-te la Mine pe munte, și rămâi acolo. Eu îți voi da niște table de piatră cu Legea și poruncile, pe care le-am scris pentru învățătura lor*¹¹³. Asupra descrierii tablelor Biblia revine din nou: *Moise s-a întors și s-a pogorât de pe munte, cu cele două table ale mărturiei în mână. Tablele erau scrise pe amândouă părțile, pe o parte și pe alta. Tablele erau lucrarea lui Dumnezeu, și scrisul era scrisul lui Dumnezeu, săpat pe table*¹¹⁴. După descrierea biblică simbolul apare sub forma a două plane alăturate, de obicei arcuite superior, pe care sunt incizate litere din alfabetul ebraic. Simbolul este foarte frecvent la decorația sinagogii dar este prezent și în cimitir.

În cimitir regăsim simbolul în diferite ipostaze: fie ca element de decor în registrul superior al pietrei funerare, fie ca formă a epitafurilor (Fig. 48), sau chiar ca formă a monumentului funerar (Fig. 49), mai ales în cazul a două morminte alăturate, când pe fiecare din cele două table există câte un epitaf (ceea ce nu este un lucru obligatoriu).

Tablele Legii reprezintă Legea morală ce coboară din ceruri¹¹⁵. Acestea sunt percepute ca un liant între membrii comunității, ca centru unificator¹¹⁶, cu rol foarte important în rezistența etnică a evreilor pe parcursul traiectoriei lor istorice.

Binecuvântarea cohanimilor.

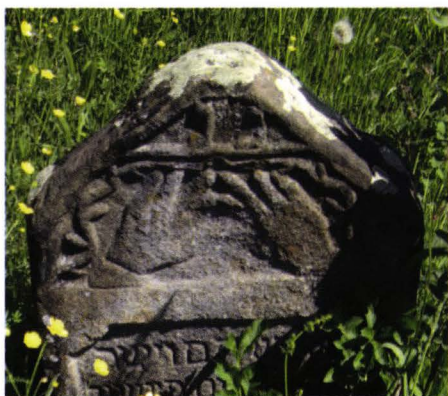

Fig. 64. Decor cu binecuvântarea cohanimilor

Acest simbol constă din apropierea a două mâini într-o anumită poziție a degetelor: apropierea celor două degete mari lipite de arătătoare, și gruparea celor patru degete alăturate, două câte două, arătătorul cu mijlociul și inelarul cu cel mic (Fig. 64). În lumea evreiască binecuvântările sunt foarte frecvente, se binecuvântează în primul rând și întotdeauna Domnul, îndeplinirea poruncilor date prin Lege, toate activitățile religioase cum ar fi aprinderea lumânărilor la sărbători sau săptămânal cu ocazia șabatului, și celelalte activități comune: faptele bune, alimentele, chiar și hainele. Binecuvântarea ar

¹¹³ Biblia, Exodul 24: 12

¹¹⁴ Biblia, Exodul 32: 15,16

¹¹⁵ Chevalier, Gheerbrant, *D.S.*, vol III, p. 324

¹¹⁶ *Ibidem*, vol. III, p. 324

consta dintr-un transfer de forțe pentru a sfinți prin cuvânt¹¹⁷. Cohenul este un preot de prim rang, descendent al marelui preot, care era la rândul său, descendent al tribului lui Levi. Binecuvântarea se rostește cu mâinile ridicate. Simbolul mai sus descris este specific pentru arta cimiterială, și apare pe pietrele de mormânt ale cohanimilor. După mărimea și valoarea pietrei reprezentarea poate fi o incizie modestă, sau o reprezentare în relief, foarte naturalistă, în care sunt reprezentate cu fidelitate amănunte cum ar fi unghiile sau ridurile încheieturii falangelor.

Vase rituale. Aceste simboluri se înscriu de asemenea între elementele identitare iudaice fiind cele ce fac de obicei trimiteri la funcția pe care o îndeplinea decedatul în sinagogă, fiind reprezentate vasele rituale de care se folosea. Dintre acestea se evidențiază ca număr și formă carafele, ori singure ori așezate într-un lighean, ambele vase fiind necesare spălării rituale la intrarea în sala de rugăciune. Au mai fost identificate potire (*Fig.*44*) și vase pentru arderi.

Coroana. Dicționarul de simboluri a lui Chevalier și Gheerbrant descrie coroana – în ebraică *keter* - că este reprezentanta nu numai a valorilor capului, culmea trupului omenesc, ci și a valorilor mai presus de cap, marcând caracterul transcendent al unei împliniri. Forma ei circulară, tot după autorii menționați, indică perfecțiunea și participarea la natura cerească, al cărei simbol este cerul. Aceasta este un marcator al separării terestruului de ceresc, a umanului de divin. Este în același timp un simbol al făgăduinței de viață nemuritoare.¹¹⁸

Fig. 65. Decor coroană

Coroana este prezentă în frontonul pietrei funerare. (*Fig. 65*) Reprezentarea ei este de obicei naturalistă, punându-se accent pe elementele ei decorative.

2. Elemente decorative pseudo-arhitectonice

Istoriografia artei iudaice a consemnat că ansamblul elementelor arhitectonice utilizate în arhitectura iudaică sunt elemente care fac trimitere exactă la arhitectura

¹¹⁷ *Ibidem*, vol. I, p. 196

¹¹⁸ *Ibidem*, vol. I, p. 371

originilor poporului evreu sau a acelor teritorii prin care au trecut și unde o perioadă de timp, civilizația lor a cunoscut înflorirea¹¹⁹. Aceste elemente le regăsim atât în arhitectura sinagogală cât și în pseudo-arhitectura cimiterială.

Coloneta. Cele mai frecvente elemente arhitectonice ale artei iudaice sunt colonetele, frontoanele, cornișele și stâlpii, componente ale arhitecturii din descrierile biblice.

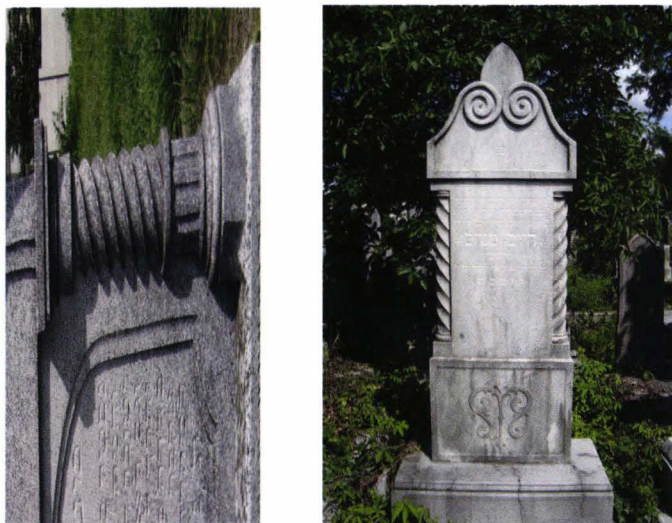

Fig. 66. Colonete

Colonetele pot apărea singulare, alăturate două câte două sau mai multe, în retrageri succesive, cu rolul de a susține arcuri simple sau duble, circulare, frânte, treflate, în acolade, sau de formă compusă (Fig. 66). Forma fusului poate fi simplă, netedă, cu capitel sau capiteluri suprapuse, dorică, liberă sau adosată, canelată, în torsadă cu spirala mai largă sau mai nervoasă, în forme aproape irepetabile în eterogenitatea neliniștită a eclecticismului iudaic. Aceași varietate de forme o prezintă arhitectura iudaică și când coloneta este înlocuită de stâlp, dar acest element nu apare cu aceeași frecvență. Colonetele sunt aproape nelipsite în zona chivotului și în piatra funerară de tip „templu”, ca trimeri la arhitectura primului Templu, la stâlpii lui Ioachim și Boaz.

Frontonul. Frontonul prin locul de maximă vizibilitate pe care îl ocupă și prin dimensiunile la care este construit are un rol foarte important în definirea formei arhitecturii pe care o compune (Fig. 12). Marea diversitate a formei acestui element de arhitectură, determină o mare varietate de forme. În analiza formei pietrei tombale, datorită dimensiunilor mult mai reduse a acesteia, rolul formei frontonului este determinant pentru forma construită, devenind caracteristică de clasificare. Rolul frontoanelor în arhitectura iudaică este sporit de faptul de sunt purtătoarele ostentative, puternic narrative ale simbolurilor identitare iudaice.

¹¹⁹ Scott. L. Lerner, *The Narrating Architecture of Emancipation* <http://online.sfsu.edu/kmillet/lerner.pdf>, p. 11. (În continuare: *Narrating*). Evreii trăitori atât în Italia cât și în Spania, în efervescența lor arhitectonică post-emancipare, cel mai adesea se apropie de maurescul spaniol, care le amintește că acolo ei au trăit *secolul de aur*, și mai puțin de arhitectura renașcentistă italiană, care pentru ei a reprezentat legătura cu habitatul în ghetou.

Cornișa. Cu toate că este de dimensiune aproape nesemnificativă în economia construcției, acest element de arhitectură contribuie la accentuarea rolului altor elemente din compunerea construcției, pe care le pune în valoare. Formele în care a fost folosit de arhitectura iudaică acest element, i-a sporit foarte mult valențele formatoare. În arhitectura sinagogală îl întâlnim în marcarea tangenței componentelor verticale sau a divizării secțiunilor acestora. La piatra tombală rolul său crește datorită dimensiunii reduse a acesteia, cornișele câștigând în proporția generală, mai ales când sunt dezvoltate sau sunt dublate, caz în care din funcția lor de determinare a formei se transformă în componentă de sine stătătoare a cvasi-construcției (Fig. 12). Cornișa este un element de mare mobilitate a formei: poate fi simplă, accentuată, dublă, în creștere sau descreștere succesivă sau când forma frontonului o cere poate fi întreruptă central, dreaptă sau urmînd formele curbe ale celorlalte elemente de arhitectură pe care le determină.

Aceste elemente de arhitectură nu sunt forme inventate de evrei, sunt doar selectate de ei din mediul istoric arhitectonic cunoscut, necesare realizării construcției prescrise biblic.

Stâlpii lui Ioachim și Boaz.

Fig. 67. Elemente pseudo-arhitectonice: stâlpii lui Iachim și Boaz

Referirea simbolică la acest element de arhitectură, respectiv la cei doi stâlpi denumiți Ioachim și Boaz amplasați de Hiram, constructorul fenician al Templului lui Solomon menționat de Biblie, la intrare¹²⁰, este foarte frecventă (Fig. 67). de la capitolul *Sinagoga*). Am putea să asociem acestui simbol arhitectonic atât intrările în sinagogi, flancate de piloni sau turnuri, cât și pseudo-arhitectura cimiterială, forma cea mai frecventă în zona studiată I.A.1.a. Frecvența lor prezență, se accentuează vizibil din

¹²⁰ Ines Müller, *A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga, Otto Wagner fiatalokori főműve Budapesten*, Löcker Verlag Wien, MFA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest 1993, p.14, (În continuare: Rumbach...); Hana Taragan, The „Gate of Heaven” synagogue in Cairo, în *Journal of Jewish Identity*, 2009, http://muse.jhu.edu/journals/journal_of_jewish_identities/v002/2.1taragan.pdf, p.36, (În continuare: *Cairo*...)

secolul al XIX-lea, atunci când arhitectura eliberată de constrângeri și spaime, își caută formele de expresie în propria matrice a originilor: *...A așezat stâlpii din pridvorul Templului; a așezat stâlpul din dreapta și l-a numit Ioachim; apoi a așezat stâlpul din stânga, și l-a numit Boaz. În vârful stâlpilor era o lucrătură de crini...* Tot din aceleași pasaje biblice aflăm că Hiram a făcut stâlpii din aramă

Gerald N. Shapiro face o analiză simbolică complexă a acestui ansamblu arhitectonic, bazându-se pe toate referințele textului biblic, pe care le interpretează prin prisma profundelor semnificații ale elementelor cu care le încărca o strălucită elită antică.

Ansamblul este văzut ca *...o metaforă a echilibrului dintre caracteristicile masculine și feminine ale naturii. Ele fac o declarație despre natura creativă a lui Dumnezeu în ecuația umană ca și uniunea divină între bărbat și femeie...* În acest context este interpretată prezența rodiilor ca ornamente ale stâlpilor descrise în textul biblic¹²¹, semințele fructelor fiind asociate cu sămânța actului sexual. Elementele de decor ale stâlpilor duc mai departe această interpretare sexuală a ansamblului, astfel cupa florii de crin este asociată vulvei femeiești în timp ce coloana însăși ar reprezenta falusul masculin. *...În această metaforă este demonstrat cum Dumnezeu îmbrățișează sexualitatea noastră umană dar pune accentul pe natura divină în creația și evoluția regatului său...*

Apoi Shapiro face o altă asociere a celor doi stâlpi ai Templului cu două specii de plante specifice și unice Israelului: nufărul alb și nufărul albastru, fiecare marcând zona cea mai de sud și cea mai de nord a distribuției speciilor lor, Israelul fiind locul lor de întâlnire, *...între granița de sud a distribuției a nufărului alb și limita de nord a nufărului albastru...* Autorul a remarcat că în timpul construcției Templului distribuția nufărului marca granițele de nord și de sud a Israelului și reprezenta simbolic regatul unit. Ioachim ar fi reprezentat nordul Israelului și Boaz sudul regatului.

Se mai face presupunerea că cei doi stâlpi în coloanele lor ar fi conținut bazine în partea de sus a coloanei și probabil au fost folosite ca torțe gigantice care erau aprinse noaptea la ocazii de celebrare din calendarul evreiesc. Se mai presupune că torțele când au fost aprinse ar fi generat un spectacol ce putea fi văzut de la mile depărtare.

Vase ornamentale.

Fig. 68. Vas ornamental așezat în partea superioară a pietrei

¹²¹ Biblia, I Regi 7: 18, 20

Vasul în general, poate simbolizează „comori”, este păstrător al unui lucru de valoare. Este și un loc în care se petrec minunile¹²². Vasul conține sub diferite forme elixirul vieții cel atât de râvnit de om indiferent că el a aparținut religiilor politeiste sau monoteiste. Vasele ornamentale sunt foarte prezente atât în arhitectura sinagogală cât și cea cimiterială, mai ales urbană.

Pentru studiul nostru, cauza includerii acestora între elementele generatoare de simbol, este tot mențiunea biblică: ... *să acopere ... cele zece temelii și cele zece lighene de pe temelii*¹²³.

Vasele sunt caracteristice sintezelor originale ale eclecticismului iudaic, mai ales într-o frecventă alăturare baroc-maură. Când intră în decorația părților superioare ale sinagogii ele sunt confecționate din tablă. Aceste vase ornamentale ale exterioarelor sinagogale, deși sunt foarte frecvente și în arhitectura creștină și cea civilă, prezintă totuși caracteristici pe care și le-a însușit eclecticismul iudaic, în căutările propriei expresii arhitectonice.

În cimitirele evreiești din nord-vestul României, întâlnim vase ornamentale cu o distribuție inegală. Apar mai ales în cimitirul evreiesc din Baia Mare unde au dimensiuni foarte mari (Fig. 68) și în cimitirul ortodox nou din Oradea.

3. Elemente decorative fitomorfe

Deosebit de frecvente în toată arta iudaică, motivele vegetale fac parte și ele dintre acele argumente care sunt dovezi ale caracterului profund identitar al manifestărilor estetice ale iudaismului. Este de-a dreptul uimitor și nobil modul în care evreii au știut să promoveze acele motive decorative care îi țin legați de o istorie atât de îndepărtată teritorial și temporal. Acest lucru a fost posibil doar printr-o continuă învățare și transmitere din tată în fiu a Legii. Prin intermediul textului, scris purtat cu ei în sinuosul exil, evreii au cunoscut plantele țării lor de origine, pe care le-au reprezentat pe monumentele majestuoase ce impresionează astăzi o critică europeană, care multă vreme le-a ignorat, dar și pe monumentele umile din sute de cimitire rurale, în frontonul cărora un meșter anonim a ținut să incizeze un modest semn identitar iudaic.

Fig. 69. Decor cu pomul vieții

¹²² Chevalier, Gheerbrant, *D.S.*, vol. I, p. 429

¹²³ *Biblia*, I Împărați 7: 43

Cele mai frecvente motive vegetale întâlnite în cimitirele prezentului studiu sunt cele enumerate în mod clar în Biblie: *...Duceți-vă la munte și aduceți ramuri de măslin, ramuri de măslin sălbatic, ramuri de mirt, ramuri de finic și ramuri de copaci stufoși, ca să faceți corturi, cum este scris...*¹²⁴. La binecuvântarea Israelului Domnul face următoarea descriere: *Voi fi ca roua pentru Israel; el va înflori ca crinul, și va da rădăcini ca Libanul. Ramurile lui se vor întinde; măreția lui va fi ca a măslinului, și miresele lui ca ale Libanului.* Definiția țării, casa însăși liniștea și pacea, prosperitatea sunt identificate prin flora țării: *...Juda și Israel, de la Dan până Beer-Șeba, au locuit în liniște fiecare sub via lui și sub smochinul lui, în tot timpul lui Solomon...*

Formele fitomorfe intră și în reprezentarea unor simboluri altele decât cele expres fitomorfe, cum ar fi realizarea brațelor minorei din ramuri, frunze sau vreji, și chiar a coarnelor cerbilor.

Pomul vieții. Simbol prezent în toate religiile, din toate continentele, în ezoterismul ebraic pomul vieții se întinde de sus în jos, iar soarele îl luminează în întregime¹²⁵.

Începând cu Geneza, Pomul vieții apare foarte frecvent legat mai ales de separarea lumilor. *... Iată că omul a ajuns ca unul dintre Noi, ...Să-l împiedicăm dar acum ca nu cumva să-și întindă mâna, să ia și din pomul vieții, să mănânce din el, și să trăiască în veci...*¹²⁶. Pomul vieții există pe pământ dar nu este destinat folosinței umane, există interdicție de neapropiere a muritorului de divin. Pomul vieții ascunde acel minunat secret al nemuririi spre care omul numai tinde. Acesta este probabil cel mai comun simbol al separării umanului de divin. *...Domnul Dumnezeu a făcut să răsară din pământ tot felul de pomi plăcuți la vedere și buni la mâncare, și pomul vieții în mijlocul grădinii, și pomul cunoștinței binelui și răului...*

Acest element decorativ ia forma pe care de cele mai multe ori un meșter cioplitor și-o imaginează, pomul vieții neavând un echivalent în lumea reală. De aceea, în aria studiată îl întâlnim de obicei singular luând forma unuia din copacii pe care îi menționează textul biblic: salcia, palmierul etc.

Apare cu mare frecvență în cimitir (Fig. 69).

Stejarul.

Fig. 70. Decor cu motivul stejarului frânt

¹²⁴ *Ibidem*, Neemia 8:15

¹²⁵ Chevalier, Gheerbrant, *D.S.*, vol I, p. 126

¹²⁶ *Biblia*, Geneza 3:22

Apare destul de frecvent în arta cimiterială, mai ales în cea urbană, sub forma trunchiului frânt, cu coroana căzută la pământ, ca metaforă la tragedia unui destin uman, frânt prea curând.

Referirile sale biblice sunt mai profunde decât ne-am aștepta. Textul biblic prezintă rădăcina stejarului înfiptă în pământ și nedistrusă după tăierea trunchiului. Ea are miracolul regenerării după cum reiese din pasajul: *Dar după cum terebintul și stejarul își păstrează butucul din rădăcină, și sunt tăiați, tot așa, o sămânță sfântă se va naște iarăși din poporul acesta.*¹²⁷ Aici suntem și foarte aproape de asocierea cu ființa poporului lui Israel, cu miracolul perpetuării sale.

În Biblie, asocierea stejarului cu cimitirul o regăsim, legată de un loc de înmormântare: *Debora ... a murit; și a fost îngropată mai jos de Betel, sub stejarul căruia i s-a pus numele: "Stejarul jalei"*¹²⁸.

În reprezentările ornamentale de pe pietrele funerare, stejarul apare fie cu trunchiul frânt, fie prin alte elemente vegetale (Fig. 70). Frunza acestuia, cu cinci sau mai mulți lobi rotunjiți, așezați descrescător de o parte și de alta a lobului central apare în mănunchiuri sau în frize spectaculoase. Mai apare și fructul, respectiv ghindele împerecheate, pus în legătură cu simbolistica oului, a prosperității și fecundității¹²⁹.

Vița de vie. Atât prin frecvența ei pomenire în textul biblic, dar înclinăm să credem că și datorită formei sale, a frunzelor, fructului și chiar a cârceilor, vița de vie este regăsită în toate formele de artă iudaică.

Fig. 71. Motiv ornamental cu vița de vie

Folosirea acestui simbol este foarte veche și ceea ce este foarte important este că ornamentul este un simbol al evreității: "se găsea deasupra porților Templului; era o viță de aur grandioasă. ...Vița de vie apare și pe monede în perioada Antigonus Mattathias ca simbol al Israelului, ca națiune independentă, și pe monezile celei de a doua revolte ca simbol al libertății și al salvării"¹³⁰

¹²⁷ *Ibidem*, Isaia 6: 13

¹²⁸ *Ibidem*, Geneza 35: 8

¹²⁹ Chevalier, Gheerbrant, *D.S.*, vol. 2, p. 93

¹³⁰ Daniel Spelber, *Menorah...*, p. 141

Vița de vie apare și ca laudă a bogăției țării: ...*vor locui la umbra lui, ... vor da viață grâului, vor înflori ca via, și vor avea fama vinului din Liban*¹³¹

Textul biblic evidențiază vița de vie ca simbol al fertilității: *Nevasta ta este ca o viță roditoare înlăuntrul casei tale*;¹³²

Și cu toate păcatele pe care le cauzează rodul viei este ... *vinul care înveselește pe Dumnezeu și pe oameni*¹³³.

Motivul viței de vie este frecvent în cimitirul evreiesc. În zona de nord vest a României, este totuși mult mai puțin prezentă, datorită tipului de ornamentație folosit, față de zonele unde pe piatră abundă simboluri de toate genurile, cum sunt de exemplu cele de la Siret.¹³⁴ Mai frecvent a fost identificat în cimitirul neolog din Oradea, atât prin frunza crestată cât și prin fruct (*Fig. 71*).

Măslinul. După modul în care este prezent acest arbust în textul biblic, se poate spune că prin prezența lui se definește entitatea statală a Israelului *Vei avea măslini pe toată întinderea țării tale*¹³⁵. Acest pasaj biblic poate fi interpretat și ca testament pentru un evreu, pentru că spune despre țară că e a lui.

Fig. 72. Motiv ornamental cu frunze și fructe de măslin

Măslinul este menționat și în legătură cu marile evenimente biblice cum este potopul: *Porumbelul s-a întors la el spre seară; și iată că în ciocul lui era o frunză de măslin ruptă de curând. Noe a cunoscut astfel că apele scăzuseră de pe pământ*.¹³⁶

O altă ipostază în care apare este legată de ritualul religios ...*Să-mi părăsesc eu untdelemnul meu, care îmi aduce laude din partea lui Dumnezeu și a oamenilor*¹³⁷.

Ipostazele în care apare sunt pozitive, de laudă, de grandoare. ca un reper pentru țara Israel: *Voi fi ca roua pentru Israel; el va înflori ca crinul, și va da rădăcini ca Libanul. Ramurile lui se vor întinde; măreția lui va fi ca a măslinului, și miremele lui ca ale Libanului*¹³⁸

Apare și ca simbol al speranței, al viitorului asigurat prin copii: ... *copiii tăi stau ca niște lăstari de măslin, în jurul mesei tale*¹³⁹

¹³¹ Biblia, Osea 14: 7

¹³² Ibidem, Psalmii 128: 3

¹³³ Ibidem, Judecătorii 9: 13

¹³⁴ Silviu Sanie, *Dăinuire...*, p. 270

¹³⁵ Biblia, Deuteronom, 28: 40

¹³⁶ Ibidem, Geneza 8: 11

¹³⁷ Ibidem, Judecătorii 9: 9

¹³⁸ Ibidem, Osea 14: 5-6

¹³⁹ Ibidem, Psalmii 128: 3

În reprezentările sculptate ale ramurii de măslin, se remarcă pe tijă frunzulițe mici, ovale, ușor ascuțite la vârf, grupate câte două, și ceea ce le deosebește de alte reprezentări, este mugurele. Acesta este așezat sub punctul din care pornesc frunzulițele, și este reprezentat ca o mică gaură rotundă pe tijă¹⁴⁰.

În cimitirul evreiesc ortodox din Satu Mare s-au identificat mai multe pietre tombale pe care decorul este o ramură de măslin reprezentată în mod naturalist, dar și o compoziție în care două ramuri sunt așezate față în față oblic, cu cinci frunzulițe, asemeni semnului de binecuvântare a cohanimilor (Fig. 72).

Rodia. Motivul acestui fruct, aproape prin definiție element de decor, este frecvent acolo unde se pune problema ritmării decorului sau completarea compoziției ornamentului. Este un element prezentat în Biblie exact cu această funcție. În ornamentica arhitectonică are o descriere fără echivoc: *A făcut câte două șiruri de rodii împrejurul uneia din rețele, ca să acopere acoperișul de pe vârful unuia din stâlpi*¹⁴¹. Încă și mai evidentă este destinația ornamentală pentru o țesătură: *Pe marginea mantiei au făcut niște rodii de culoare albastră, purpurie și cărămizie, din fir răsucit; au făcut și niște clopoței de aur curat, și clopoțeii i-au pus între rodii, de jur împrejurul mantiei; venea un clopoțel și o rodie, un clopoțel și o rodie pe toată marginea dimprejurul mantiei, pentru slujbă, cum poruncise lui Moise Domnul*¹⁴².

Fig. 73. Ornament cu motiv rodie

Fructul se regăsește reprezentat naturalist pe pietrele de mormânt în câteva compoziții identificate (Fig. 73).

Palmierul. Simbolul face parte din grupul celor cu puternice conotații identitare și este cunoscut și cu numele de finic, iar ramura sa ca *lulav*. Este un motiv vegetal foarte cunoscut, specia fiind una specifică înguste zone litorale a Israelului și Văii Iordanului¹⁴³. Acest copac era foarte frecvent în Ierusalim, orașul fiind numit în Biblie *cetatea finicilor*¹⁴⁴. Acest motiv ornamental este unul cu puternice trimiteri la

¹⁴⁰ Cynthia Crewe, *Plant motifs...*, p. 12

¹⁴¹ *Biblia*, I Regi, 7: 18-20

¹⁴² *Ibidem*, Exodul 39: 24-26

¹⁴³ Cynthia Crewe, *Plant motifs...*, p. 7

¹⁴⁴ *Biblia*, II Cronici 28: 15

istoria și religia iudaică, într-o statistică a menționărilor biblice vegetale situându-se pe primele locuri¹⁴⁵. Palmierul este nominalizat printre cele necesare confecționării corturilor în care trebuiau să locuiască evreii în timpul sărbătorii din luna a șaptea¹⁴⁶. Palmierul poate fi asociat și cu nevinovăția, și lipsa păcatului după asocierea biblică: *Cel fără prihană înverzește ca finicul*¹⁴⁷. De asemenea este prezent în ornamentica Templului lui Solomon: *Pe toate zidurile casei de jur împrejur, în partea din fund și în față, a pus să se sape chipuri de heruvimi, de finici și de flori deschise*¹⁴⁸.

Fig. 74. Motiv ornamental cu palmier

Reprezentările palmierului se reduc la două elemente caracteristice: un trunchi înalt și drept, fără ramificații și frunzele ca niște ramuri foarte lungi, care toate pornesc dintr-un punct comun, partea superioară a trunchiului. În simbolistica artei iudaice apare reprezentat fie copacul întreg, fie doar elemente cum ar fi frunzele penate sau fructul acestuia (Fig. 74)

Acest motiv se mai regăsește frecvent pe vasele rituale. În Egipt motivul palmierului este atât de frecvent încât unii specialiști îl consideră simbolul evreilor egipteni¹⁴⁹.

Smochinul. Simbol dual pentru bun și rău, smochinul este sursă de pilde pentru Biblie.

Apare atât ca fruct bun cât și ca fruct rău. Reprezentarea extremelor poate să apară împreună: *...două coșuri cu smochine...Unul din coșuri avea smochine foarte bune, ca smochinele cari se coc întâi, iar celalalt coș avea smochine foarte rele, cari nu se puteau mânca de rele ce erau*¹⁵⁰ sau separat ca exemplificări individuale: *dulceața mea și rodul meu cel minunat*¹⁵¹ față în față cu: *și-i voi face ca niște smochine grozave cari, de rele ce sunt nu se pot mânca*¹⁵²

Smochinul este reprezentat pe monumentul funerar mai frecvent prin frunza lui frumoasă dar și prin fructul rotund ușor țuguat, care nu se identifică ușor¹⁵³.

¹⁴⁵ Cynthia Crewe, p. 77

¹⁴⁶ Biblia, Neemia 8: 14-15

¹⁴⁷ Ibidem, Psalmi 92: 12

¹⁴⁸ Ibidem, I Regi 6: 29

¹⁴⁹ Hana Taragan, Cairo..., p. 35

¹⁵⁰ Ibidem, Ieremia 24: 1-2

¹⁵¹ Ibidem, Judecătorii 9: 11

¹⁵² Ibidem, Ieremia 29: 17

¹⁵³ Cynthia Crewe, Plant motifs..., p. 34

Crinul. Acest motiv fitomorf, deși aparent aparținând ariei studiate este totuși un element perpetuat în arta iudaică din perioada antică. Datorită lipsei de cunoștințe botanice, legat de numele crinului s-a făcut observația că i s-au inclus mai multe specii de plante care nu au fost identificate corect și care probabil nici nu aveau o nominare bine definită¹⁵⁴.

Crinul, încărcat întotdeauna cu conotații pozitive este un simbol biblic, dintre mențiunile ce i s-au făcut o exemplificăm pe aceea legată de puternicul simbol al stâlpilor Ioachim și Boaz, stâlpi ai cărori capiteli ...*de pe vârful stâlpilor, ... erau lucrate așa de parcă erau niște crini...*¹⁵⁵.

Faptul că este un motiv foarte frecvent mai ales în arta funerară, se datorează și formei ușor de reprezentat, atât în mod naturalist cât și stilizat când este reprezentat cu trei petale, cele laterale în două linii frânte, între petale având uneori reprezentate două puncte, echivalentul staminelor¹⁵⁶ (Fig. 29).

Crinul apare de multe ori aproape miniatural în completarea altor elemente decorative, cum ar fi de exemplu ancadramentul epitafului, când apare ca element de colț, regăsindu-l încă pe pietre tombale vechi, din gresie.

Motivul trandafirului. Acest motiv decorativ este folosit frecvent în decorarea pietrelor tombale, a celor decedați tineri. Apare incizat, singular sau în buchet de câte trei fire, dar cel mai frecvent apare în compoziții decorative: în ghirlande bogate cu flori și frunze executate ca relief plat pe pietre umplând sau revărsându-se din numeroasele vase decorative, fie reprezentate ca relief înalt pe pietrele de mormânt, fie tridimensional lângă acestea, sau atașate împrejmuirilor mormintelor. Trandafirul este elementul fitomorf cel mai frecvent din cimitirele evreiești din prima jumătate a secolului XX. Sunt reprezentate în mod naturalist atât floarea deschisă cu mulțimea rotundă și concentrică a petalelor cât și frunzele cărora pe lângă nervura centrală în multe cazuri le sunt reprezentate și ramificațiile celorlalte nervuri (Fig. 65).

Fig.75. Decor cu trandafiri

Fig. 76. Decor cu iederă

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 18

¹⁵⁵ *Biblia*, I Împărați 7: 19

¹⁵⁶ Cynthia Crewe, *Plant motifs...*, p. 18

Iedera. Cu mai puține valențe religioase decât vița de vie, totuși iedera a fost inclusă în rândul celor mai cunoscute plante ce apar în ornamentica evreiască funerară. S-a avansat ideea că ar fi fost preluată din arta elenistică¹⁵⁷.

Apare reprezentată naturalist ca ramură cu frunzele alternând pe vrej, foarte frecvent în cimitirul de la Oradea, ca ornament unic, sau încadrând alte elemente decorative (Fig. 76)

Poate apărea doar ca formă simplificată cu trei sau cinci lobi, sau și mai mult stilizată sub o formă dinamică de săgeată.

Coronițe împletite. Numeroase în textul biblic, coronile apar frecvent și sinagogă în zona chivotului, dar cele mai numeroase sunt în cimitire: ... *să facă pentru casa Domnului ... cele două cununi ale acoperișurilor de pe vârful stâlpilor*¹⁵⁸

Fig. 77. Decor cu coronile împletite

Sunt făcute uneori din mănunchiuri de lauri sau spice împletite, petrecute de jur împrejur cu panglică. În această reprezentare apar doar la personalitățile importante din cadrul comunității. Pe pietrele obișnuite ele apar în forme mult mai variate: fie două ramuri ce-și încrucișează pețiolul și-și curbează ramurile rotund, fie o ramură curbată circular. De obicei forma frunzulițelor este ovală, dar sunt și reprezentări cu petale rotunde sau romboidale (Fig. 77).

În cimitir coronile sunt de obicei un contur pentru prescurtarea ebraică a formulei *aici odihnește*. Mai rar poate include un alt decor.

Laleaua. Amintită în fitoforul Cynthiei Crewe, laleaua este mult mai rară decât restul motivelor identificate și apare în zone cu un procent semnificativ al etniei maghiare (Halmeu, Carei din județul Satu Mare) considerăm a fi un împrumut din iconografia etnografică maghiară.

4. Elemente decorative zoomorfe

Precum motivele vegetale, și cele zoomorfe trimit observatorul spre antichitatea iudaică fiind utilizate primordial cu scopul definerii identitare, dar și pentru evidențierea unor caracteristici ale decedatului redată prin simboluri zoomorfe.

În aria cimiterială aceste simboluri există, dar sunt rare și se pierd în masa monumentelor din cimitirele mari. Cele ce au fost identificate sunt mai ales în cimitirele rurale, dar există și în cimitirele urbane, mai frecvente la Satu Mare.

¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 27

¹⁵⁸ *Biblia*, I Împărați 7: 40-42

În zooforul din zonă s-au identificat mai frecvent leul, cerbul, ursul și diferite păsări. Într-un cimitir rural, la Turulung, pe una dintre pietrele de mormânt s-a identificat un cap de rumegătoare (Fig. 41).

Porumbelul. Între păsările identificate, porumbelul este cel mai frecvent. Apare mai ales în legătură cu reînnoirea Pământului după potop: *A dat drumul și unui porumbel, ca să vadă dacă scăzuseră apele de pe fața pământului...*¹⁵⁹. Asocierea este inconfundabilă când pasărea apare cu o ramură în cioc. A fost identificată și fără ramură stând pe o creangă care uneori are pe lângă frunzulițe și fructe.

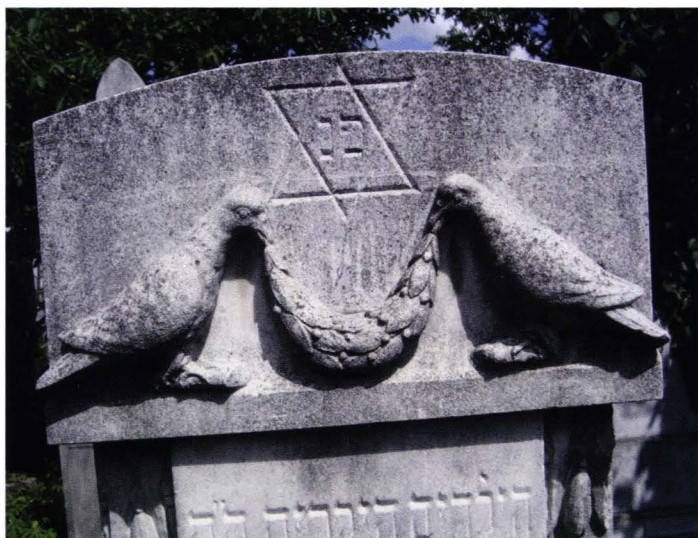

Fig. 78. Decor cu porumbei

Rar apar compoziții simple cu animale: un porumbel pe o ramură cu frunze și flori sau leu în poziție rampantă în fața unui templu. Porumbelul apare frecvent în asociere cu formele vegetale¹⁶⁰, cum este cazul pietrei tombale din cimitirul vechi de la Oradea (Fig. 78).

Leul. Prezența acestui animal în arta sinagogală și cimiterială este cu siguranță o modalitate de definiere identitară în această zonă, în care nu trăiește acest animal. Este un element zoomorf decorativ care apare mai rar. Îl nord-vestul României îl identificăm mai ales în arta sinagogală. În cimitir este asociat cu numele evreiesc Arie. Dar perenitatea lui este dată de asocierea cu tribul Iehuda al cărui simbol era. Este asociat și cu numele iudaice Lieb, Iehuda-Lieb și Iehuda¹⁶¹.

Leul a fost identificat în frontoanele pietrelor funerare din cimitirele urbane din Sighetu Marmăției și din Carei. Dintre cimitirele rurale cel mai frecvent apare în frumosul cimitir de la Săpâ nța.

Apare de obicei în pereche afrontată, în poziție rampantă, uneori susținând un obiect. S-au identificat și cazuri în care leul apare singur la baza zonei rezervată decorului (Fig.79). Realizarea este naturalistă, cu accent pe elementele anatomice specifice: bogăția coamei, smocul din vârful cozii, partea posterioară a corpului foarte suplă.

¹⁵⁹ *Ibidem*, Genesa 8: 8

¹⁶⁰ Silviu Sanie, *Dănuire...*, p. 236

¹⁶¹ *Ibidem*, p. 55

Leul apare în biblie și ca un simbol al supușeniei: *Îndoiaie genunchii, se culcă întocmai ca un leu*¹⁶².

Fig. 79. Decor cu lei în cimitirul din Săpânța

5. Forme decorative geometrice

O infinitate de astfel de elemente decorative contribuie la spectacolul vizual al eclectismului iudaic. În cimitir aceste elemente decorative apar mai frecvent la ancadramentele epitafurilor, sau în legătură cu simbolul din fronton. Cel mai des apare cercul, sau trei cercuri concentrice, pătratul, triunghiul sau mici compoziții de elemente geometrice.

6. Compoziții

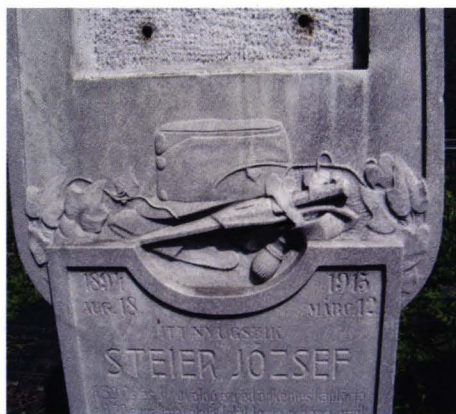

Fig. 80. Decor compoziție

În aria selectată pentru studiu compozițiile complexe sunt rare. În cimitirul vechi din Oradea, pe o piatră tombală de mari dimensiuni, apar grupate o bonetă militară

¹⁶² Biblia, Numeri 24: 9

căreia i se distinge modelul cu cozoroc și trei năsturei, alături de un pumnal, o curea și ciucurele unui galon, peste toate fiind petrecut un fir de iederă cu frunzele reliefate naturalist (Fig. 80). Alte exemple sunt mult mai simple, cum ar fi cazul unor păsări pe o ramură cu frunze și uneori și cu fructe sau o compoziție cu un cerb lângă o construcție simplă. S-a mai identificat o reprezentare cu doi porumbei pe un fragment de creangă ce țin în cioc capetele unei ghirlande. Străbătând cu pasul fiecare alee a cimitirelor, se pot întâlni aceste excepții pierdute printre majoritatea covârșitoare a pietrelor tombale care etalează în fronton un singur obiect.

Aceste scene sunt de obicei compuse pentru a face o trimitere mai mult sau mai puțin metaforică la felurite evenimente sau calități morale ale decedatului. Dar frecvența acestor compoziții este foarte mică în zona studiată.

7. Elemente antropomorfe

Portretul uman. Deosebit de frecvente în cimitirele creștine, potretele sau busturile, conform restricțiilor chipului cioplit în cimitirele evreiești ne-am aștepta să lipsească. În cimitirul neolog din Oradea, există un grup alcătuit din două pietre rectangulare din marmură albă, la baza cărora sunt reprezentate trei vase cu flori, iar în fața lor trei lespezi orizontale. În colțul superior exterior al acestora, este individualizat câte un dreptunghi, pregătit pentru a se executa în el ceva. Cel al pietrei din stânga a rămas gol, în cel din dreapta este executat un portret de femeie din profil, cu fața orientată spre cealaltă piatră. Relieful sculpturii este realizat suficient de înalt pentru a surprinde realist trăsăturile distinse ale femeii, coafura cu părul sub baza urechii, buclat pe frunte, neted pe creștet și răsfrânt îngrijit spre exterior, în șiruri de bucle suprapuse la spate.

Epitaful este lapidar, scris în limba maghiară și cuprinde: gradul științific, numele și perioada de viață ale decedatei: Dr. Bársony Vilmosné, Bock Évi, 1921.VI – 1954.III.1. Piatra funerară este printre cele mai noi din cimitir, executată imediat după mijlocul secolului al XX-lea.

Nu este singurul portret sculptat identificat într-un cimitir evreiesc din zonă. Pe o piatră tombală din cimitirul băimărean s-a identificat pe o placă rotundă atașată unei coloane, profilul unui bărbat în relief plat, formă de reprezentare întâlnită și în cimitirul din Debrecen. Între cele două cimitire există o altă asemănare rezultată din folosirea vaselor decorative de mari dimensiuni.

Fig. 81. Decor inimă cu vârful în sus

Alte elemente antropomorfe.

Mâna. Tot la Baia Mare, cimitirul are două pietre tombale rectangulare alăturate, una mai înaltă, din care iese o mână ce cuprinde piatra mai scundă, cu degetele pe colțul acesteia din urmă. După nume și datele de naștere, par a fi pietrele tombale tată-fiu, cu fiul decedat înaintea tatălui.

Inima. Inima ca motiv ornamental funerar evreiesc, a fost întâlnită cel mai frecvent în zona Lăpușului, unde masivitatea pietrelor tombale generează un relief sculptat mai înalt. Marea majoritate a acestor pietre prezintă în câmpul decorației un relief în formă de cerc în care, sau alături de care apar, cele două litere ale formulei ebraice *aici odihnește*. Cercul a fost înlocuit în câteva cazuri cu o inimă reprezentată cu vârful în sus (Fig. 81).

8. Alte motive ornamentale

Scrierea ebraică. O formă deosebită de ornament este scrierea ebraică. În cimitirele urbane, pe pietrele de mormânt grandioase, scrierea apare ca relief plat. La monumentele comune, cel mai adesea este sub forma inciziei, cu litere de tipar de dimensiuni nu prea mari, dar ușor lizibile. Frecvent preia și funcție decorativă, putând să apară pe oricare din elementele componente ale pietrei de mormânt: pe corpul pietrei ca epitaf, în fronton ca formulă rituală prescurtată sau psalm biblic, ce poate apare mai rar și pe soclu (Fig. 82).

După cum am mai precizat scrierea ebraică nu are majuscule și a urmat o singură formă, cunoscută ca scrierea pătrată – *quadrata hebraica*¹⁶³, denumire luată după forma literei cu *ductul sigur, armonios*.

Fig. 82. Scriere ebraică folosită ca ornament

Pana. Acest motiv iconografic a fost întâlnit în ornamentica funerară mai frecvent în cimitirele orădene atât în cele mai noi cât și în cimitirul vechi din Velența.

¹⁶³ Silviu Sanie, *Dănuire...*, p. 271

Una din formele sub care o găsim, este ca element decorativ singular sub numele decedatului, așezată oblic, cu coada destul de lungă, ca metaforă a nobilei îndeletniciri a scrisului.

Arme. Pare neobișnuit pentru *poporul cărții* să aibă în repertoriul ornamenticii funerare acest motiv, cunoscut fiind că evreii de peste două milenii în stare istorică de diaspora, n-au purtat războaie proprii. Dar ca buni cetățeni ai țărilor în care trăiau¹⁶⁴, și ei participau la războaiele purtate de țările care îi găzduiau. Decesele din timpul acestor evenimente, au generat motive ornamentale legate de război: un tun cu țeava ridicată oblic în sus, o bonetă militară, un pumnal sau un galon militar sunt toate elemente identificate în cimitirăle orădene (*Fig. 83*).

Fig. 83. Decor cu arme

Ciucuri, panglici. Pe lângă elementele evidențiate în grupările anterioare, mai trebuie menționat acest grup restrâns, a cărui elemente contribuie mai mult la definirea altora, pentru a le marca importanța. Ele par a avea un rol secundar pe lângă cele din prim plan, și totuși prin funcția lor strict decorativă, contribuie la evidențierea unor detalii ce vor defini elementul principal (*Fig. 31*). Enumerăm printre ele panglici, funde, șnururi sau ciucuri. Am considerat necesară menționarea lor, pentru că se întâlnesc în nenumărate descrieri de felul: *A mai făcut niște împletituri în chip de rețea, niște ciucuri făcuți din lăntișoare...*¹⁶⁵. Și am ales acest mic citat pentru a încheia o demonstrație a atitudinii față de ornament, față de eclectismul iudaic a cărui caracteristici am încercat să le evidențiez pe tot parcursul lucrării, față de artă în general, a cărții cărților, Biblia.

¹⁶⁴ S. A. Lerner, *Narrating...*, p. 7

¹⁶⁵ *Biblia*, I Împărați 7: 17

III.B.2. Epitaful

Epitaful¹⁶⁶ este un element prezent pe piatra funerară încă din perioada finală a Republicii¹⁶⁷ romane, el cunoscând de-a lungul timpului variate transformări. Pe piatra funerară evreiască epitaful prezintă pe lângă coordonatele personale considerate importante și un elogiu al credinței și pioșeniei celui decedat, aceasta fiind considerată cea mai importantă victorie în viața unui evreu.

Epitaful în cimitirele evreiești a cunoscut mai multe forme. Cel mai frecvent a apărut scris în limba ebraică pe fața pietrei funerare orientat spre răsărit. Monumentele funerare ale secolului al XIX-lea și ale primei jumătăți a secolului XX din cimitirele evreiești în aria studiată, au epitafurile scrise în ebraică, iar unele bilingv - în ebraică pe o față și în limba maghiară pe cealaltă față. Această scriere bilingvă este proprie unei arii foarte largi din Europa Centrală și de Est, în funcție de zona în care sunt localizate ele mai pot fi găsite în ebraică și germană, ebraică și rusă, opțiunea făcând parte din dorința etniei de a fi evrei cetățeni după emancipare, gest de loialitate față de națiunea adoptantă.

Frecvent epitaful este scris pe piatră fără un ancadrament. (Fig. 84). Când este conturat, aceasta se face printr-o bordură discretă, mai rar dublu profilată. Forma conturului este neregulată dar simetrică și foarte variată: oval cu patru cerculețe, frunze, flori sau alt motiv ornamental în colțuri, dreptunghi cu patru ecuansoane sau doar două în partea superioară, dreptunghi cu colțurile teșite, în arc frânt, în acolade multiple sau jocuri de profile concav-convex etc. Modalitățile de realizare ale acestor forme sunt incizia și relieful plat.

Fig. 84. Epitaf fără ancadrament

Deși ornamentația pietrei în zona studiată este discretă, există exemplare care au în câmpul epitafului un cartuș de mici dimensiuni, cu forma neregulată, care are

¹⁶⁶ Originea nominării inscripției funerare se află în numele festivității ce a avut loc în onoarea eroilor greci din timpul războaielor cu perșii, din secolul V î.C., *Epitaphia* și în *Epitaphos logos* un discurs funebru recitat de către o personalitate politică în cinstea cetățenilor Atenei căzuți în lupte, primul astfel de discurs fiind rostit după o grea înfrângere în Tracia.

¹⁶⁷ Pe monumentele funerare ale perioadei respective, se aflau bustul portret precum și o prezentare destul de amănunțită a persoanei decedate.

inscripționat în interior numele decedatului sau anul decesului. Conturul acestor forme sunt realizate din combinații de elipse, ove, cercuri, concavități sau convexități.

La fel ca decorul, scrierea epitafului se realizează prin două modalități: fie prin incizie fie în relief plat (Fig. 85), acesta din urmă fiind folosit numai la monumentele de mari dimensiuni ale personalităților comunității, tehnică ce necesita o cantitate de muncă mult mai mare și implicit presupunea costuri mai substanțiale. Există și pietre care combină cele două tehnici de scriere, alternanța incizie/relief precum și variația dimensiunii literelor, sporindu-le valențele estetice. Indiferent ce modalitate de scriere s-a folosit, se constată o execuție precisă, ordonată, dar mai ușor lizibilă la execuția în relief plat. Cu cât relieful a fost mai înalt cu atât mai bine s-a conservat scrierea epitafului. Dacă incizia a fost puțin adâncă și piatra cu rezistența mai mică scrierea s-a deteriorat până la ștergere. Pentru o mai bună lizibilitate scobitura literelor incizate a fost vopsită, de obicei cu vopsea neagră, în acest fel li se accentua forma.

Fig. 85. Epitafuri cu scriere în relief plat

Elementele specifice de epigrafie sunt foarte simple în scrierea ebraică. Aceasta nu cunoaște majuscule sau minuscule și folosește scrierea pătrată ebraică, scriere folosită constant din secolul VI, ec., (se pare că unele descoperiri arheologice recente ar mai adăuga patru secole la vechimea limbii ebraice). În ebraică scrierea se face de la dreapta la stânga, de sus în jos. Scrierea poate fi numai cu consoane sau consoane însoțite de șrihuri, adică un sistem de puncte și linii (Fig. 86). Cifrele au echivalent valoric tot în litere. Cifra miilor (5) de ani nu se scrie pe piatra de mormânt.

Conținutul epitafului este format din elementele esențiale care sunt considerate obligatorii și elemente secundare, care apar mai rar. Epitafurile conțin de obicei texte scurte, concise, conținând formulele consacrate ale elementelor esențiale:

- *aici odihnește* în ebraică פ"ו este formula prezentă pe fiecare piatră funerară. Uneori aceste litere așezate în câmpul ornamental, separate de restul epitafului, primesc și funcție decorativă.

- numele decedatului
- numele tatălui său
- data decesului
- la sfârșit apare o formulă de binecuvântare:

ת.נ.צ.ב.ה. sau תנצבה

tehieh nafsho zrurah bezror hachaim, ceea ce s-ar traduce: *fie-i sufletul cuprins în legătura vieții veșnice*¹⁶⁸. O altă interpretare a acestei formule de final ar fi: *fie-i sufletul păstrat printre sufletele nemuritoare*¹⁶⁹

Fig. 86. Epitaf cu scriere cu puncte în partea inferioară a monumentului

Referitor la nume, am mai amintit faptul că evreii aveau un singur nume (prenumele), după care își mai puneau și numele tatălui, după formula *x fiul lui y*, acest mod de identificare personală fiind respectat și pe piatra de mormânt.

Rar apar alte elemente secundare cum ar fi: funcțiile proprii sau ale tatălui - învățător, înțelept, judecător, rabin, fruntaș al comunității, vârsta, locul de baștină sau lamentații. În privința unor supralicitări ale virtuților morale în epitafurile pietrelor funerare evreiești există o dispută cunoscută în domeniu. În legătură cu aceste virtuți

¹⁶⁸ S. Sanie, *Siret...*, p. 61-178

¹⁶⁹ Eva Floersheim, *Learning about the gravestones from Lubaczow*, <http://kehilalinks.jewishgen.org/lubaczow/1.pdf>

morale atribuite decedaților, selectate de un studiu făcut în cimitirul din Bialystok, dar mai ales al celor ce privesc gradul de cunoștințe biblice cum ar fi: *savant în cunoașterea Torei, strălucit cunoscător al Torei, și-a petrecut timpul studiind Tora, a studiat zile și nopți Tora*, etc. unui mare număr de decedați, s-a pus întrebarea dacă pot fi reale. Acestor virtuți bărbătești li se adaugă o serie de epitete folosite pentru femeile decedate: valoroasă, demnă, modestă, inocentă, curată, pură, onestă, decentă, onorabilă, credincioasă, de încredere, bună la suflet, cu frica lui Dumnezeu. Uneori i se atribuiu mai multe dintre aceste calități unei singure persoane. Aceste aprecieri au fost caracterizate ca fiind *un ornament baroc compus dintr-o coroană de cuvinte și fraze care ori ar fi supraevaluat decedatul*. În întâmpinarea acestei păreri Monika Krajewska arată că prin aceste virtuți și însușiri repetate pe pietrele tombale, de fapt se popularizează și se încearcă perpetuarea învățăturilor *Torei*, a *sistemului de valori acceptate de comunitatea evreiască*¹⁷⁰.

III.B.3. Soclul

Soclurile, deși par a avea un rol secundar în unitatea arhitectonică a pietrelor de mormânt, sunt cele care le susțin și le pun în valoare valențele artistice. Nu sunt obligatorii, existând multe monumente modeste al căror corp este înfipt direct în pământ sau prezintă o lățire ușoară în partea inferioară. În alte cazuri pietrele tombale au socluri proeminente cu unul, două sau trei niveluri descrescătoare, soclul putând egala în înălțime piatra propriu zisă (Fig. 87).

Fig. 87. Soclu de monument cu trei niveluri

¹⁷⁰ Heidi M. Sypek, *Esther from Bialystok, Stories from the Past, Pictures from grave stones*, http://www.jewishmag.com/143mag/bialystok_poland_bagnowka_jewish_cemetery/bialystok_poland_bagnowka_jewish_cemetery.htm

Materialul din care este confecționat soclul poate fi diferit de cel al pietrei propriu-zise. În majoritatea cazurilor soclurile sunt prisme simple cu baza mai lată decât restul pietrei uneori prezentând un aspect scrijelit în calupuri. S-au identificat și cazuri în care prin modul de tratare al acestei zone li s-a sporit rolul decorativ. Exemple în acest sens sunt monumentele din cimitirele din Oradea, în care s-au identificat elemente decorative ale soclului. Astfel unele socluri prezintă un element decorativ de forma unei volute în poziție verticală. Acesta apare uneori singular pe unul din nivelele soclului, alteori flancând simetric nivelul superior al soclului, iar în starea sa de grație, apare așezat diagonal, în fiecare din cele patru colțuri ale unui nivel al soclului (Fig.87). Alt element decorativ identificat în cimitirele evreiești de la Oradea este plasarea unui epitaf laconic, pe unul din bolțarii soclului (Fig. 88). Unele socluri prezintă lateral inferior segmente cu caneluri, altele au marginile teșite sau muluri la întâlnirea cu piatra propriu-zisă.

În părțile vechi ale cimitirelor unde s-au păstrat soclurile vechi și monumentul a fost deteriorat și semi răsturnat am observat o metodă de asamblare a celor două elemente, respectiv soclul avea prevăzut un gol rectangular în care intra, exact după dimensiunea golului capătul special confecționat al pietrei, mai îngust decât corpul pietrei și apoi piatra se așeza pe soclu. Această metodă avea scopul de a împiedica răsturnarea pietrei la eventuale șocuri. Cu această ocazie fac mențiunea că pe tot parcursul ei, cercetarea s-a făcut fără atingerea monumentului funerar, cel mult îndepărtarea unei ramuri de arbust care împiedica o bună fotografiere.

Fig. 88. Socluri cu inscripție

IV. CIMITIRE DIN NORD-VESTUL ROMÂNIEI. ELEMENTE DE INDIVIDUALIZARE REGIONALĂ

Anii postrevoluționari, au însemnat pentru comunitățile evreiești din România o perioadă de cercetare și identificare a patrimoniului cimiterial propriu, elaborându-se situații noi, prin identificarea unui număr însemnat de cimitire evreiești uitate. Cifrele comunicate de FCER în 2007, identifică în județul Maramureș 60 de cimitire ale comunității din Baia Mare și 49 ale celei din Sighetu Marmăției, în județul Satu Mare 122 de cimitire, iar în județul Bihor 81 de cimitire¹⁷¹. Pentru că aceste cifre au crescut în timp, nu este exclusă posibilitatea creșterii lor în continuare, prin identificarea și a altor cimitire evreiești în prezent necunoscute, având în vedere faptul că martorii existenței lor au dispărut și au avut loc și dispariții de localități, fie prin depopulare, fie mutate în urma unor amenajări hidrografice (ex. Localitatea Călinești Oaș din județul Satu Mare) sau în urma unor calamități naturale (inundații) când localitățile au fost strămutate din vetrele inițiale.

Fig. 89. Cimitirul evreiesc din Copalnic-Mănăstur (MM) împrejmuit cu gard de salcâm

În zona studiată evreii se instalează într-un număr semnificativ, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, ceea ce implică și apariția primelor cimitire evreiești. În Maramureș, după pogromul lui Chmelnitskyj are loc un exod de populație evreiască, în 1787 fiind menționați 1214 capi de familie.

Cele dintâi cimitire menționate în zona de nord-vest a României, sunt din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, respectiv la Oradea în 1731¹⁷² și la Carei în 1744¹⁷³.

¹⁷¹ FCER, *Memoria ...*, p. 32, 34, 35, 36

¹⁷² T. Mózes, *Oradea ...*, p. 77, ... Leitner Sándor și Freund Fülöp, *autorii cărții Az Oradeai Izraelita Szentegylet – Chevra Kadisa 200 éves története 5491 – 1731 - 5691– 1931 között*, au mai putut folosi documentele și procesele verbale originale. Având în vedere că originalul proceselor verbale și arhivele comunităților evreiești s-au pierdut în timpul ghetozării în întregime iar cartea de mai sus, apărută în 1931, prin raritatea ei, a devenit inaccesibilă, am considerat necesar să reproduc aici câteva pasaje din statutele <<plăcute lui Dumnezeu și omului ... Confrerie...din anul 5291...>>; R. L. Braham, *Enciklopédia ...*, p. 80.

Din prima jumătate a secolului al XVIII-lea au fost identificate în Maramureș cimitirele din Rona de Jos, Borșa (localitate în care numărul cimitirelor la începutul secolului al XX-lea a ajuns la trei), Cuhea și la Budești – acesta din urmă, deschis *înainte de anul 1800*, iar în județul Satu Mare la Medieșul Aurit și Vama. Din prima jumătate a secolului al XIX-lea în județul Satu Mare au fost identificate cimitire la Negrești Oaș, din *primul deceniu al secolului al XIX-lea*, Odoreu, din prima treime a secolului, la Ardud din 1820, în județul Maramureș la Copalnic Mănăstur, *din anii 1820*, la Glod, Rona de Sus, Poienile de sub Munte, Apșa de Sus, Fărcașa, Bârsana, și Leordina *înainte de 1850*, iar în Bihor la Valea lui Mihai în jurul anului 1838. De la mijlocul secolului au fost deschise cimitirele de la Botiza și Călinești în Maramureș¹⁷⁴. Din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în majoritatea localităților unde trăia un număr semnificativ de populație evreiască se deschid cimitire.

Localitățile care nu au avut propriile cimitire și-au îngropat morții în cimitirele comunităților de care aparțineau. De exemplu, se știe că la Botiz, cimitirul evreiesc s-a deschis din 1850 fiind folosit și de cei din localitățile din împrejurimi care nu aveau cimitire proprii. Dintre orașele mai mari din aria selectată pentru studiu, ultimul căruia i s-a permis cumpărarea parcelei de pământ pentru organizarea cimitirului a fost Satu Mare, în mod repetat acestei comunități refuzându-i-se această achiziție. Evreii din Satu Mare erau nevoiți să-și îngroape morții fie la Carei, fie la Botiz - prima localitate pe ruta Satu Mare - Sighetu Marmăției. Nici în prezent data achiziționării terenului pentru primul cimitir evreiesc nu este certă¹⁷⁵.

Fig. 90. Cimitirul evreiesc de la Holod

Dimensiunile cimitirelor reflectă puterea financiară și numărul evreilor comunității din localitate, în momentul deschiderii lor. De cele mai multe ori ele sunt la

¹⁷³ R. L. Braham, *Enciklopédia ...*, referință valabilă pentru tot paragraful, p. 334.

¹⁷⁴ *Ibidem*

¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 346.

marginea localităților și separate de sinagogă, dar pe cât s-a putut, și de cimitirele creștine. În timp, prin dezvoltarea localităților, mai ales a orașelor, cimitirele sunt încorporate orașelor, migrând spre centru, situarea lor în afara localității rămânând vizibilă doar în localitățile rurale. Există și excepții, în care cimitirul evreiesc este alături de cel creștin. Este cazul celor două cimitire mai noi de la Oradea, situate lateral stânga, cel ortodox 1926 - noul cimitir ortodox) și dreapta (neolog, 1889), pe latura estică a complexului cimiterial Rulikovski, în aceeași parcelă (Oradea – un document din 1776 arata cererea de reamenajare, îngrădire și paza cimitirului, se afla în afara orașului, str. Lebedei, funcțional până în 1880. La 1800 se deschide cimitirul din Velența unde sunt strămutați decedații de pe str. Lebedei). La Tășnad cimitirul evreiesc este alături de cel ortodox la ieșirea din oraș, spre Carei. La fel la Negrești Oaș, sunt alături cimitirul evreiesc de cel ortodox vechi, ambele fiind astăzi cimitire închise. La Satu Mare cele două cimitire mari evreiești (separate de strada 9 Mai) sunt situate față în față cu cimitirul greco - catolic și cu cel reformat, despărțite de șoseaua națională Satu Mare, Baia Mare. Și în localitățile mai mici există excepții de la regulă : la Livada (SM), la Copalnic Mănăstur (MM), la Halmeu (SM) la Tinca I (BH), sau la Sâmbăta (BH).

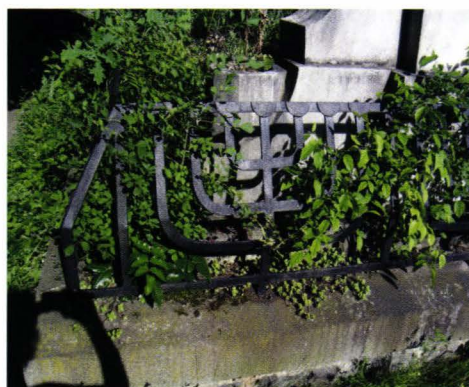

Fig. 91. Elemente de artă 1900, în cimitirul neolog din Oradea

Cimitirele din localitățile mici nu păstrează construcții cimiteriale, ele fiind inactive de la mijlocul secolului al XX-lea. Au existat cimitire care nu au fost prevăzute cu capele și băi de purificare, caz în care toaleta și spălarea rituală a decedatului se făcea la domiciliul acestuia¹⁷⁶. În prezent și în localitățile cu comunități active, înhumările sunt foarte rare datorită numărului mic de evrei care trăiesc în prezent (2013) în zona studiată. Construcțiile cimiteriale există doar în orașe unde încă sunt folosite. În cimitirele închise, în unele cazuri aceste construcții mai sunt în picioare dar poartă urmele vandalizărilor la care au fost supuse sau erodarea vremii. Un astfel de caz este cel din cimitirul vechi din Oradea, de pe strada Războieni nr. 92, o capela cimiterială de mici dimensiuni mai există, dar cu ușile și ferestrele deteriorate.

Cele mai multe din cimitirele din aria selectată sunt împrejmuite conform prescripțiilor, în diferite moduri. În localitățile mai mari împrejmuirea s-a făcut de multe ori cu garduri înalte de zid. Este cazul celor două cimitire de la Satu Mare împrejmuite de un zid înalt de 2,5 m din cărămidă, ritmat de stâlpi tot din cărămidă, mai groși și mai înalți decât restul zidului, terminați cu o abacă. În cimitirul vechi ortodox din Satu Mare,

¹⁷⁶ Informație orală, președintele comunității evreilor Baia Mare, M. Șalic.

din loc în loc, în zidul dinspre răsărit au fost amplasate deschideri metalice, ca niște mici ferestre (aproximativ 25/40), dezvoltate pe orizontală, manevrabile numai din interior, lângă acel zid fiind așezat șirul rabinilor, pentru ca mormintele să poată fi văzute din stradă, de cei ce aveau interdicție de intrare în cimitir.

În anii '80 ai secolului al XX-lea, la inițiativa Comunității Evreilor, o mare parte din cimitirele din județul Satu Mare, datorită degradării sau dispariției gardurilor, au fost reîmprejmuite cu garduri din plăci de beton de I.J.G.C.L. Satu Mare, care s-au conservat până în prezent (2013) bine.

O caracteristică frecventă a cimitirelor evreiești observată în zona studiată, este împrejmuirea acestora cu garduri vii de salcâm (*Fig. 89*). Acest lucru este mai frecvent în cazul unor localități din zone deluroase, cum sunt cimitirele de la Călinești-Oaş (SM), Livada (SM), Copalnic Mănăstur (MM) dar și în cazul unor localități mai mari, cum este cazul cimitirului evreiesc din orașul Tășnad (SM). Gardurile de salcâm sunt un foarte bun reper în identificarea acestor cimitire, având în vedere că în majoritatea localităților nu mai trăiește populație evreiască, și poziția lor este necunoscută majorității localnicilor. În afara unor rațiuni biblice, probabil că și calitățile protectoare ale acestui copac, ce nu face coroană mare¹⁷⁷, se îndeasă cu lăstari în partea inferioară, e plin de țepi, ceea ce îl face greu penetrabil, și nu e pretențios, au făcut să fie ales pentru protejarea cimitirelor. Chiar dacă comunitatea e dispărută de peste o jumătate de secol, împrejmuirile feresc locul odată sfințit ca cimitir de invazia civilizației. Datorită dezvoltărilor urbane unele cimitire au ajuns să fie ascunse între străzi, intrarea făcându-se prin curțile unor persoane care de obicei le au în grijă. Astfel de exemplu sunt cele de la Livada 1 și Livada 2 (SM), Turț (SM), Oradea Velența (BH) sau Tinca II (BH). Cimitirul din Leș (BH) pe o suprafață de peste zece ari, mai are în picioare o singură piatră funerară, bănuindu-se că ar mai exista două - trei răsturnate. Când cimitirele situate în afara localității au ajuns să se învecineze cu cartierele țigănești situația lor a ajuns dezastruoasă. Este cazul cimitirului vechi din Beiuș, pe care memoria colectivă îl mai păstrează deși îl crede dispărut. Dar într-un hățș de salcâm, mur și o pădure tânără, încă mai se păstrează câteva din cele mai frumoase pietre din zonă, masive și bogat decorate, nealterate de intervențiile ulterioare la piatra funerară, constatate în alte cimitire. În starea din 2010 era imposibil de fotografiat o piatră întreagă din pricina vegetației. Multe din cimitirele rurale învecinate cu cele creștine sunt întreținute în prezent foarte bine, de comunitățile creștine la inițiativa preoților¹⁷⁸.

Dintre toate cimitirele vizitate în zona studiată, din alte zone din România sau din Europa, unic este cimitirul din Holod. Sătenii îi cunosc locul. Pe un drum lateral pornit din șoseaua principală, după ieșirea dintre case, pe dreapta, despărțită de drumul de țară de un șanț puțin adânc, rezistă o oază de verdeață cu șapte pietre funerare evreiești. Șase sunt în picioare, dintre care cinci pe un șir: trei de tip I.A.2a.n. una de tip I.A.2.a.e.o dublă pe un soclu cu trei nivele și doi bolțari alături, iar în fața lor, ca Moise în fața poporului, a șasea piatră, de tip obelisc. În iarbă, aproape înghițită de pământ, încă una, a șaptea. Suprafața, cât rezultă dintr-o zonă de cerc cu baza de vreo zece metri și înălțimea

¹⁷⁷ Vegetația a fost mult timp interzisă în cimitirele evreiești, mai ales copacii cu coroana bogată, care împiedicau apropierea rabinilor de marginea cimitirelor, trecerea lor pe sub coroana copacilor impurificându-i. De obicei rudele lor se îngropau la marginea cimitirelor pentru ca aceștia să le poată vedea din drum.

¹⁷⁸ Informații orale de la localnici întâlniți în timpul vizitelor la cimitirele evreiești.

puțin peste patru, este singura neîngrădită pe care am întâlnit-o în întreaga zonă cercetată. În spatele ei se întinde o imensă bătătură și pietrișul unei mari cariere de piatră, fără verdeață, doar utilaje și grămezi de piatră. De o parte și de cealaltă a cimitirului evreiesc, intră și ies drumurile carierei, care-l ocolesc de ani de zile, mirându-se că se încăpățânează să nu dispară (Fig. 90).

În cimitirul vechi din Carei a fost identificată cea mai veche piatră din zona studiată datând din 1744. Ca zonă unde au fost aduși evrei prima dată în număr mare, Careiul are două cimitire mari.

Cimitirul din Târgu Lăpuș este situat pe strada Eminescu pe dealul din fața liceului, la mai puțin de 100 de metri de șoseaua principală. La intrare este o gospodărie clădită probabil pe nucleul vechilor construcții cimiteriale. În acest orașel maramureșean, exista la începutul secolului al XX-lea o comunitate numeroasă de evrei. Aici trăiau evreii cu afaceri în Baia Mare, dar care nu se puteau stabili acolo datorită interdicției puse evreilor de stabilire în orașe miniere. Față de majoritatea pietrelor funerare din aria studiată, acest cimitir se individualizează cel puțin prin două elemente caracteristice: poziționarea lui pe o suprafață deluroasă cu multe denivelări, ceea ce îngreunează alinierea perfectă a mormintelor precum și masivitatea pietrelor funerare. Proporția medie stabilită a pietrei se schimbă prin creșterea lățimii, raportul înălțime/ lățime fiind de aproximativ 2/1,5. Grosimea crește și ea, la peste 20 cm în unele cazuri, uneori triplându-se, față de 6-8 cm în alte cimitire. Forma cea mai frecventă este A.I.a.I. Aceasta prezintă uneori forme pseudo arhitectonice clare, altele stilizate (cu elementele arhitectonice esențializate).

În aria supusă studiului majoritatea pietrele tombale sunt așezate în poziție verticală, după modelul așkenad.

În mai multe surse (deja citate) există informații despre faptul că pietrele funerare din cimitirele evreiești au fost colorate. În cercetarea făcută nu am identificat astfel de pietre și nici indicii care să demonstreze că astfel de pietre ar fi existat.

Pentru identificarea unor ateliere de cioplitori de pietre funerare, s-au consultat mai multe monografii, registre din arhive cu meseriile practicate și numele meșterilor, dar nu au fost identificați acei pietrari care ar fi lucrat pentru evrei. Într-un singur caz, în cimitirul neolog de la Oradea, pe poarta metalică a împrejmuirii monumentului funerar, s-a identificat fixată o plăcuță metalică, anume confecționată cu mențiune în limba maghiară: Készittette Veiszlovits A. és fia NAGYVÁRADON (A executat-o Veiszlovits și fiul la Oradea), dar presupunem ca este vorba doar de autorul împrejmuirii metalice.

În cimitirele din aria selectată se pot identifica elemente de artă comune, dar și elemente de diferențiere, apărute atât ca rezultat al apartenenței la unul din cele două filoane de diseminare din Europa, sefarzii și așkenazii, cât și în funcție de apartenența la rit. Spre sfârșitul secolului al XIX-lea, după separarea ritului neolog de cel tradițional conservator ortodox, în unele cimitire neologice se petrec schimbări majore, atât în ceea ce privește forma monumentului funerar dar și în tratarea spațiului de îngropare, care devine de multe ori mai amplu, în multe cazuri mărindu-se de câteva ori și delimitându-se de restul mormintelor prin diferite forme de împrejmuire, de cele mai multe ori individuale dar și familiale. Astfel, se poate constata în cimitirul neolog, dar nu numai, dezvoltarea a noi forme de exprimare artistică cum ar fi cea a fierului forjat, utilizat în aceste noi obiceiuri de împrejmuire a mormântului. Pe lângă motivele clasice, cimitirul neolog din

Oradea a dezvoltat la un mare număr de ansambluri de tip nou, o tratare a acestora după noul stil arhitectonic al Europei, secesionul, îmbrățișat cu mare deschidere și de arhitectura civilă din această zonă. Formele secesion ale fierului forjat surprind foarte bine esența noilor forme. Ca un vârf al acestor exprimări menționăm folosirea ca decor din fier într-o împrejmuire a menorei (Fig. 91) De asemenea aceste împrejmuiri pot fi din zid, cu o atenție sporită pentru decorație, mai ales a vaselor ornamentale ca suporturi pentru flori. Acest obicei împrumutat, a fost preluat în cimitirele evreiești urbane și a devenit repede un pretext pentru exuberarea ornamenticii. Formele acestor vase se adaptează locului unde sunt plasate: fie integrat în interiorul zidului, ca margine a acestuia, pe suporti speciali prevăzuți sau liber, caz în care sunt cele mai spectaculoase. Cele mai multe sunt de formă rotundă semisfere sprijinite pe patru picioare, lighene cu buza răsfrântă, trunchi de piramidă cu caneluri, ghivece, coșuri împletite.

În eterogenitatea individuală, există totuși o bine definită unitate generală în ceea ce privește aspectul cimitirelor evreiești în zona studiată. Elementele definitorii ale acestei unități identificate ar fi :

- o puternică narativitate prin prezența în toate cimitirele a formelor pietrei funerare ce trimit la arhitectura și referințele biblice: tipul templu cu colonete laterale și fronton, și obeliscul ca stâlp așezat de Iosif pe mormântul Rahelei. Aceste forme esențiale dezvoltă nenumărate variante dar sunt structura în jurul căreia s-a configurat un stil inconfundabil, eclecticismul iudaic cimiterial.

- aspectul ordonat cu șiruri distincte, aliniate, separate de spații de trecere, iar în cimitirele mari și de alei largi. Aceste alei, contrar interdicției prezenței vegetale în cimitir, sunt mărginite uneori, de șiruri de copaci, cum este cazul aleii principale din cimitirul neolog orădean, care este flancată de un șir de tei monumentali. În cimitirul evreiesc este evidentă grija față de recomandările rituale care fac referire la respectarea unor distanțe stabilite în ceea ce privește așezarea mormintelor. Aceste alei separă cimitirul în zone care în a doua jumătate a secolului al XX-lea au fost numerotate cu plăci de identificare (exemple: cimitirul ortodox Satu Mare, cimitirul neolog Oradea).

- repetarea formelor frecvente a pietrelor de mormânt, mai ales a tipurilor: I.A.1.a. cu subgrupele incluse, I.A.1.a.a., I.A.1.a.b. dar și I.A.2.a.a., I.A.2.a.b., I.A.2.b. Forma acestor pietre este întâlnită pe arii geografice întinse, precum și în intervale temporale foarte largi.

- existența unui număr relativ mic de forme frecvente, care se regăsesc în toate cimitirele, dar din care diseminează nenumărate variații ale acestora, determinate de utilizarea și combinarea elementelor de arhitectură cu funcție decorativă, a materialului sau a simbolurilor din câmpul decorului.

- scrierea în limba ebraică a epitafului, aceasta în sine devenind un element cu dublă funcție: atât una de coeziune în cimitirul evreiesc, cât și una individualizantă, față de celelalte monoteisme.

- scrierea ebraică mai are o dublă funcție: de exprimare a epitafului dar în același timp și una decorativă, frecvent utilizată, uneori ca unic motiv decorativ.

- presupunem existența unor planuri după care s-au dezvoltat cimitirele în spații permise, de obicei în ordinea survenirii deceselor.

La aceste elemente caracteristice tuturor cimitirelor se adaugă unele întâlnite destul de frecvent, dar nu în toate cazurile. Un astfel de element este împrejmuirea cu garduri de salcâm, observație constatată în teren, în cursul cercetării. Un alt element

frecvent este prezența capelilor funerare ale rabinilor în cimitirele evreiești urbane, așezate întotdeauna în locurile centrale, vizibile, de obicei imediat după intrarea în cimitir.

Studierea cimitirelor evreiești reprezintă de fapt, accesarea unei baze de date, în condițiile în care documentele și arhivele comunităților au fost distruse, uneori în totalitate. Monumentele funerare oferă informații exacte din domenii diverse: demografie, lingvistică, antroponimie, religie, sociologie și nu în ultimul rând, ele sunt suportul unui prețios discurs artistic.

Să mai menționăm că față de arhitectura ecleziastică care secole de-a rândul a fost nevoită să se retragă în interioare, formele de manifestare ale cimitirului au fost mai puțin restricționate, o dovedesc zecile de albume și cataloage central-est europene cu cimitire evreiești, ce demonstrează lumii, că alături de sinagogă a fost o puternică și constantă formă de manifestare artistică a evreilor. Pe aceste modeste pietre de mormânt și-au scris și rescris evreii memoriile și memoriile memoriilor, despre țara promisă din care istoria i-a alungat. Apoi ne-au rămas numai cimitirele, memoriile și prejudecățile. Cimitirul evreiesc a fost o istorie^a zilei scrisă în piatră, atâta vreme cât popoarele i-au răbdat. Dacă marii arhitecți ai lumii, care alături de cei evrei, au tras la căruța definirii unei modalități complete de exprimare a arhitecturii sinagogale, nu același lucru se poate spune despre configurările petrecute în cimitir. Acesta a fost un spațiu în care spiritul artistic al evreilor s-a manifestat multă vreme doar în limitele identitare proprii. Bogați sau săraci, nu au renunțat nici un moment la această moștenire spirituală, devenită acum moștenire universală. Aceste forme tip templu au fost ultimele daruri făcute de vii în *casa celor vii*, semnul speranței reclădirii.

V. ECLECTISMUL IUDAIC ÎN ARTA CIMITERIALĂ DIN NORD-VESTUL ROMÂNIEI

Prezentul studiu face referire la manifestările artistice ale evreilor a căror continuitate a depășit două secole în nord-vestul României, marea lor majoritate sosind aici goniți de vitregiile istoriei, fiind analizate urme încă prezente ale începuturilor lor în acest spațiu până la perioada de maximă înflorire și prosperitate a comunităților, respectiv între anii 1850-1930.

Oriunde s-a dezvoltat arta diasporei evreiești, în spații extrem de largi – a căror măsură sunt continente, cu toate influențele locale pe care le-a asimilat, totuși, aceasta prezintă o matrice comună fixată de iudaism. Această matrice este sâmburele stabil, asemeni unei axe în jurul căreia, timpurile și spațiile au născut și dezvoltat un stil unic, eclecticismul iudaic.

Constanta stilului este porunca biblică, care concentrează unitatea în stil, diversitatea lui fiind determinată de deschiderea spre contextul local. Ca și în toate lucrurile care îi privesc, și în stilul artistic pe care l-au dezvoltat, l-au purtat cu, și în ei, lăsându-l moștenire în popasurile lor vremelnice în nord-vestul României sau altundeva, evreii sunt unici. Atașamentul lor la identitatea dată prin Lege este necondiționat și nelimitat, fiindu-i permisă o singură măsură: necuprinsul divin. Cauzele ce au determinat acest măreț atașament au fundamentat complexul *miracol evreiesc* iar efectele pe care le-a generat pe plan artistic în aria studiată, am încercat să le identificăm.

Complexitatea fenomenului și reșezările succesive de ierarhii, interdependențe, conexiuni, determinări sau clasificări, se vor cunoaște mult mai bine după cristalizările pe care timpul le va produce, cu cât ne îndepărtăm și mărim perspectiva asupra evenimentelor.

Determinările acestui stil par a se naște din paradoxul apartenenței evreilor la un spațiu cu mult mai mult al promisiunii decât al posesiei, concretul fiind o migrație într-o perpetuă diaspora. Și totuși, constanta în stil e legată de ideea spațiului promis, iar variabilele au fost determinate de teritoriile locuite, care periodic se schimbau, după o nepătrusă taină a istoriei. Aceste schimbări provocate fie de fracturile brutale ale unor istorii, ca rezultat al intoleranței, fie de predispoziția naturală spre mișcare, petrecute sub dominanta memoriei începuturilor, transmisă tot prin Lege, au alimentat ceea ce s-a coagulat în timp ca eclecticism iudaic, de neliniștea, dinamica și surpriza în eterogenitatea acceptărilor pentru definirea nucleului identitar. Aici își are cauza, cea mai evidentă caracteristică a eclecticismului iudaic, convergența unei fabuloase eterogenități a formelor spre cea a construcției-poruncă, Templul lui Solomon. Stilul care nu părăsește firul biblic, primește doar influențe locale care-l încarcă cu expresivități noi, pe același sâmbure structural.

Faptul că eclecticismul iudaic este mult mai vizibil după emancipare, este de domeniul evidenței, dar elaborarea lui pare că ar fi început din prima zi a pribegiei babiloniene, din durerea poporului pricinuită de pierderea Templului. Poporul, religia lui, sinagoga și piatra par să se fi definit în același timp, susținându-se și completându-se în miracolul elaborării.

Inspirația și urmărirea recomandării biblice au generat perpetuarea unor forme unanim acceptate în iudaism. Pentru păstrarea canonului biblic a fost esențial

consimțământul fiecărui evreu¹⁷⁹. Strădania membrilor comunității pentru un tratament egal în sinagogă, în viață și în moarte pentru fiecare credincios, precum și cultivarea carității ca virtute fundamentală, au stat la baza susținerii unității poporului pribeag.

Această conservare a poruncii a fost posibilă în primul rând datorită cunoașterii aprofundate a scrierilor biblice, prin studiul regulat, cititul și transmiterea textului Legii fiind o prioritate a capului familiei evreiești.

În Vechiul Testament indicațiile biblice referitoare la casa lui Dumnezeu și la tot ceea ce este legat de aceasta, obiecte și vestimentație, sunt frecvente. Evreii cunoscând aceste prescripții le-au respectat cum s-au priceput mai bine, aceasta sporind coeziunea etnică și religioasă. În perioadele cu interdicțiile cele mai severe, când manifestările religioase se introverteau, transmiterea canonului iudaic a fost una mentală, făcută atât în sinagogă cât și tăcut, în intimitatea casnică, de către capul familiei.

Pe lângă prescripțiile biblice, învățații și conducătorii evreilor au reușit să impună și reglementări aparținând tradiției, care în timp au configurat norme ce s-au perpetuat. Celelalte cauze care au impus elementele de înnoire în arta sinagogală dar și în cea a cimitirului sunt legate de influențele contextului arhitectural european. Aceste influențe au fost percepute diferit de conducătorii spirituali ai evreilor. Unii, conservatori, s-au opus abaterii de la tradiție, ceilalți reformatori, au fost permisivi la preluări, dar abia după emancipare și desprinderea de conservatori, vor reuși să-și manifeste pe deplin noile idei. Permisivitatea manifestării noilor forme ale sinagogii acționa din două direcții. Pe de o parte una din exterior a celor ce-i adăposteau și îngăduiau aceste forme neobișnuite pentru localnici, dar și una duală interioară, o parte a evreilor acceptând, dar mulți dintre rabini fiind îngrijorați de amploarea și ușurința pătrunderii în canonul arhitectonic biblic a elementelor străine poporului evreu. Acest *nou iudaism al emancipării* a însemnat pentru arhitectura iudaică o recompensare a unor dorințe de exprimare artistică inhibitate de generații, de aceea emulația a fost de nestăvilat, generând competiții.

În succesiunea lor, stilurile europene s-au dezvoltat mai ales în legătură cu arhitectura ecleziastică, lipsită de un canon unic perpetuat în timp. Formele în succesiunea lor au fost tot altele. Înnoirea a cuprins și alte construcții ca de exemplu: palate, castele, cetăți, abații, alte reședințe de locuire, spitale, școli și clădiri administrative.

În iudaismul emancipării, cu toate influențele contextului arhitectonic și formele preluate, care uneori par dominante, nu e abandonat niciodată modelul Templului lui Solomon, așa cum este acesta descris în Vechiul Testament. Eclecticismul iudaic este dezvoltat doar de exprimările religioase ale evreilor, cele pe care și le-au conservat în ceea ce le era îngăduit: sinagoga și cimitirul. Pentru că ei erau doar tolerați nu le aparțineau instituțiile statului. Propriile instituții erau concentrate în sinagogă: școala, întâlnirea comunității și uneori și altele. Printre puținele construcții sociale pe care și le asumă evreii la un moment dat sunt spitalele.

Elementele cele mai importante preluate de la modelul arhitectonic antic evreiesc au fost considerate de Ludwig Forster următoarele: cromatica fațadei realizată cu cărămidă colorată, obținută prin arderea argilelor de diferite culori, stâlpii lui Ioachim și

¹⁷⁹ M. Radosav, *Livada...*, p. 16. Exista obiceiul ca cei mai importanți reprezentanți ai școlilor rabinice să se întâlnească și să pună de acord reglementările și răspunsurile la întrebările ivite, pricinuite de situații deosebite, în cunoscutele *response* al rabinilor, astfel încât să existe o unitate în rezolvarea acestora și religia să-și păstreze unitatea.

Boaz plasați la intrarea în Templu și împărțirea spațiului interior al construcției¹⁸⁰. Toate aceste elemente au fost identificate și în arta sinagogală din nord-vestul României, dar și în mini-arhitectura cimiterială, printr-o formă general acceptată, deosebit de răspândită, a Templului lui Solomon, cu stâlpii flancanți ai lui Ioachim și Boaz.

Prin apropierea de eclecticism, stilul ce s-a dezvoltat în Europa în perioada emancipării, evreii și-au inventat o modalitate potrivită de exprimare: eclecticismul iudaic. Pentru a-l compune au fost deschiși până la risc, tuturor formulelor pe care le-au propus civilizațiile în defilarea lor: de la rafinamentul orientului antic¹⁸¹, trecând prin monumentalitatea egipteană¹⁸², la expresiile arhitectonice succesive ale creștinismului european de răsărit și de apus. Prin itinerarul istoric pe care l-au parcurs cu pasul, ca neobosiți, ori obligat călători și prin cartea scrisă, ca *popor al cărții*, în arhitectura sinagogii și în forma pietrei funerare, în care se manifestau pe deplin, au încercat o formulă care să-i reprezinte: sinteza unui exotism care le definea trecutul (originea și istoria) și o formulă a recompunerii europene pentru prezent, în liantul simbolismului identitar biblic.

Căutările s-au constituit ca prilej de rememorări istorice și stilistice, într-o varietate de formule care în final și-au elaborat esența: eclecticismul iudaic, cu rădăcini biblice din emanciparea europeană a evreilor, și diseminat apoi generos, amprentat cu formele contextului în care se manifesta. Acest *Templu al noului iudaism* s-a constituit ca emblemă identitară în noua situație socială a evreilor.

Considerăm important a evidenția o altă caracteristică a acestui stil născut și dezvoltat de iudaism, faptul că raportarea la el, nu este primordial temporală, precum la celelalte stiluri care parcurg ordonat faza apariției la un moment dat, dintr-un mănunchi favorizant de factori și influențe, maturizarea și apoi decăderea, concomitent cu germeii următoarei forme ce-i va succede. Eclecticismul iudaic se raportează strict selectiv la etnie, la ceea ce are aceasta mai profund și peren, la o tradiție ce uneori a fost ușor lărgită, dar care gravitează în jurul unui nucleu ce atunci când împrumuturile ar fi putut fi devastatoare, are puterea de a se introverti căutându-și propriile resurse. În cadrul său, după o caracteristică proprie, eterogenitatea, se întâlnesc infinite și savuroase forme, care fiecare în parte, clădește noul stil. Când forma sinagogii e atribuită ca aparținând stilurilor istorice europene după caracteristicile elementelor arhitectonice care o compun, istoricește acestea erau demult depășite. Și trebuie menționată iscusința conceperii sale, asemeni unui perpetuum-mobile, care întotdeauna va avea numai referiri etnice, cu capacitatea adoptării și adaptării oricărei formule înnoitoare. Caracteristica ce separă parcursul stilurilor europene istorice sau al reluărilor formulelor *neo* de parcursul eclecticismului iudaic ar fi un oarecare atemporalism. În timp ce arhitectura în evoluția ei și-a găsit înnoirea întotdeauna în matrice ale căror elemente au fost tot altele, iudaismul s-a înnoit într-o aceeași matrice directoare, ale cărei elemente au fost cele ale începuturilor, cu originea în Lege. Atemporalitatea este determinată deci atât de persistența constantei poruncii, cât și de utilizarea caracteristicilor unor stiluri mult după apariția și dezvoltarea lor, aceasta putând însemna mai multe secole. Preluările târzii de elemente specifice unui stil sau altul, pot fi și rezultatul adaptării formelor sinagogii la arhitectura în mijlocul căreia s-a amplasat.

¹⁸⁰ I. Müller, *A Wagner zsinagóga...*, p. 25

¹⁸¹ D. Jarrassé, *La synagogue...*, p. 52

¹⁸² H. Taragan, *Cairo...*, p. 32

Concomitent cu atemporalitatea arhitecturii iudaice, să observăm și situația neobișnuită a locuirii de-a lungul vremii a nenumărate teritorii de către evrei, mai puțin a celui a cărui nume îl poartă și unde doar sperau să ajungă. Deci ei nu se defineau primordial precum alte popoare, după apartenența la un spațiu ci doar la o religie. Ei nu sunt israelieni în primul rând pentru că ar trăi în Israel, ci pentru că lor li s-a promis țara aceea și pentru aceasta au acceptat poruncile și ca viața lor să fie condusă de Lege. Din această particularitate a existenței lor, precum și a legăturilor permanente pe care le cultivau între teritoriile îndepărtate pe care le locuiau, s-a putut menține și în manifestările lor artistice o reală unitate, observată de cei ce s-au preocupat de acest domeniu, după cum am menționat în primul capitol.

Secolul XX va fi unul cu schimbări majore pentru arhitectura europeană a iudaismului, dar nu numai pentru aceasta. Destinul evreimii europene s-a schimbat radical ca urmare a Holocaustului și apoi a apariției statului Israel. A doua jumătate a secolului de fapt a însemnat pentru acesta, doar încercări de salvare a patrimoniului păstrat și cel mult reconstrucția unor sinagogi pentru că se pare că nici o sinagogă nouă nu s-a construit¹⁸³.

Începutul secolului al XX-lea cu evreii emancipați și prosperi ce trăiau în nord-vestul României, îi aduce pe aceștia în contemporaneitatea manifestărilor arhitectonice ale momentului: secesionul. Arhitectura sinagogală manifestându-se paralel cu cea a contextului, va dezvolta un secesion adaptat de evrei la dorința prezentării fără echivoc a identității lor, manifestare a sintezei noului stil central-european cu simbolurile propriei identități. Preluările noilor forme ale începutului de secol pot fi exemplificate cu sinagoga Saare Tora din Satu Mare. După cum am mai menționat anterior, evreii nu au fost fideli unor mișcări artistice dintr-o perioadă, preferințele lor înregistrând cele mai neașteptate salturi. O dovadă în acest sens este o spectaculoasă revenire la vocabularul maur, cel mai elocvent exemplu fiind sinagoga de pe strada Primăriei din Oradea, ultima sinagogă mare construită în nord-vestul României.

Analizând formele pe care și le-au însușit evreii, se observă unele analogii ale structurilor cu Tabernaculul din deșert dar mai ales convergența spre Templul din Ierusalim cu cei doi stâlpi ai lui Ioachim și Boaz, aceasta fiind forma în jurul căreia gravitează arhitectura, atât sinagogală cât și o parte a celei cimiteriale. Considerăm că cimitirul mai are un reper biblic, stâlpul pe care Iosif l-a înfipt ca semn deasupra mormântului Rahelei, concretizat în forma generală **I.A.1.b.** cu variantele obelisc și coloană. Revenind la forma cea mai frecventă a acestui tip de piatră și la trimiterea pe care această formă o face la modelul arhitectonic antic, nu putem să nu remarcăm apropierea dintre forma arhitectonică a sinagogii și cea a pietrei tombale. Dacă la sinagogă, tipul arhitectonic în jurul căruia se dezvoltă și se manifestă referirea la Templul lui Solomon, este un ax central flancat de două axe laterale ca simbol al stâlpilor lui Ioachim și Boaz, care după modelul maur depășesc cornișa, ridicându-se de multe ori cu mult deasupra ei, în același mod poate fi citită și piatra tombală de tip Templu: un ax central, ceea ce ar însemna spațiul dintre colonete, stâlpii fiind reprezentați de cele două colonete marginale, chiar și cele două urechiușe ce de multe ori flanchează frontonul ar putea fi identificate cu prelungirile stâlpilor deasupra cornișei.

¹⁸³ La Sighetu Marmației urmează să se construi prima sinagogă din Europa după 1940, pe locul Sinagogii Mari, urmând a fi o sinagogă de pelerinaj. Informație orală, președintele comunității evreilor din Sighetu Marmației, ing. Hari Marcus.

Cu toate că aveau o interdicție a chipului cioplit, evreii, încă din diaspora antică, au cunoscut stelele funerare ale popoarelor cu care veneau în contact. Sculptura mai mult decât celelalte arte s-a dezvoltat și în legătură cu comenzile funerare. Piatra funerară onora memoria persoanelor și a faptelor acestora. Această intenție de menținere a memoriei decedatului reiese și din textele epitafurilor în care decedaților le sunt atribuite numai calități. În nord-vestul României forma pietrei funerare în cimitirele evreiești diferă fundamental de crucea simplă din lemn din cimitirele creștine comune sau de monumentele din piatră artificială sau marmură din cimitirele urbane. Forma pe care au dezvoltat-o evreii din zonă, este mult mai apropiată de formele stelelor din antichitate și ale spațiilor în care au locuit de-a lungul Evului Mediu. Cimitirul evreiesc fiind izolat din cauza pericolului de impudicitate, era scos de obicei în afara sau la periferia localității, deci nu suferea influențele exterioare atât de puternic ca sinagoga. Manifestările artistice par a fi fost mult mai libere în cimitir. Emanciparea a determinat, în forma pietrei funerare, dominația tipului Templu, aproape ca definiție. În cimitirele urbane emanciparea a adus victoria dimensiunii, a prețiozității materialului, a monumentelor complexe, uneori a împrejmuirilor grandioase în defavoarea simbolului identitar.

Prin această formă cunoscută evreilor antici, probabil preluată din arhitectura antică a civilizațiilor vecine, configurată conform prescripției biblice și adaptată spiritualității proprii, s-ar putea spune că evreii au dorit să-și refigureze Templul din Ierusalim¹⁸⁴, atât de drag lor, și în spațiul cimiterial, cunoscându-se faptul că cea mai arzătoare dorință a lor era aceea de a-l reface.¹⁸⁵

¹⁸⁴ Felicia Grigorescu, *Cimitirul evreiesc ortodox de la Satu Mare*, în *Studii și comunicări, seria Istorie. Etnografie. Artă*, XXII-XXIV/II, 2005-2007, Ed. Muzeului Sătmărean, 2007, p. 323

¹⁸⁵

GLOSAR DE TERMENI

- Arava* – specie de salcie folosită la ritualul sărbătorii de *Sukkot*
Aron ha-Kodeş – chivot
Ashkenazi – evrei vest-central-est europeni
Bet ha-tefila – casa de rugăciune
Bet haim – casa vieţii
Bet kneset – casa de adunare
Bet kevarot - casa mormintelor
Bet olam – casa veşniciei
Cohanim (cohanim) – mare preot evreu la templu
Cuşer – curat, corespunzător din punct de vedere religios
Ervat davar – interdicţia de impudicitate
Etrog – specie de citric care intră în cele patru specii ale ritualului de *Sukkot*
Galut – diaspora
Geniza – nişă pentru păstrarea cărţilor religioase
Hadas – mirt; una din cele patru specii ale cortului de *Sukkot*
Hai – viu
Hanuca – sărbătoare a luminii ce comemorează revolta macabeilor împotriva sirienilor
Hanukia – menora cu opt braţe utilizată la sărbătoarea Hanuka
Hasidim – adept al *hasidismului*
Hasidism – mişcare religioasă iniţiată de Elieser Ba'al Shem Tov în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea
haskala – mişcare iluministă pornită din Germania în secolul al XVII-lea
Heidel – sala de învăţătură
Hesed şel emet – bunătatea adevărului
Hevra Kadişa – societate de întrajutorare pentru decedaţi
Hupa – baldachin sub care se oficiază căsătoria
Iad (yad)– arătător, de obicei în formă de deget pentru urmărirea textului *Torei*
Iom Kipur – sărbătoarea iertării
Kevura – înmormântare
Kior – vasul pentru spălarea rituală a mâinilor, înainte de intrarea în sinagogă
Kriyah – obiceiul ruperii veşmintelor apropiaţilor decedatului la înmormântare
Lag ba Omer – sărbătoare evreiască
Likut atzamot – a doua îngropare (a oaselor)
Lulav- ramură de palmier
Mahamorot – prima îngropare (îngroparea sub pietre)
Mattan – puşculiţa carităţii de pe tocul uşii
Maşeva – piatra funerară
Mehitsa – obiceiul separării femeilor în sinagogă
Mengen(maghen) David – Steaua lui David
Menora – candelabru cu şapte braţe construit după prescripţia biblică
Midé orayta – obligativitate biblică
Mikva – baia rituală

Mitsva – poruncă, obligație religioasă
Ohel – capelă mortuară
Ohel moed – tabernacolul din deșert
Oil – regionalism din Moldova pentru capela **mortuară**
Rehița – încăperea în care are loc spălarea rituală a decedatului
Rehița ha-met – toaleta mortului
Roș hașana –Anul Nou
Sefaradi – evreu din spațiul iberic și balcanic
Sefer Tora - Sulurile *Torei*
Shiva – prima perioadă de doliu
Shabat – ziua a șaptea de odihnă
Sheloshim – perioada de 30 de zile de doliu
Sné luhot habut – Tablele Legii
Suca – cortul ridicat cu prilejul sărbătorii de *Sukot*
Sukot – sărbătoarea corturilor ce comemorează peregrinările prin deșert
Tahara – spălarea rituală a decedatului către membri Hevra Kadishei
Tahrihin – giulgiul alb pentru învelirea mortului
Talit – șalul pe care bărbații evrei îl poartă în timpul rugăciunii
Tora – învățătură, prima parte din Vechiul Testament
Tuma – sursă de necurățenie rituală

There is a special chapter of the last almost three centuries of north-west Romania history, which is represented by the placing, coagulation and development of Jewish community.

Less numerous at the beginning, scanned in the mid 19th century, these communities were already well integrated in the economical and political life of the place. Starting with this period, the traces of transition are more and more numerous. There were preserved few houses of prayer, ritual bath chambers, cemetery chapels, monumental synagogues, and most of the cemeteries. Unfortunately, this representative universe for an ancient culture, it is still too little known to those who pass these enclosed, withdrawn, silent places...

I. HISTORIOGRAPHY OF THE TOPIC

The Bible¹, *the most disturbing* of all the books in the world, and the most important source and mark of this study, has been given to humanity by *the chosen people*². The book has been interpreted and commented upon in other writings that followed, books that explained and standardized the Jewish religion: Talmud, Mishnah, Haggadah, Aggadah, and Kabbalah, in a vast rabbinic literature and in the another one, almost boundless, the history of religions.

Seen from the perspective of this thematic study - elements of art in Jewish cemeteries in north-west Romania, the biblical writing is characterized by a clear duality of content: on the one hand, there is the prohibition by Commandment of graven image, and on the other hand, the countless detailed descriptions of art in the tent from the desert, in Solomon's Temple, the worship objects and of their placement, founder description-commandments, of the Law.

A generally accepted opinion of European art criticism, concerning Jewish art is that the historiography of this field is not only modest, but also very *young*. Dominique Jarrassé³ placed the beginnings of Jewish historiography, only in the 19th century. Schöner Alfred, in the introduction of *A pokol Traktátusa képekben* shows that... *research on Jewish plastic arts begins in the last decade of 19th century*.

This situation of Jewish art historiography was almost always connected with the biblical prohibition of the graven image⁴, whose limits have been highly different in time: from the prohibition of only representing the face of God, up to a total prohibition of anthropomorphic representations in religious art, especially in a world and time when close or remote civilizations, worshiped pantheons⁵ full of Gods.

In Romania the Jewish art historiography has managed to blossom rather timidly, by smaller but relevant studies, which have emerged from the second half of the 20th century. Only in the last few years have been made wider works on what was meant to be studied in this work: Jewish art of cemetery.

First work to which we referred, was published with the strife of professor Silviu Sanie at the Faculty of History of the University in Iasi. Although it presents a single cemetery, namely the medieval Jewish cemetery from Siret, it is a work of reference through what it does: a methodology of study for a Jewish cemetery, a private classification system of headstones, a collection of antroponyms as well as a classification of Jewish headstone ornaments in that region. Work includes the catalog of cemetery monuments in Siret, together with a full statement - form, membership in the classification system, the ornaments description and content reproduction of the epitaph, in so far as it is readable – for each of these, a short geographical presentation at the

¹ In this study, all the references regard the Old Testament

² *Bible*, Genesis 12: 2, *I will make you into a great nation, and I will bless you; I will make your name great, and you will be a blessing.*

³ Dominique Jarrassé, expert in Jewish heritage, professor of contemporary art at the University in Bordeaux, one of the most famous critics in Jewish art, counting himself among the founders of Jewish art historiography.

⁴ *Bible*, Exodus 20: 4

⁵ Sebastiano Moscati, *Lumea fenicienilor*, Ed. Meridiane, Bucharest, 1975, p. 210-220, (From now on: *Phoenicians...*)

beginning and the conclusions referred to at the end. The work is the result of pursuit and storage of some previous research and studies, carried out over a long period of time, by professor Silviu Sanie.

The work of Erdélyi Lajos Régi zsidó temetők művészete (The art of old Jewish cemeteries), edited in Hungarian by Kriterion publishing house in 1980, is an attempt to classify the Jewish cemeteries from several areas of the Romania, which the author has visited, under a single name: Judaism. It is about a photo album, together with few considerations on Jewish history in Romania, presenting the contents and meaning of a Jewish cemetery, of its organization as well as to the elements of art that it contains. The work also presents images of north-west Romania, for example from Sapanta, Maramures county and from Vama, Satu Mare county, representative locations of rural cemetery art from this area. Without going into details, classifications or comparative studies, the work catches some imported aspects in this field, based on which those concerned could build later on. The just over 30 pages, concentrate in text and image, aspects of main characteristics of Jewish cemetery, this work being important for further research in this field.

To these works, we shall add *Az észak-erdélyi Holokauszt földrajzi enciklopédiája*⁶ (*Geographical Encyclopedia of the Holocaust in Northern Transylvania*) whose author Randolph L. Braham, managed to gather an archive material particularly rich in both information and image. In this work are shown, grouped by regions, localities from Transylvania in which Jews lived, their number at certain time span, the place they had come from, occupations, the communities whom they belonged, information on cemeteries, synagogues, fellowships that were active in different localities, as well as traces of deportations of the communities. The work has been a real help in elaborating this study, for the selection of information that is of importance for the studied area and field.

Regarding Bihor area, the monograph of Jews carried out by the museographer Teréza Mózes, edited first in Hungarian and then translated into Romanian, is a very valuable source of information concerning the beginning and development of the Jewish communities in Bihor area, as well as of the most important Jewish institution: the synagogue and the cemetery. Data used in the work by Teréza Mózes are collected from monographs on Bihor, some of which have become very rare, barely accessible to the researcher.

Regarding the Maramures area, Ioan J. Popescu has gathered a material on the Jews community and important events related to this, which he has published in monograph *A history of the Jews in Sighet*.

Researchers with valuable contributions in the field are Lya Benjamin⁷, ethno- sociologist Hary Kuller⁸ or Irina Cajal-Marin, which together⁹ or separately have elaborated several studies on Jewish art and civilization.

⁶ Randolph L. Braham, *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*, Budapest Park Kiadó, Cluj – Napoca Koinónia, 2008, (From now on: *Enciklopédia ...*)

⁷ Lya Benjamin and Co, *Evreii din Romania în texte istoriografice. Antologie*, Ed. Hasefer, Bucharest, 2002, (From now on: *historiographic writings...*)

⁸ Hary Kuller, *The Jewish Press in Bucharest 1857-1994*, Bucharest, Ed. Hasefer, 1996, etc.

⁹ Lya Benjamin, Irina Cajal Marin, Hary Kuller, *Mituri, rituri și obiecte rituale iudaice*, Ed. Fundației Culturale Române, Bucharest, 1994. (From now on: *Myths...*)

Researches in the field of Jewish ornaments and symbolics have been made by ethnologist Paul Petrescu, of whose works we mention: *Jewish worship objects from Romania* and *History and symbolics in popular art of the Jews in Romania*.

At the beginning of the 20th century, studies on Jewish civilization and art were almost non-existent in Romania. From the second half of the 20th century the situation has changed, because of some new works that laid the foundations of Romanian research in this field. The start of the third millennium has proved itself a prolific one for both domestic and foreign specialists, who broaden their research area through synthesis that includes Romania. Let us mention here the Romanian Jews, which afterwards moved abroad, whose interest, is still alive for the old Romanian Jewish society. The future remains an open gate to new references archival or even archaeological discoveries that could contribute to a deeper knowledge of the Jewish art, of received influences on the one hand, and of those applied, on the other hand, from and on the context in which it was expressed.

II. THE CEMETERY

II.A. The Jewish funerary ritual

II.A.1. The Cemetery

Along with the synagogue, the cemetery is the other important institution¹⁰ of the Judaism. Similarly, this has been true for the equivalent church – cemetery in the European Christian world *since early middle ages until the beginning of the modern times*¹¹. Both institutions have become over time ways through which the Jews were able to express their abilities and their option, in different fields of plastic arts, a quite evident fact especially in the second half of the 19th century, after emancipation.

When the Jews assume certain forms of artistic expression, we consider that they do it to individualize their community in the contextual social space and background. Apart from an important means to manifest the Judaic identity, the institution of the cemetery has been first of all a religious priority, more acute than the synagogue. The moment they got their dispensation to settle into a place, the Jews would take action to start a cemetery, and through this sanctifying in a way their right and their connection to that particular space. If the cemetery has been throughout the millennia of banishment a primary and permanent space of identifying, the Jews have accomplished this will using their specific plastic expression, especially the artistic stone carving.

The great importance of this religious form of manifestation for the Jews, results from several biblical passages, identified and interpreted along the time, in the rabbi literature. Not only the life of the Jew is led by the sacred text, but the one after life¹² too. *Torah* gives clear references regarding the burial, the space used for burial, respectively the development of the Hebrew cemetery, an event which occurred during the Talmudic period¹³, as well as the sign for marking the place for burial for each deceased person, materialized in the Hebrew funeral stone. These tomb stones are the ones which became over time the main carriers of the forms of art, and only at the end of the 19th century, other motifs emerge to develop new forms of artistic expression.

In order to name this Jewish institution, in Hebrew, several forms are used: *bet kevarot* – house of graves, *bet olam* – house of eternity, *bet haim* – house of life, according to the various meanings which are attributed to this space by the Jews. Ever since the Middle Ages, the Jewish cemetery has been particularly noticed, the Christians called it *Hortus Judaeorum* – the garden of the Jews, in Italy *Mons Judaicus*¹⁴ - because the cemetery had to be located on a slope. In the studied area there are several such examples of cemeteries on slopes: at Valea lui Mihai (BH), where a large cemetery has

¹⁰ Manuela Paraipan, *Simbolistica funerară iudaică*, în *Studia Hebraica*, Issue nr. 8/2008, p.201

¹¹ Ioan Albu, *Influențe central-europene în iconografia funerară transilvană*, în *Istorie și tradiție în spațiul românesc VI*, Sibiu, 2006, p. 53, (From now on: *Influențe...*)

¹² M. Radosav, *Livada cu rodii*, Ed. Argonaut, Cluj Napoca, 2007, (From now on: *Livada...*), p. 17, ... *The role of the sacred text in one's life is so important, that even the period after life cannot be imagined without it. ...*

¹³ Federația Comunităților Evreiești din România, *Memoria cimitirelor evreiești*, editat cu sprijinul Ministerului Culturii și Cultelor, București, 2007, p. 84, (From now on: FCER , *Memoria...*)

¹⁴ *Magyar Zsidó Lexikon*, 1929 (From now on: *MZsL*), p. 890

been preserved, at Târgu Lăpuș (MM), Tășnad (SM), Copalnic Mănăștur (MM), Certeze (SM) and in many other places.

The opening of the cemetery has always been primordial¹⁵ for the Jewish community when settling into a specific area and purchasing the land for the cemetery was the most urgent task. According to the example of the first Jew, Abraham¹⁶, the Jews took care to be the owners¹⁷ of the lands of the cemeteries. After the acquisition, there is a religious ceremony in order to sanctify the lands as cemeteries. Nevertheless, for the Jews the cemetery is at the same time a source of impurity ritual¹⁸, like the corpses¹⁹. It is forbidden for the *cohanimi* or priests²⁰ to enter or even get close.

According to Talmudic prescriptions the cemeteries had to be out of the village *at 100 metres from the last house*²¹, this meant their isolation, due to the fact that they were considered source of impurity. Since ancient times, according to examples from the Bible, the Jews used as burial grounds: caves, hollows, cavers, or they put the sepulchers under the rocks in isolated places. However, several times the post-pogromic pilgrimages made impossible the compliance with the tradition.

The cemetery did not have to be close to the synagogue, because of the impurity factor *-tuma*. Similar to the setting of the cemetery around the church, a Christian custom practiced during the Middle Ages²², these situations exist in the Jewish world, for example the cemetery close to the Remuh synagogue from Krakow, situations which the Jews conditions had to put up with. In the studied area we did not find this adjacent situation.

In the European Middle Ages the lots which were given to Jewish cemeteries were often of small dimension and were not enough with the increase of the population. Consequently, the sepulchers were overlapped and the organization of the cemetery and the setting of sepulchers were reconsidered. One cemetery often stretched over wide territories or even several towns²³.

They usually bury only Jews in the Jewish cemetery, who belong to the same group, rite or origin. The Abrahamic family (except for Rachel's) was buried together, in

¹⁵ FCER, *Memoria* ..., p. 84

¹⁶ Bible, Genesis 23:4, ... *I am a foreigner and stranger among you. Sell me some property for a burial site here so I can bury my dead.*..., 23:8, *If you are willing to let me bury my dead, then listen to me and intercede with Ephron son of Zohar on my behalf*, 23:9, *so he will sell me the cave of Machpelah, which belongs to him and is at the end of his field. Ask him to sell it to me for the full price as a burial site among you*....

¹⁷ Bible, Genesis 23:8, ... *If you are willing to let me bury my dead, then listen to me and intercede ... on my behalf*..., 23:13, *Listen to me, if you will. I will pay the price of the field. Accept it from me so I can bury my dead there.*, 23:16, ... *Abraham agreed to Ephron's terms and weighed out for him the price he had named in the hearing of the Hittites: four hundred shekels of silver, according to the weight current among the merchants*, 23:17, *So Ephron's field in Machpelah near Mamre—both the field and the cave in it, and all the trees within the borders of the field—was deeded*..., 23:18, *to Abraham as his property in the presence of all the Hittites*..., 23:19, *Afterward Abraham buried his wife Sarah in the cave in the field of Machpelah near Mamre, which is at Hebron, in the land of Canaan.*

¹⁸ FCER, *Memoria* ..., p. 84

¹⁹ Bible, Numbers 5: 2, ... *any kind, or who is ceremonially unclean because of a dead body.*

²⁰ *Ibidem*

²¹ MZsL, p. 890

²² Ioan Albu, *Influente*..., p. 53

²³ MZSL, p. 890. Almost half of the Jews from Bavary were buried in a single cemetery, at Regensburg, and in 1177 Englan had a single Jewish cemetery.

the Macpela Cave. This was an example for the other Jews. When Isaac died, by burial it is given to *his people*, specific to the Bible²⁴.

In many cemeteries there is a separation of the areas where the men are buried from those where the women are buried, mostly for orthodox communities²⁵, this separation was imposed, similar to the one in the synagogue. Since the beginning of the XIX century they are buried in the order of their death, *either poor or rich they shall be buried one beside the other*²⁶.

There were special places reserved for the rabbis, priests and important personalities of the community in the Jewish cemetery. They were ranged in the most visible places, often very close to the entrance or in one line on one side of the cemetery. When the community was rich, the sepulchers of these chosen ones were protected in little funeral chapels, this often occurred in urban cemeteries. According to the specifications all are equal in the cemetery, no matter how rich they are. Nevertheless, there is a visible desire to show the wealth of the family, by the material and dimension of the stone or sometimes of the complexity of the funeral sepulcher. In the north-west of Romania we have identified such sepulchers, some of them being true mausoleums. These could belong to one person, or to group the members of the same family.

There was always a reserved place for children's sepulchers, the tomb stones of these sepulchers are of small dimensions, but keep the shape of the adults' tomb stones.

Those who were outlawed and died (apostates, suicides, criminals, or non-Jews) were buried in isolated lots at the edge of the cemetery, because the Law stipulates that each corpse must be buried, but these ones could not be positioned near to a devotee.

The surrounding²⁷ of the Jewish cemeteries must be done in order to prevent the entrance of grazing animals, in order not to be passages - shortcuts, not to be crossed by aqueducts and mainly to limit the impure space, where the rabbis are not allow to enter.

In some big cities from Europe, the cemeterial areas were circumscribed by the surroundings, they sometimes used to have impressive entrances, marked by architectural elements which enhanced their grandeur, mostly for huge portals shrouded symmetrically by wide unfoldings, richly decorated, and their function was chiefly demonstrative, and adorning. They also had giant pillars, often with facets, columns with capitals amply adorned having ornamental vases or even statues. These pompous entrances were specific to great Jewish cemeteries in towns. In the selected area, one does not know the existence of monumental entrances, the only remarkable ones are those from the surrounding complex, identified in the new cemetery from Carei (*Pic. 50*) where the two entrances, one for people and the other larger one for the convoy are marked by elevated strong pillars, the neologue one in Satu Mare, access which is at the same time entrance to the mortuary chapel, and at Valea lui Mihai where the entrance to the cemetery is made by a modest portal, is composed by curved metal panel, supported by

²⁴ Bible, Genesis 35:29, *Then he breathed his last and died and was gathered to his people, old and full of years. And his sons Esau and Jacob buried him.*

²⁵ Raj Tamás, *Bevezetés*, konyvek/html/2007-zsidokonyv/raj-tamas-magyar.htm, (From now on: *Bevezetés...*)

²⁶ Erdély Lajos, *Régi zsidó temetők művészete*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980, p. 17

²⁷ FCER, *Memoria*, p. 85

high metal pillars, which announce in written (Hebrew, Romanian and Hungarian-2010) the presence of the cemetery (*Pic . 51*).

The space of a Jewish cemetery has developed according to regulations which placed the graves in rows, at certain established distances between the graves and the rows, hence resulting their neat aspect. Most cemeteries from the studied area are between one to three centuries old²⁸, but even today the arranging of the graves is visible, although the tomb stones are in a precarious state. Where the communities afforded to buy a big enough piece of land, the cemeteries have been projected with large alleys. Gradually, the places in the cemetery have been filled and the areas between the alleys have been divided and numbered for better orientation and identification (*Pic. 52, The Orthodox Cemetery from Satu Mare*).

A mandatory condition for a cemetery to be operational is the source of water, both for the ritual bath of the deceased and for the purifying of the participants, at the end of the funerals. This request applies to synagogues too.

Ever since the Talmudic period it has been recommended not to frequently visit the cemeteries, except on certain fasting days²⁹, during which prayers are uttered and psalms are read. Women weren't allowed to enter the cemeteries in the Middle Ages. In the same period, it was forbidden to visit a cemetery at night – this interdiction was connected to a strong belief in demons³⁰.

Over time, in the Jewish cemetery it became a custom to bury the sacred books which wore off and turned useless. This was done on the day of *Lag-ba Omer* at the Sephardi³¹ communities. The Jews have had a great respect for the written word since antiquity, the worn off sacred scrolls couldn't be burnt or thrown away. These were buried and built. This seems to be the origins of the *genesis*, based on the assumption that the manuscripts from Kumram are an old *genesis*³².

II.A.2. Funeral Chapels

Over time, an array of constructions and utilities have been brought into place for better funeral ceremonies in the cemeteries - a place for carrying out deep spiritual rituals, according to the rigid norms of the rabbi teachings. We can find out information about these well known proceedings from old documents: *In front of the cemetery there is an oil (mortuary) with its necessary secondary house parts, all divided by walls*³³. Thus, the cemeteries had rooms for preparing the dead for the funeral, a bath for the ritual wash, one or more baths for purifying the persons who are responsible for the funeral service, chapels-*ohel*- for the funeral ceremony, other rooms, all forming a cemeterial assembly. There used to be chapels which were only used as an extension for other cemeterial needs, of much smaller dimensions.

²⁸Oral information from the president of the Jewish community from Sighetu Marmăției, Hary Markus.

²⁹*MS:L*, p. 890

³⁰*Ibidem*, p. 891

³¹FCER, *Memoria ...*, p. 86

³²Rai T., *Bevezetés...*

³³Iosif Kaufmann, *Evrei luptători în revoluția românilor din anul 1848 sau o pagină din istoria evreilor români*, cap. Numele, întemeierea, vechimea și istoricul târgului Buhuși, V. Cimitirul, în *Evreii din România în texte istoriografice. Antologie*, FCER, Centrul pentru studierea istoriei evreilor din România, Ed Hasefer, București, 2002, p. 346. (From now on: *Evreii*)

Some of these constructions were preserved in the researched area, up to now (2010), their preservation is different from one cemetery to the other. The majority of these buildings, some of small dimension, were built in the style developed by the Jews, providing to their exterior painting the same attention as for the other religious buildings. In Oradea these chapels are still active in the new cemeteries, not only in the neologue one but also in the orthodox one.

The neologue chapel is well preserved, funerals take place here, its interior will be depicted in the funeral section.

The Orthodox Jewish chapel is newly reconditioned. The building, which is widened, has a two storey central wing, in front of which all along there is a vestibule supported on four huge pillars, the central ones are simple and thicker, the side ones have capitals with vegetal ornaments (*Pic. 53*). The access is made through a big wooden door with two wings, in order to help the needs of the funeral. The two central pillars are supporting a semi circular high gable. The central building has attached two solitary wings on one storey. The high windows, in full arch at the ground floor of the central wing, round at the second floor and rectangular on the side wings.

Such an operating building which includes the chapel for funerals, the ritual bath for the dead and rooms for storage, exists also in Sighetu Marmăției, (*Pic. 54*). This can be 200 years old.³⁴ The building includes two wings. The left one is more developed, having a wooden rectangular door, with a semi circular tympan above, a little narrower than the opening of both folds of the doors.

Its dimension provides good condition for the development of the funeral. The door is shrouded by two windows with circular endings. The set back wing has got rooms for preparation of the dead and it has towards the exterior three windows in circular arch, the interior ones are grouped while the exterior one is farther.

A small chapel from the old orthodox cemetery from Velenta, closed for about 100 years, is in an advanced state of decay, but one can guess its initial look from the preserved architectural elements (*Pic. 55*). Almost a square planimetry, the chapel has got its main facade symmetrically organised around the shrouded access of the open spaces of two windows in full-arch. Under the cornice there is a perimetral enclosure wide related to the modest height of the building and the marginal pilaster strips which provide rhythm to the main facade. The element which gives prominence to the facade is the high attic in a baroque style.

In the European capitals where the Jew communities were not only numerous but powerful financially, these chapels from the cemeteries were decorated with many frescos. This is the case of some chapels from cemeteries in Prague whose frescos were executed in 1782, representing scenes from the ritual presented in the book *Hevra Kadisha*: the prayer for the moribund, the preparation on the earth, tearing off the clothes, removal of the dead from the mourning house, wailing, arrival at the cemetery, carrying the dead on the shoulders.³⁵

The necessary furniture for the Jewish funeral ritual consists of a few elements: holders for the dead body, candlesticks, a small desk for the prayer book, a few desks set close to the walls and panels with psalms which are uttered at the funeral

³⁴ Oral information from the president of the Jewish community from Sighetu Marmăției, Hary Markus

³⁵ Schöner Alfréd, *A pokol traktátusa képekben*, Gabbiano-print Kft, 2008, Budapest, p.11, (From now on: *A pokol...*)

ceremony (*Pic.* 84). We find out about the inventories of the Jewish mortuary chapels from contemporary texts used by them: ...*the dead people were carried on a bed braided from hawsers or thick ropes*³⁶.

II.A.3. The Burial

The kevura burial is a ritual established by the biblical scripture, which involves preparation and placement of the deceased person into the tomb. The burial is prior to any type of activity or institution: for *Torah*, the celebration of *Sabbath or Iom Kipur and of the rabbinic institution*³⁷, except when a person's life is saved. According to *the Torah*, the burial is an obligation³⁸ and it means return³⁹ of the body to the earth. This return must be done on the day of death⁴⁰ according to the Bible, being postponed to the second day⁴¹ if the moment of death happened when one cannot find the shroud –*tahrihin (tachrichim)*⁴² – for the burial or the relatives' arrival from long distances. It is often the case for the orthodox communities to postpone the burial. *Torah* mentions that it is an obligation for each Jew to bury by body found on the road, even if it is the body of a non-Jew –*met mitva*- and even if the person who finds it is a rabbi. The most severe curse⁴³ for a Jew is to remain unburied.

The funerals in Judaism are very simple⁴⁴. It is forbidden the martyrdom, cremation and suicide. In the Jewish world is highly recommended the burial of the deceased without his/her body mutilation by dissection or autopsy.

Likut atzamat is a practice described in Jerusalemian *Talmud*, and it comprises two phases: first the burial of the body in deep graves *mahamorot*, then the bones are placed in bone-boxes or special boxes for bones. The use of these bone-boxes can be found in the Bible about the Valley of the dry bones⁴⁵. As soon as the Romans arrived in Judaea, they accustomed the burial in the earth in public places.

In Judaism at the burial one practises – *kriyah* - the custom of tearing off the clothes⁴⁶ by the closed relatives of the deceased. This deterioration by tearing of the clothes must be proportional to the degree of kinship with the deceased; the closest ones are compelled to deteriorate heavily their clothes, which will not be sewed afterwards.

Men are buried with their prayer scarf- *talit*. Sometimes he/she is buried with his/her own phylacteries.

³⁶ I. Kaufmann, *Evreii ...*, p. 346

³⁷ Raj Tamas, *Bevezetés...*, p.87

³⁸ Regine Azria, *Iudaismul*, Ed. C.N.I. "Coresi" SA, București, 2000, pag. 58. (From now on: *Iudaismul ...*).

³⁹ *Bible*, Genesis 2:7, *And The Lord God formed the man of the dust of the ground ...*, Genesis 3:19, ... *till thou return unto the ground; for out of it wast thou taken: for dust thou art, and unto dust shalt thou return.*

⁴⁰ *Bible*, Book of Deuteronomy, 21;23, *Be sure to bury it that same day., 22:23his body shall not remain all night on the tree, but you shall bury him the same day*

⁴¹ FCER, *Memoria ...*, p. 88

⁴² The linen used for the burial is simple, the same for all the |Jews, no matter what social position the person used to have

⁴³ *Bible*, Jeremiah 22:19, I Regi 16:4. Deut. 28, 26 *your body will be the food of all birds in the sky and all animals of the earth, and none will be able to bother them.*

⁴⁴ R. Azria, *Iudaismul ...*, pag. 56

⁴⁵ *Bible*, Ezekiel 37: 1-13

⁴⁶ Schöner A., *A pokol ...*, p. 59

The burial ritual is strictly respected in Judaism, the ritual washing procedures - *tohara (taharah)*- is made in a certain order, all have profound ethical meanings. Here it is the description of the procedures in the correct order, on the occasion of a painting description with a scene for preparing the deceased for the burial:...*The painting's theme is the washing of the deceased. The ethical purpose of the washing is that the earthy remains – as seriously as possible - to be washed in details and scrupulously. Meanwhile, people are uttering prayers from the Biblical psalms from the Song of Songs where there are verses concerning members to be washed. This heritage continues up to now...* Next, the ethical, religious code guides the ones who take part in the washing of the deceased person: *this custom is similar to the one for the burial, it is taken white linen, in order to be beautiful, because they believe in resurrection, because the rabbi Chija, the son of Joseph, says that the humble ones will be resurrected someday with their linen and the man must be buried with his burial scarf*⁴⁷.(Talmud, Ketubot 111b) *The order of washing: first all the body, head, hands, legs and his/her hair is combed. They must pay attention not to turn the deceased with the face up, because that could be humiliating.*

Among the ritual baths for the deceased which have been preserved, one can mention the one in the Neologue cemetery from Oradea. The entrance is made through the chapel. It is a room of average size, about 3x4 m. There is a lavatory in its centre, which comprises two connected elements: a table for washing and a reservoir for water drainage (Pic.. 57) The table for washing is a stone (concrete) holder set on two strong legs, of lower height than an average table, easily bent from top to bottom, whose human - sized concavity is a system of hollows of a rare feather shape, which descends towards the connected element, to the reservoir (40-50 l), from the bottom of the washer. The reservoir has an inlet for drainage and it is positioned on the boarded floor. It is about 80/200 cm, in size.

For Ashkenazi Jews this room is called “the house for *tahara*” and for the Sephardi Jews *rehița, rehițat ha-met* means in translation the closet of the dead.

It depends on the community's custom, the body of the deceased is covered in *tahrihin*, or in a coffin or, as in the old Israel and at some Saphardic communities, directly on the ground. The coffin has on the lower part some holes thus the deceased is in contact with the earth, according to the Bible.

⁴⁷Schöner Alfréd, *Te érted ...*, Bookmaker Kiadó, Budapest, 2004, p. 82 ... *A kép témája a halottmosdatás.*

... *A halottmosdatás etikai célja az hogy a földi porhüvelyt – a szó legteljesebb értelmében – részletes alapossággal megfürdeti. Közben oljan, a bibliai Énekeket énekéből összeállított imákat mondanak, amelyeknek mondataiban az egyes megmosdatandó testrészekre utaló kifejezések is benne foglaltatnak. E több évszázados hagyomány ma is él.*

A valláséleti kódex utasítja a szertartásban résztvevőket: Az a szokás, hogy a halotti ruhához fehér vásznat vegyenek, hogy szépek legyenek, és hogy hisznek a holtak feltámadásában, mert azt mongja Ráv Chija, József fia, jámborok valamikor ruhájukban fognak feltámadni, s a férfit imaköpenyben kell eltemetni. - (Talmud, Ketubot 111b) A mosdatás sorrendje: megmossák az egész testét, a fejét, a kezét, a lábait, haját megfésülik. Ügyelni kell arra hogy ne fordítsák arcára a halottat, mert az megalázó volna.

II.A.4. Hevra Kadiša. The First Hevra Kadiša in the North-West of Romania

Hevra Kadiša, in word by word translation means holy society or brotherhood, and its role is to help and to be responsible for keeping a close watch over the deceased, and to fulfil all that is needed for the deceased (the ritual wash⁴⁸) including here those who have no family, and the duty for taking care of the cemetery. These societies were the warrantors for the accurate development of the Jewish burial ritual, because *all procedures, institutions, social procedures justify themselves by referring to the text and the interpretations of a text*⁴⁹.

The funeral societies have existed since the period of the Amoraim⁵⁰ (II century BC- V century AC) the origin of naming them being Aramaic, not Hebrew. Such societies are mentioned since XIII-XIV century in Europe, Spain and Germany,⁵¹ also. The society comprises 18⁵² members. They often had certain advantages concerning burial places which could have been booked beforehand, and receiving the burial ritual⁵³ and a special treatment⁵⁴.

*The Rabbi of the Talmud tells us that the funeral of a man, or seeing the man on his last journey, is hesed sel emet (the goodness, kindness of truth or the true goodness, kindness). It is told thus because a mitva is the only thing that a man does in his life for his fellow man unconditionally, not asking for anything in return*⁵⁵.

The activity of the brotherhood lasted more time than the acknowledgement of the death and the burial of the deceased, because the responsibilities of the members begin with the deterioration of the moribund health and end after the funeral with the solace and helping of the family in the first part of the mourning *shiva*⁵⁶, which lasts 7 days; thus the family is not obliged to work for money in this period.

Here are the tasks of the brotherhood taken from a memo to the law court, in order to recognize the juridical personality of the Uniunea Sfanta Izraelita / The Holy Israelite Union/ *Chewra Kadicha*/ from Salonta Mare:

a./ To offer medical aid, medicine on the union's expense, even pecuniary aid to the sick, to the poor, who cannot earn their living within the family.

⁴⁸ G. Cirot, *Recherche sur les juifs espanyols et portugais à Bordeaux*, p. 173 Les Juifs de Bordeaux, pour la plupart, emploient pour les cérémonies religieuses des mots espagnols, ainsi: LAVADORES, laveur chargé de faire le lavadura ou rehiza aux hommes décédés; les pieuses femmes qui font la Rehiza s'appellent llermanas ... http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/hispa_0007-4640_1906_num_8_2_1486

⁴⁹ M. Radosav, *Livada* ..., p. 18

⁵⁰ Schöner A., *A pokol* ..., p. 11

⁵¹ *Ibidem*

⁵² Number 18 is the equivalent of the word *hai* which means *alive* in Hebrew, (the cemetery also being called *the house of life*)

⁵³ M. Radosav, *Livada* ..., p. 171

⁵⁴ *Ibidem*

⁵⁵ Șlomo Sorin Rosen (Prim Rabin), *Reflecții biblice. Iudaism și Tora în limba română*, în *Realitatea evreiască*, Anul LIII, nr. 330-331, 1-31 decembrie, 2009

⁵⁶ The mourning period has two parts: the first part is called *shiva*, in the first 7 days, with a lot of restrictions for the family of the dead, the second part is of 30 days called *sheloshim*, which is less restrictive.

b./ To examine the sick, to cheer them up by talking to them and to comfort them.

c./ To bury the dead according to the rite and the way used by the cemetery, the property of the union.

d./ To be of help for the moribund in their last moments.

e./ To help the mourning people who have no fortune in the first week of mourning, in order to avoid all work as it is assigned in confession.

*Hevra Kadisa functions according to charter approved by Ministry of Hungarian Internal Affairs with regulation no. 20532/VII from 12 April, 1886...*⁵⁷

The brotherhood functioned⁵⁸ according to a bylaw and used a register of deceased people. In bigger communities, this bylaw is assigned in a special book (register) of the *Hevra Kadisa*⁵⁹, which has been richly illustrated, with scenes from the complex activity of the society. In the manuscript of the brotherhood from Buda, illustrated in 1800, there are represented the following scenes: the disease, setting the deceased on foot, agony, setting on the ground, death watch, ritual wash of the dead, to ask for forgiveness from the dead, approaching the grave and putting the dead in the grave⁶⁰.

In the mid XVIII century Hungary started to print special sheets for these registries. Some of these, the ones appeared in Miskolc, had specific scenes represented: the visit of the doctor, the joy of celebrating the *Torah*, the visit of the cemetery on the first day of the month *elul*, the first common meal of the brotherhood after the funeral, conveying of the dead to the cemetery by the hearse pulled by horses. One can notice the tendency of the communities to customize the themes represented in the funeral chapel related to tasks for *Hevra Kadisa*, in the manuscripts or on the printed sheets of the book of deceased.

The manuscripts with the statute and registry of the dead, were associated with other books referring to death, which had appeared from time to time at different civilisations, such as Egypt, during the XXI dynasty, *The Book of the Dead*⁶¹.

The societies *Hevra Kadisha* had collection of books *necessary to the underlying of both ritual and religious assistance*⁶². There were discovered copies of the *Hevra Kadisha* in the Jewish books collection from the big Synagogue from Satu Mare, on the occasion of a research. The treatise *The First Gate* from the *Babylonian Talmud* printed in Prague in 1843, presents the following ex-libris in Hebrew: *Hevra Kadisha of the orthodox community from Satu Mare, and on the treatise Shabat from the Babylonian Talmud* printed in Debrecen, it has been identified the seal written in Hebrew *Hevra Kadisha Satmar* and the written notes in Hebrew: it belongs to *Hevra Kadisha*.

⁵⁷ Corneliu Crăciun, *Contribuții documentare la istoria evreilor din Bihor*, Ed. Arca, Oradea, 2009, p. 61

⁵⁸ *Dicționar de civilizație iudaică*, Larousse, Ed. Enciclopedică, București, 1997. pag. 328 ; Schöner Alfred, *A pokol...*, p. 11. Se atribuie întâietatea și paternitatea înființării primei *Hevra Kadisha* în Europa Centrală lui Eliezer Áskenázi din Praga, în 1564.

⁵⁹ Schöner Alfréd, *A pokol...*, p. 10. Is a work which describes the manuscript *Hevra Kadisha* from Nagykanizsa, which started to be written in 1792, up to the first decade of the 20th century. There is another such work at Eger illustrated by Curiel ben Jehiél Mihl (Miskolc).

⁶⁰ *Ibidem*, p. 11

⁶¹ *Ibidem*

⁶² Maria Radosav, *Livada ...*, p. 171

The work of the members of the society was remunerated, paid. In order not to reach excessive amount of money for the funeral services provided by the brotherhood, one has established maximal fees. The amount of money which remained at the end of the funeral were used for cemetery maintenance and for charities.

The majority of the identified sources, set the foundation of a *Hevra Kadisha*⁶³ around the same time with the opening of the cemetery. In bigger towns, where there were more communities and rites, there were more such societies. We mention, in the studied area, the town Sighetu Marmației, where the division of the Jews in accordance with their religious movement was more emphasized, but there was also a great number of Jews. *Hevra Kadisha* could be founded where the communities were numerous (they needed 18 people), sometimes before the construction for the synagogue itself.

The oldest *Hevra Kadisha* from the north-west of Romania was identified at Oradea, dated from 1731⁶⁴, its statute was signed by 68 parishioners, believers.

In Maramureș at Dragomirești, the brotherhood was active since the end of the XVIII century, before the construction of the synagogue. at the beginning of the XIX century brotherhoods were identified in Maramureș, at Copalnic Mănăștur, *founded at the same time with the cemetery*, in Satu Mare county, at Negrești Oaș founded at the same time with the cemetery, too. In Carei the brotherhood existed since the beginning of the century, and in Satu Mare, *in 1842 it had already existed*. Around the middle of the century, one identified brotherhoods in Maramureș at Bârsana, Glod and in Satu Mare county at Sanislău. They increased in number in the second half of the XIX century: in Maramureș was Șomcuta Mare in 1852, in Baia Mare in 1862 (1861 after *MZsL* p. 625), at Glod and Baia Sprie at the end of the century, in Bihor at Salonta in 1852, and in Satu Mare county at Botiz. There were other brotherhoods too but we do not have the exact evidence of the dates: in Sighetu Marmației, Teceu, Budești, Iza, Moisei, Seini in Maramureș, at Valea lui Mihai, Marghita in Bihor and Craidorolț, Livada, and Odoreu in Satu Mare county⁶⁵.

Unfortunately, the archives and documents of the Jewish community were destroyed in the deportation period. In the loft of the synagogue from Baia Mare it was kept a registry of the funerals which was sent by the president of the community in the '90s of the XX century, to the Museum of Holocaust from New York⁶⁶.

It would be difficult to identify these documents, if they were kept, because of the difficulty of the Hebrew writing, the remaining Jews are few, and those who know Hebrew are even fewer, and it is hard among the Jews to study Hebrew.

⁶³ *Ibidem*

⁶⁴ T. Mózes, *Evreii din Oradea*, Ed. Hasefer, 1997, p. 112 (From now on: *Oradea...*)

⁶⁵ R. L. Braham, *Enciklopédia...*

⁶⁶ Oral information from M. Șalic, Baia Mare

III. TOMB STONE. FORMS OF ARTISTIC EXPRESSION IN THE JEWISH CEMETERIES OF NORTH-WEST ROMANIA

Tomb stone is from biblical perspective, the pillar that Jacob set on Rachel's grave⁶⁷, as symbol of inferiority, but at the same time it is a reminder of the uncleanness of that place.

Among Jews also existed the idea that the tomb stones are not required on graves of the fathers, because they remain in memory by their words⁶⁸.

The classic literature uses the term "stone" tomb stone (or tombstone, gravestone) within the meaning of sign for the marking of a grave, with all that in the area concerned, the material of which this sign was made in Christian cemeteries and it may be assumed that sometimes, in the Jewish ones, was frequently wood. It meant simple boards having sometimes painted or carved inscriptions. Because of the perishable character of such material, a very small amount of wooden funeral monuments was preserved. The fact that the sign set on graves has not always been made of stone⁶⁹ is testified by writings that mention funeral wooden pillar: *Most graves also have tom, and the stone or wooden mateive*⁷⁰. In the cemeteries of north-west Romania have not been identified so far (2013) signs or monuments made of wood. Wood had been used under the circumstances when there was no stone at hand, it was too expensive or it was not permitted, though the Torah gives clear instructions that the deceased should be placed under a pile of stones⁷¹.

Such monuments are kept in a museum collection in Bucharest⁷² (Pic. 58). During a research on Jewish cemeteries in Budapest, there have been identified a few monuments of wood (Pic. 59) in the Óbuda cemetery.

The Jewish tomb stone includes elements that are common to funeral stones encountered at other peoples; the field of epitaph and that reserved to ornaments, the geometry of these components and the presentation on the stone were variable.

Of the forms of art practiced by Jews, by tomb stone carving, they come closest to the biblical restraint⁷³ for graven images. In time, Jewish communities' option was to generalize the use of stones on graves, all over the world Jews, but each community did this in randomly. Not only shape and size varied from one community to

⁶⁷Bible, Genesis 35:20, and Jacob set a pillar upon her grave: that is the pillar of Rachel's grave unto this day.

⁶⁸Henri Wald, *Homo Loquens*, Ed. Hasefer, Bucharest, 2001, p 11. *For a nation that was ordered to obey the word of its only God and not to worship any graven image it was natural to be more attracted to music than to plastic art, to moral more than art, to hearing more than by sight.*

⁶⁹Marcin Wodziński, *Tombstone*, <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Tombstones>

⁷⁰I. Kaufmann, *The Jews...*, p. 346

⁷¹*The Encyclopedic dictionary of Judaism*, Ed. Hasefer, Bucharest, 2000, p. 414

⁷²In the Jewish History Museum in Romania there are three funeral monuments of wood originating from the cemetery in Sevastopol Street, Bucharest. Each of them has a different shape although they are close in size. The difference is made by the upper part of the monument, not only the closure but also the components. One of them is circular, the second in dull (trapezoidal) angle and the third all presenting a spectacular shape with a circular lobe highlighted by a strong strangulation, this shape implies the Moorish exotic register. The monuments have an upper part for the background and vegetable motive ornaments. The reading of the epitaph and the age of the monuments has not been yet finished. (July 2011).

⁷³*The Bible*, Exodus, 20:4,5, ... *you shall not make for yourself an image in the form of anything in heaven above or on the earth beneath or in the waters below. You shall not bow down to them or worship them...*

another, but also their way they were set. Ashkenazi placed tomb stones at the head of the deceased in a vertical position, while Sephardic Jews and Ashkenazi from Israel placed them in a horizontal position across grave. In north-west Romania there are mostly vertical rocks, but there are also horizontal monuments or even mausoleums and sarcophagi, such as those of cemeteries in Bihor county. The exceptions are those which give charm to these cemeteries, the variety being one side of dualism specific to Jewish world: unique (in the case of tomb stones - for example) / perfectly identical copy (in the case of holy writings).

The quality of stone used in the construction of funeral monuments has varied depending on the rock resources in the area but also on the financial situation of the deceased. The finest material used was black marble⁷⁴, as well as of other colors, spectacular during processing and durable in time. Another used material of good quality and highly durable, was granite. However, the most common tomb stones are made of sandstone, in variable shades, from gray to pale yellow and pink. Their durability is high, but through the centuries, age managed to crumple or exfoliate them; the epitaphs, the ornaments and even the original shape of many of them being impossible to be read. The first to degrade were stones with a higher content of calcium in their composition (tuff and volcanic foams, chalkstones, sandstones). When the concrete started to be increasingly used in the construction sector, the Jews used it to make funeral monuments; this generated the use of moulds.

The degree of conservation of funeral monuments differs according to their age and the stone quality. Here are situations, characteristic to all Jewish cemeteries in the area:

- graves with missing tomb stones, which were either entirely crushed by weather or sank in the ground, this is a situation in the oldest sectors of the cemeteries, inferring their existence from the rise in height of the stones. It could be possible to be a hidden cemetery, where monuments have sunk, until their disappearance from the surface, and conservation under the ground;

- broken stones with piled pieces, after biblical instruction, on their original locations in the row of graves (*Pic. 60*);

- exfoliated, engulfed in the ground, the surface part keeps neither original form of monument nor the epitaph and the ornament;

- with the base in its original position, but the monument fallen off the base and supported by it, in this case since it would be difficult to specify if the base and the monument are original pairs, because very frequent the base stone differs from that of the monument;

- preserved in their original positions, but on their surfaces the background or the epitaph cannot be identified, however these elements are important, because they are testifier of the stone shape evolution in time (*Pic. 60*);

- incomplete, the monuments that are in their original position but miss smaller or larger pieces. Their shape can be restored and sometimes the background and the epitaph are legible on the remaining section;

74 Starting with the 17th century of Jews were concern of the use of fine materials for funeral monuments, famous stones imported from The Netherlands, kept alive by the painter Jacob von Ruizdael in his known work "*Jewish Cemetery*" dated around 1655 - 1660. It is known that the painter made his drawings in the Jewish cemetery from Ouderkerk, near Amsterdam.

- cracked, which flakes away in layers, due to their composition, but are on their feet, in their original place, frequently keeping the shape but the background and the epitaph are most of the time completely damaged;

- restored, the stones that were recovered and placed on their original place, most of the times the operation requiring masterly skill, the junction is barely visible. For the consolidation of broken or cracked stones were used rivets or metal mounting beads;

- replaced with new stones, which often do not have the original form of the monument. Many times the old stone has been preserved, lying along grave at the base of the new one.

I have explained the preservation state that differs highly in tombstones, for that research should also consider the these damaged stones that contain information relating to both the deceased and the indices of monuments shape, even if a recovery is necessary.

A serious problem that affects the funeral stones in Jewish cemeteries, in their great majority closed for tens of years, thanks to disappearance of Jewish population, is vegetation: ivy, shrubs, trees grown tall, which develop their roots among the graves, covering degrading, overturning and hurling them (*Pic.* 61). In order to avoid such a situation, in the functional graveyards, the removal of vegetation has been attempted. That is the case of the Orthodox cemetery in Satu Mare where in the year 2008 has been carried out a wide action of grubbing. The research has shown a tendency toward woody plants and shrubs abundance in urban cemeteries (*Pic.* 62). The smaller cemeteries with no woody vegetation were better preserved.

Sometimes on the monument can be seen some pebbles placed on top. This is a Jewish tradition, representing a sign of respect for deceased; and reminder, the equivalent in the rite of Christian funeral services of flower offering, gerbe or crowns. In the praxis and ritual of the Jewish funeral there were no flowers offered. For a change the representation on monuments of carved single flowers, as one piece, in bunches, in different vases, garlands or as crowns, is frequent especially in urban Jewish cemeteries. Tomb stone plasticity in the post-emancipation period comes to exceed the centennial tradition most important, and from simple stone set into ground it reaches pseudo-court side-by-side, bounded by enclosures. They have an exclusively decorative purpose, a series of elements in their composition are intended to the presence flowers: vases and pots, in original representations even competitor-spectacular, placed either around the tomb stone or at the base of the access openings or on top of them.

In the analysis of Jewish funeral plasticity in the north-west Romania, the study also decided to pursue the shape of tomb stone, the structure of its components and their distribution on its surface. These features define a specific artistic expression, but in which are present elements found also in the Non-Jewish cemeteries, from close or distant places. The stylistic evolution of Jewish cemeteries in north-west Romania during the studied period, is mainly determined by the study of pseudo-architectural elements which give birth to the monuments and secondary by representation of plastic elements of background.

In an analysis of the origin of Jews in north-west Romania, according to some opinions⁷⁵, they seem to belong to two distinct branches. The Jewish people from

⁷⁵M. Moldovan, *Sinagoga.Arhitectură a monoteismului*, București, Ed. Paideia, 2003, p. 102, (From now on: *Sinagoga...*)

Maramures integrate themselves in a so-called *Jewish continental platform* that includes Galitia, Podolia, Bessarabia, Bukovina, Maramures, Carpathian Ruthenia. The Jews of north Crisana belong to a central European *platform* that includes Moravia, Bohemia, Slovakia, Germany, Hungary and Transylvania. This approach *by origin* could also be tracked in the artistic heritage that they brought with them in tomb stone art.

III.A. Typology analysis according to the form of the stone

One of the main characteristics of the tomb stones from the Jewish cemeteries in the north-west of Romania is their constant pseudo-architectural shape. They present one or a group of several elements of architecture adapted to the size of the stone. There are also monuments whose shape only imitate the pseudo-architectural shapes and others are non-architectural. Trying to rigidly group them is an uneasy process due to the fact that the shapes are a mixture of inter-groups, presenting a great variety of associations of pseudo-architectural elements which generate the most unexpected formulas, this being another characteristic of the Jewish tomb stone, which determines the great diversity of shapes.

Drawing up the classification has meant two stages: the first one in which the shapes were grouped according to certain criteria, but the research of some new sites brought surprise elements, the subsets would always change their places, with many inter-group changes. In the second stage, each subsequent research consolidated the final scheme, bringing more and more arguments favouring the proposed subdivisions. For a better classification of the shapes, the complexity of the scheme was simplified by focusing the generalisations. After the first group, "the frequency" we tried to obtain the coverage of the entire spectrum of shapes, then each of them finding a sensible direction in the complexity of the classification. Thus, from a very vague characteristic, the one mentioned above, by gradually adding other characteristics, each monument is contained on a certain level, up to the top of it.

The actual funerary monument is organised in two main areas: the ornaments area, in the upper part and the epitaph area in the lower part of the stone. The separation of the areas can be the result of a decorative element or group of elements, or the decorative elements may simply not be present. There are monuments with rich decorations, the decoration area overlapping the text.

I. FREQUENCIES

I.A. SINGULAR

I.A.1. PSEUDO-ARCHITECTURAL

I.A.1.a. THE TEMPLE TYPOLOGY

I.A.1.a.a. WITH CIRCULAR ARCH PEDIMENT

I.A.1.a.a.a. SIMPLE CIRCULAR ARCH

I.A.1.a.a.b. CIRCULAR ARCH BETWEEN THE EARS

I.A.1.a.a.c. CIRCULAR ARCH WITH HORIZONTAL EDGES AND INTERRUPTED CORNICE

I.A.1.a.a.d. CIRCULAR ARCH BETWEEN THE EARS AND INTERRUPTED CORNICE

I.A.1.a.a.e. CIRCULAR ARCH BORDERED BY A CONVEXITY

I.A.1.a.a.f. CIRCULAR ARCH BORDERED BY A CONCAVITY

...

I.A.1.a.a.n. CIRCULAR ARCH ASSOCIATED WITH A COMPLEX SHAPE

I.A.1.a.b. WITH TRIANGULAR PEDIMENT

I.A.1.a.b.a. SIMPLE TRIANGLE

I.A.1.a.b.b. TRIANGLE BETWEEN EARS

...

I.A.1.a.b.n.

I.A.1.a.c. WITH PEDIMENT IN GOTHIC ARCH

I.A.1.a.c.a. WITH SIMPLE GOTHIC ARCH

I.A.1.a.c.b. WITH THE GOTHIC ARCH BETWEEN EARS

I.A.1.a.c.c. WITH THE GOTHIC ARCH BETWEEN CONVEXITIES

I.A.1.a.c.d. WITH THE GOTHIC ARCH BETWEEN CONCAVITIES

...

I.A.1.a.c.n.

...

I.A.1.a.n. OTHER SHAPES OF PEDIMENT

I.A.1.b. THE OBELISK TYPOLOGY

I.A.1.b.1. OBELISK

I.A.1.b.2. COLUMN

I.A.2. VAGUELY ARCHITECTURAL

I.A.2.a. WITH SEMICIRCULAR ARCH (with the variants I.A.1.a.a.)

I.A.2.a.a. SIMPLE ARCH

I.A.2.a.b. THE ARCH'S CIRCLE BETWEEN THE EARS

I.A.2.a.c. WITH A CIRCULAR PROFILE

I.A.2.a.d. WITH THE SEMICIRCLE WIDER THAN THE MAIN STONE

I.A.2.a.e. WITH THE SEMICIRCLE NARROWER THAN THE MAIN STONE

...

I.A.2.a.n.

I.A.2.b. TRIANGULAR (with the variants I.A.1.a.c.)

I.A.2.c. RECTANGULAR

...

I.A.2.n. OTHER

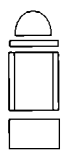
I.B. DOUBLE (with the same developments as the simple ones)

I.C. FUNERAL ENSEMBLES

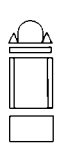
II. RARE

Tomb stones types in the Jewish cemeteries of nord-west Romania

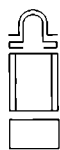
1. Architectural forms

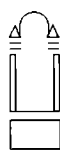
I.A.1.a.a.a.

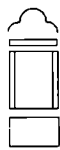
I.A.1.a.a.b.

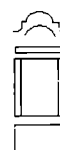
I.A.1.a.a.c.

I.A.1.a.a.d.

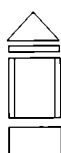
I.A.1.a.a.e.

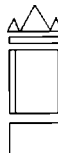
I.A.1.a.a.f.

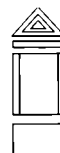
I.A.1.a.a.n.

I.A.1.a.b.a.

I.A.1.a.b.b.

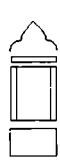
I.A.1.a.b.n-1.

I.A.1.a.b.n.

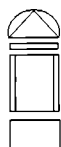
I.A.1.a.c.b.

I.A.1.a.c.c.

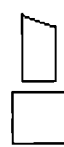
I.A.a.c.d.

I.A.1.a.c.n.

I.A.1.b.1.

I.A.1.b.2.

2. Vaguely architectural stones

I.A.2.a.a.

I.A.2.a.b.

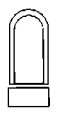
I.A.2.a.e.

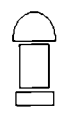
I.A.2.a.n.

I.A.2.a.c.

I.A.2.a.n-1.

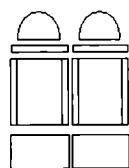
I.A.2.a.d.

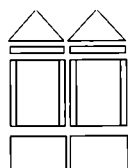
I.A.2.b.

I.A.2.c.

I.B.

I.B.

LEGEND

THE CHARACTERISC „FREQUENCY”

- I. - frequencies
- II. - rare

THE CHARACTERISC „GROUP”

- A. - singular
- B. - double
- C. -

THE CHARACTERISC „THE SHAPES' ESSENCE”

- 1. - pseudo-architectural
- 2. - vaguely architectural

THE CHARACTERISC „THE ARCHITECTURAL SHAPE”

- a. - the temple typology
- b. - obelisk

THE CHARACTERISC „THE SHAPE OF THE PEDIMENT”

- a.a. - circular arch pediment
- a.b - triangular pediment
- a.c. - gothic arch pediment
- a.d. - mixt

THE CHARACTERISC „OTHER ARCHITECTURAL ELEMENTS”

- a.a.a. - simple circular arch
- a.a.b. - circular arch between ears
- a.a.c. - circular arch with horizontal edges and interrupted cornice
- a.a.d. - circular arch with horizontally edged ears and interrupted cornice
- a.a.e. - circular arch bordered by a convexity
- a.a.f. - circular arch bordered by a concavity
- ...
- a.a.n. - circular arch associated with a complex shape

Exemple:

1. I.A.1.a.a.d. (*Pic. 8*)

I. frequency

A. singular

1. pseudo-architectural shape

a.

temple typology
circular arch

a.

with circular pediment

d.

interrupted ears and cornice

2. I.B.1.a.a.a. (*Fig. 29*)

I. frequency

B. double

1. pseudo-architectural

a.

temple typology

a.

with circular pediment

a.

simple

This classification can seem quite detailed at first sight, but the subgroups can be taken even further according to other characteristics, thanks to the diversity of the elements' composition and the ingenuity of the craftsmen who created them, almost each tomb stone having its particular elements. Through a few essential shapes, a boundless diversity is created.

There are although between the typologies mentioned in the classification, frequent shapes which we find in all the Jewish cemeteries in the studied area, around which the other shapes will be mixed in time and space. These are found in extended areas in central and east Europe migrating with the Jewish communities on the tracks dictated by history.

Because in most Jewish cemeteries, the graves were positioned in rows, in the order of their date of death, we can notice a certain group of typologies belonging to a family of shapes, which were favoured at a certain time.

The diversity of the Jewish tomb stones has always attracted the researchers' attention, proposing categories of classification predominantly according to the characteristic shape, despite other possible criteria (age, ornaments, material, etc).

The simplest classifications reduce the shapes of the tomb stones to three:

- rectangular
- with the upper part triangular
- with the upper part in a circular arch

Schöner Alfréd identifies according to the image preserved in the book of Hevra Kadişa from Nagykanizsa (end of the XVIII century) five types of tomb stones⁷⁶:

- the shape of the tabernacle
- the shape with pediment
- the shape of the Decalogue
- the shape with a straight line ending
- the shape of the tent

When the analysis is done only in one cemetery, it usually reduces to identifying the most frequent shapes (*Pic. 1*).

The work of professor Silviu Sanie, who elaborated a very complex classification of the cemetery from the hill, in Siret (SV) refers to only one cemetery and identifies all the forms present in the site.

A classification of eight groups of shapes was presented in a work of Horváth Zoltán, taken from the recommendation of the architects Yael Alef and Raanan Kislev in 1993, shapes which can be identified in the studied area as well (*Pic. 2*).

The classification that we put forth includes all the encountered shapes of tomb stones, at least in terms of characteristics of classification, frequency: rare or frequent (characteristic identified with the symbols I and II). The frequent ones (I) are grouped around some shapes which usually refer expressively to the Jewish identity. Within the characteristic I we identify the canons of the shapes of the Jewish tomb stones, canons which were stipulated by the biblical texts: the shape of the Temple from Jerusalem and the pole as a sign of Jacob on Rachel's grave. At the group "rare" (II), there are uncommon shapes, sometimes asymmetric or even strange, encountered in the areas of the graves from the end of the 19th century and the beginning of the 20th

⁷⁶ Schöner A., *A pokol...*, p. 59

century, when the specific Jewish matrix is gradually influenced from the exterior. Tomb stones of the category II are present in the urban cemeteries.

The following characteristic of classification is the one of groups: singular, double and (identified with the symbols A, B and C). We used this characteristic of grouping because apart from the singular tomb stones (A) in the Jewish cemeteries there is a great number of double stones (B) in whose shapes we find all the variants of the singular ones, identifying the same subsequent subdivisions, only that these are made by joining two singular stones. These double stones are common at the graves of spouses. C are the most spectacular.

The third characteristic of classification refers to the essence of the tomb stones shapes identified in the studied area, the *architectural* character (characteristic identified with the symbols 1 and 2): pseudo-architectural (1), and vaguely architectural. At this level of classification, the subdivisions will be determined by the shapes of the architectural elements which are made of. A deeper subdivision has only been performed at the architectural typology.

According to the architectural shape characteristic (the fourth) we identified two subdivisions (characteristic identified with the symbols a, b): temple typology (a), obelisk typology (b). At this level are visible the specific shapes of the Jewish canon of the tomb stones mentioned above, the shape of the Temple and the pole.

The general shape of the temple typology contains the segments: the pedestal area, the epitaph area, the cornice area and the pediment area (*Pic.113*). At this level of classification we considered the area of the pediment as defining.

According to the characteristic "the shape of the pediment" (the fifth) the tomb stones are grouped in (characteristic identified with the symbols a.a., a.b., a.c. ... a.n.): circular pediment (a.a.), triangular pediment (a.b.), gothic arch pediment (a.c.), ... other shapes of pediment (a.n.).

At the next level (the sixth) the characteristic of classification (characteristic identified with the symbols a.a.a., a.a.b., a.a.c., a.a.d., a.a.e., a.a.f., ... a.a.n.) is connected to other architectural elements of a pediment typology: simple arch, arch between ears, horizontally edged arch and interrupted cornice, horizontally edged arch and interrupted cornice between ears, arch bordered by half of a convexity, arch bordered by a concavity, ...n arch associated with a complex shape.

We consider that the proposed formula of classification is comprehensive for any Jewish cemetery, from the third level the in depth analysis is based on the most prominent characteristics of the stone in discussion.

In order to highlight what is specific to the cemeteries from the north-west of Romania, we selected for presentation, the most frequent shapes but also the most complex, which define the attitude of the Jews towards art, after emancipation, complexity determined by the importance of the quantity of biblical knowledge of the deceased, but also by the financial level and social importance of the deceased in the community.

Typology **I.A.1.** pseudo-architectural and typology **I.A.2.** vaguely architectural are the emblematic typologies for the cemeteries in the north-west of Romania, but in similar variants they are encountered on much larger areas in the Jewish cemeteries. The shapes of these stones seem to be the descendants of the shapes of the antique funerary stars, which were known by the peregrine ethnic groups from the

diaspora, and they learnt and disseminated them. In these typologies we find the biblical architectural shapes: on one hand the most widely spread, the Temple command-shape, and on the other hand the command-shape of the first sign on a Jewish grave, the pole which Jacob is placing on Rachel's grave.

1. The temple typology (I. A.1.a)

If for the synagogue, the emancipation encouraged the narrative character of the exterior architecture, this was more acute in the cemetery, especially by expressing without questions the origins of the ethnicity, through the evolution of the old shapes of tomb stones, towards pseudo-temple. In all the studied area, the shape of the tomb stone placed on a pedestal, bordered by two little columns with capitals and shaped cornice, upon which there is a pediment, is very common.

The two main components of the tomb stone are, a pediment in the upper part, and in the lower part the body of the monument. Sometimes these are separated by other elements such as the cornice, or an overelevation by a connecting piece. The body of the stone is very often leaning against a prominent pedestal and is flanked by little columns. Around this shape type, lots of other varieties of subtypes have developed, born from the most uncommon associations of architectural elements, double, triple or multiple repetitions of pseudo-architectural decorative elements, inversions or original treatments of these, which will determine the eclecticism of the style, but primarily, they will give birth to a unique style: the Jewish eclecticism, which will find its specific ways of expression and development in an uncommon place, the cemetery.

In the north-west of Romania, the pediment of the monument is the area destined primordially to the decoration, which is simple, and often formed from only one decorative element, either a Jewish religious symbol, or another decorative motif which is connected to the place of origin of the Jewish people, the social condition and the religious conscience of the deceased. In some cases, the decorative element is formed of the letters of the Jewish alphabet, representing short funerary formulas or even a psalm, which in the way of writing, take the upper part of the pediment. The area reserved for the decoration, does not usually exceed a third of the tomb stone, but it can even take less than a quarter of its space. The rest of the body is destined to the text of the epitaph. This can be placed within a frame and can contain various shapes, which are usually irregular, mentioning some information about the deceased. The pediment can be flanked by ornamental shapes of big or small dimensions, or bordered by multiple boxes, outlined, spiral, or jumping, which will generate other subtypes of monuments. The fantasy of associating these decorative elements gives this area, through the diversity of the shapes, a dynamic character.

Some stones of this typology have between the pediment and the epitaph area a connecting space, which is usually rectangular, which can have or not, an inscription or a discreet horizontal decoration (*Pic. 6*). A spectacular shape of this type was identified in the old cemetery from the Velența neighbourhood from Oradea (*Pic. 8*). The separating element between the pediment and the body of the stone in this last case, is limited by two mirroring volutes, closer in the upper part and with a very large opening at the base, having a trapezoidal shape. In the centre of this connecting element there is a triangle embossed leaning against the short edge. In a group of three monuments of this type, one

after the other, two of the same size, the one on the right significantly bigger, only one has an inscription in the rectangle. An entire sector of the cemetery is dominated by these shapes.

The height of this type varies between 1 – 2.5 metres .

A variant of the tomb stone included in the type I.A.1.a., is the one in which in the place of the little lateral columns there are poles of dimensions adapted to the proportions of the stone. This architectural element, though almost miniature, is treated with elegance, and becomes the carrier of a great array of specific ornaments: embossed crests (*Pic. 9*), deep grooves (*Pic.10*), extremities highlighted by embossing or multiple marginal shapes. Although its surfaces are reduced and narrowed, it sometimes has a rich decoration, folded on the prolonged shape of the pole, such as garlands made of leaves, flowers, or mixed, but also other ornamental elements. This variant with the pseudo-poles widens a lot the stone, changing the height/width rapport, which gets close to the rapport 1 x 1 or the rapport becoming even sub unitary (*Pic. 12*), which determines the shape to lose some of its burst, specific to the tomb stone with little columns, becoming more "fixed" to the ground. These variants are more frequent in the cemeteries from Târgu Lăpuș and in those from Oradea.

The elegance and the distinction of these types of tomb stones from the Jewish cemeteries from the studied area, are given by the harmonious proportions of the shapes, (the most frequent, 2:1), but especially the careful finishing of the architectural elements: the different kinds of little columns which flank the area of the epitaph, the various shapes of the pediments and cornices, the discretion of the decoration from the pediment. Through the carefulness with which these are executed, they distance themselves from the area of Jewish popular art⁷⁷. The execution of the sculpture is only rarely harsh, encountered in some rural cemeteries but also in the old areas of the urban ones. This barbaric way of treatment, at its turn *conveys the ingenuity of the uneducated craftsman... with its savoury but sometimes naive imperfections, offering them... a high capacity of to thrill*⁷⁸.

A great number of tomb stones, mostly those which are of great dimensions, are attached two by two, thus their breathtaking feature is enhanced. They seem to be identical, but if one studies them carefully it can be noticed slight differences, the master customized them by the shape of little columns, or by the ornamentation chosen for pediments.

We think that this type of tomb stone has been developed in relation with many causes. Consequently we can mention a few: the most important would be the narrative character of the Jewish art which appeared after the emancipation of the Jews, social phenomenon which influenced all forms of artistic expression, even the cemetery, a space where the Jews could have always expressed themselves more freely. Similar to the synagogue, the end of XIX century brings to the cemetery too the influences of desire for individualization and even proclaiming the own identity.

Another factor which had a powerful impact was the use of a new material for construction, concrete respectively. By replacing the stone for tombs construction, one

⁷⁷ S. Sanie, *Dănuire prin piatră. Monumentele cimitirului medieval de la Siret*, Ed. Hasefer, București, (From now on: *Dănuire...*), p. 269

⁷⁸ Paul Petrescu, , *Istorie și simbolică în arta populară a evreilor din România*, în *Secolul XX*, nr. 282-283, 6-7/1984, p. 125

got rid of both physical and financial effort, and of transport from distant places of the stone. On the other hand, the charm of a natural material has been lost, together with the colourful palette of the stones, associated with the mobility of shapes and dimensions, all this specific to Jewish cemeteries. The concrete will cause the use of patterns in building the tombs, which will lead to the removal of the unique character of each tomb stone provided by its hand crafted creation. On the other hand, it will provide a unifying character to the space, not only for one cemetery but for large areas, set up by the urgency of usage of an own formula, specific to a new and strong bias of identity.

Consequently, we consider that this shape of tomb stone is the one distinctive for the identity liberation, of the desire to contextual individualization, by having a strong catalyst when one has recourse to his origins. By emphasizing the shapes of architecture depicted in the Bible, of both little columns associated with the pillars of Joachim and Boaz, the architecture of the Jewish cemetery leaves for the moment the tendency of both compression and reduction to the essence of the shapes. Later, by afterwards stylizing one will fade out this active tendency for demonstration.

In addition, it must be mentioned that in some cemeteries these shapes often appear in the older parts, sometimes older than one century, since the moment of the spread of the new shapes. These can be recognized among the tomb stones made of natural stone, which are much deteriorated, but still resisting in those areas. One has distinguished a great difference between the age and the material of the pedestal in those areas and the ones of the so-called stones having the shape I.A.1.a. We suppose that there was a movement of replacing the old tomb stones by the new ones, and the old epitaph was obviously copied on it; being at that time still visible or the memory of the dead was still known by the ancestors.

This type of tomb stone, besides its classical shape described above, can be seen in double variant (I. B.), being dominant in the row of the rabbis from Satu Mare, where there are the most spectacular models of this double temple shape.

The tendency between the XIX and XX centuries is the increase of the Star of David as an ornament on the tomb stones which includes the same elements as in the temple, but treated in a diminished manner. Both the movement and the trend in the artistic period, show their presence in the course of tomb stones treatment, all know that the Jews are spreaders of all that is new⁷⁹. There is a great number of tomb stones pseudo-architectural and ornamental, with shapes forced to be essential. The most frequent are the little ornamental columns, the capitals or pediments (*Pic. 14*). The body of the stone keeps its dimension but the architectural elements are diminished to a profile *in ovolo* on the rim of the stone, and they are sometimes represented in concavities in the rim of the tomb stone. By analyzing them into details, one can notice that they flourish within the same shapes as the temple type; even they can be considered a subtype or the temple type. Moreover, it is remarkable the courage to introduce them in the shapes of the Jewish tomb stones, contrasting the severe religious conservatism.

2. Obelisk Type (I.A.1.b.)

This type of tomb stone is mostly common as having a pyramid stub shape, with a square or rectangular base with a pointed top (*Pic. 15*). There are also models

⁷⁹ M. Moldovan, *Șinagoga...*, p.122

having a triangular prism (*Pic. 16*). In this case, the tomb stone changes its proportions; their ratio is around 5/1. This type of tomb is often present in the great Jewish cemeteries from towns where they reach impressive dimensions, but they are rare and modest in the smaller cemeteries from the villages. They hardly ever have adornment, a discrete incision often depicts a tree of life, and the laconic epitaph, is situated on the side facing the east. The dimensions are varied, from the most modest with one metre high and the base of 25-30cm, to one over 5 m high. They can reach the latter dimensions in the urban cemeteries, when they belong either to some leaders of the community or to priests. When they are of large dimensions, they are made of black marble. In addition, one can notice here a tendency to flatten the shape, and the tomb grows more in height and width, but less the breadth of the stone, and they become similar to the rectangular ones.

For this type of tomb stone, one can highlight more trends in developing the shape. The ones of small dimensions have smooth surfaces and are made of less costly material. The bigger their dimensions, the more fissures in the surface, the shape is split by numerous girdles which are figured or concave (*Pic. 17*). Certain tomb stones have adjacent some little wings figured decreasingly. These little wings can be made reverse, in other words scooped in the body of the tomb stone (*Pic. 18*). This type of stone has a pedestal made-up from the same precious material and elaborated with the same subtlety as the body of the stone.

These elaborated shapes more towards the height show greatness and sobriety and we can find them in the Christian cemeteries. If the modest shapes mentioned previously were called tomb stone or funeral stone, the existence of the obelisks in the towns of great dimensions would require the denomination funeral tomb (similar to the distinction made by Neolog Jews naming the synagogue -temple).

When the axis of the stone is not faceted but rounded it will give birth to a new shape, column (*Pic. 19*). Something specific to it is the abrupt closing, this one being gothic. This shape is spectacular, but more exquisite. Its cone, axis can be strained having at the base a sequence of profiles, shapes. The epitaph is lapidary, sometimes it is written on a square-shaped panel, adjacent the column. This type of stone can bear on it top an ornamental basin or it ends abruptly in an irregular slanting breakage, symbolizing the departure of the moribund in a violent, unexpected way. There are columns dressed in a drape, or the drape is put behind the column, pulled tight in fully plaits.

3. The vaguely architectural type (I.A.2.)

This kind of tomb stone has a vertically developed body and ends in a curved semicircle, in a sharp angle or sleek, horizontally and its perimeter presents a lighter contour in relief or darker figured, the figure sometimes suggesting the shape of some pillars or columns, other times being highlighted also the capitals. It is simpler than the previous type, but very frequent, especially in the cemeteries' older parts. The idea that this type is retired from the elegance of the temple's type can be advanced, the developed form of the antique civilization, in a historical step time with Hebraic communities, afterwards to be reborn with the community's prosperity, or it is an old Hebraic type of tomb stone from which gradually more complex alternatives have developed until the baroque builds, but the basic type continued to be used by a segment of Hebraic population bare of financial means. These eventual mixers from one shape to another are

suggested by the presented displays in Scheiber Sándor's work: *Magyarországi zsidó feliratok*, where old tomb stones are represented kept miraculously sometime discovered in some demolished buildings, in which they were built. The tomb stone with the death year 1278 (Pic. 20) is a frequent shape in the cemeteries from the XIXth century, being accomplished in a very careful way with the perfectly proportionate closing semicircle, the uniform contour and the methodical and equal writing. The same shape can be retrieved at the stone with death year 1398, but the cutter is less precise and the writing with a non-uniform calligraphy (Pic. 21).

This shape is known by some scripture called *Board of Law*⁸⁰. As formal base, the type is retrieved in many other subtypes, connate by the ornamental elements which are associated with them. To this kind of tomb stone are usually missed the distinctive pseudo-architectural elements: the superior part equal to the front is often in the stone's continuance (Pic. 22). There are shapes to which are presented a dividing horizontal band, equal to cornice. To this shape are missed the lateral columns, the punctuated profiles in multiple receding, same as other graphical elements, presented at the previous type. The relief in the contour can be less tall or deeper, rounder, edgy and there can be emphases such as key stone or mimicry of some capitals.

These monuments usually present a distinct ornament in the superior register.

An alternative of the I.A.1. type, emphasising more the contour's handling is with double perimeter framing accomplished in high relief. Although it remains a simple shape the alternation full-empty assuring the stone an austere elegance (Pic. 23).

In some cases, this kind of tomb stone can be divided by an incision or a band in relief, at the joint of the tomb stone's superior plan, of the semicircle or triangle from the superior part with the rectangle's plan which makes the monument's body (Pic. 24). Also at this joint's level of the two plans occur other two subtypes of differentiation. The one would be when the semicircle's base is smaller than the rectangle's side which supports it (I.A.2.a.e.) (Pic. 25). From this inequality of segments, arises a two ribbed shape, known as tabernacle form⁸¹, met in silver work, synagogue decoration, in miniature, in the stages' decoration from religious books or as motifs embellished on the cultured objects' textiles as peddles or wrap case for prayer books. This form can be retrieved in the Hebraic cemeteries' representation in the XVIIIth century from Hevra Kadisha's Book from Nagykanizsa (Hu).

A second alternative is backward of the segments' inequality: the semicircle's base is bigger than the supporting side of the rectangle's body of the tomb stone. In some copies the difference between dimensions are very big, reaching the redoubling. The most frequent shapes like these are met in the cemetery from Târgu Lăpuș, but also in other cemeteries in older areas⁸².

It can be noticed a quite constancy of the I.A.2. type's dimension, same as that they are embellished from the same material. Their thickness are reduced, waving between 6 and 10 cm, and their silhouettes are a bit slimmer – in lack of columns, towards the previous type, being proportionate around in terms of the relation 2,5 x 1,

⁸⁰ Shőner A., *A pokol ...*, p. 15

⁸¹ *Ibidem*

⁸² *The temporal separation new yone/old yone is considered to be done by the emancipation process, namely until the middle of the second half of the 19th century would be the old zone, and from de end of the century begins the new zone.*

generally though are not too high. They are frequent in studied bordering areas retrieving in North-East Hungary to Debrecen⁸³ and also in the cemeteries from Budapest, in Poland and in Moldavia⁸⁴. In their large variety, the architectural elements can be represented in various shapes, these sometimes receding from the relief, the element remaining only in a symbolic form, more probable.

The column's extension abatement and it's melting in the marginal framing, this reaching only probable by the onlooker, gets very close to the two types. Abatements like this may reach the change of a certain type in another or vice versa, by emphasis or abatement of the elements. This may establish the historic development of a type from another and glide by abatement or development from one form to another one.

4. The double type (I.B.)

The double tomb stone type frequently appears in the urban cemeteries. These monuments are larger and by their aesthetics it customizes cemetery context. These are intended for two dead people, which assume the existence of two epitaphs. Their breadth often are bigger, not just because the stone is doubled, but taken individually each half is more developed in width rather than the singular stones. The breadth/width relation changes, reaching shapes which are wider than higher, changing usually between 2/1,5 and 1,5/2.

The subtypes are given by the way the doubling is made. Some doubled tombs are the result of two singular tombs' joint. The others are produced with a single hunk, in which the separation is made by the decoration elements, applying to surprisingly inventive and aesthetic dividing solutions. The doubled subtype obtained by the joint of two singular tombs (I.A.1.a.a.a), keeps the structure of the previously described types. The pseudo-architectural ones will create particularly spectacular tombs. A rate-of-rise at the stone's width is noticed.

At first, they seem identical: the dimensions, their architectural shapes, the fields' proportion, and the embroidery materials. However, detailed, the ways of treatment are observed the elements from which they are compound: the decoration chosen in the adornment field, the way the column's body is treated: sleek, grooved or in rope moulding same as their extremity etc. Being stones of some husbands, the decoration is usually specific for rabbi and the other one his devotional wife.

From the joining of two I.A.2.a. type stones results the double shape of the Board of Law, middle stones, in almost 1/1 proportion, this form being presented in most of the urban cemeteries.

These two alternatives determined by the architectural composition of the monument, are really the double ones, being formed by two distinct architectural units.

The subtype, in which the separation occurs only in the stone's field, is more frequent in the old cemetery from Oradea. The separation is made by the symbolic elements of Hebraic cemeteries. For the spectacular accomplishments we stop at some examples.

⁸³ Kopka János, *Zsidóemlékek a Felső-Tisza vidékén*, Kelet Press, Nyiregyháza, 2004, (From now on: *Emlékek...*),

⁸⁴ S. Sanie, *Siret ...*, p. 38. Form A-II

At some stones the separation is made by the life tree's body which rises from the branched roots from the monument's centre and ends with a thick crown in the superior part (*Pic. 27*). The epitaphs are placed at both sides of the body, under the crown. The vegetal decoration is natural, on the body being visible bows and the vertical, short crannies, specific of the bark, and the crown presents the cluster of the branches in a high relief to aspire to the detailed representation up to the leaf line.

A similar solution resulted from the replacement of the life tree as divider, with a menorah with seven arms (*Pic. 28*). This kind of stone is situated in the middle on the top, a second hunk monolith on which ravel the menorah's arms as three concentric semicircles with candles in the top. The representation is natural as well, having the three arms of menorah attached in the central axis with three bows, with the opening of the reverberating candle body, on the top of the arms. The stone goes upon the high plinth, with the central part which goes upon the menorah's leg thicker than the rest of the plinth. Menorah's leg which divides equally the stone, decreases to the top and presents fluting. The shape was identified in the cemetery from the quarter Velența from Oradea, but in the neology cemetery, as well.

The division of the two epitaphs on a unicellular architectural funeral stone can make the extended pillar of fleur de lye (*Pic. 29*). This shape was identified in the old cemetery from Oradea.

There are stones which represent in the superior part a double drained arch, without median division. The two epitaphs are written on two narrow pillars, each under one of the arches. In the same kind of stone can appear a single epitaph.

Intermediate formulas are attached to the two subtypes, such as: a common pediment and a stone body resulted from two monuments with the columns or pillars attached by merging, which will become a unique body of the monument, with two detached fields (*Pic. 50*).

It is known that the double tomb stone shape was present already in the first part of the XVII century in close areas to the studied one, its shape being a rectangular one, slightly curved on the top, in which two shapes are attached I.A.2.a.⁸⁵

5. Rare types (II.)

In this category were included rare shapes, probably the fruitage of the import, from remote areas or borrows from Christian cemeteries. These rare shapes appear especially in urban cemeteries and are specific to the narrow areas.

With the reserve not presenting only a small part of the large palette of existent shapes, the selection stopped at followings:

In the orthodox cemetery from Oradea is about to develop a type of monument in oval form, framed in a rectangle, or in a low oval (*Pic. 31*) supported by a plinth.

This shape frequently appears in Oradea and as border of the epitaph.

A usual slightly architectural shape, suffers a wide extension of its top, the harmonious circular or angular arch changing in a high-pitched shape, almost doubling the stone's height (*Pic. 32*).

⁸⁵ Scheiber Sándor, *Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig, Magyar Izraeliták Országos Képviselete kiadása*, p 304.

The stone keeps at the base of the decoration's field, the relief of a circular or drained arch, which send at the shape from what it developed. It is a frequently met shape in the old Velența cemetery of Oradea, also identified in the cemetery of Debrecen.

Almost in every urban cemetery appears a monolith kind of monument with the rectangular inferior part and with a slight curve inside in the superior quarter, with a pointed row on the border (*Pic. 33*).

An original shape from the old cemetery from Oradea, never seen in other cemeteries before, is a monument with a drained arch shape with six faces (*Pic. 34*), like the shape of a facet basket arm.

The arch's ends recline on the two marginal pillars, with alignment of three, between are laid down two rectangular plaques made of white marble, shorter than the pillars, on which the epitaphs are written.

A similar shape was identified in the cemetery from Baia Mare, this presenting in the hole between the outer pillars a decorative vase.

Two marginal grooved pillars support the third, broader and a more various decoration. The epitaph is situated on a body between the inner pillars, which bears an decorative vase, too, the rest of the inner space remaining empty.

Another rare shape is the rosette with concentrically separated lobes, some samples reaching significant dimensions.

6. Funeral ensembles and rabbi chapels I.C.

Such an ensemble has been identified in the old cemetery from the central zone of Oradea. Its preservation status allows a close picture to that what this monument at the moment of construction was. It is made up by a tall pedestal, as a platform, on which are resting both the popper monument as well as the surrounding elements (*Pic. 35*). In its embodiment enters a central body with an approximately square base, having a complex, tall form, which represents different successive recessions or extensions, ending in a sphere on the top, which makes it resemble to a chess pawn. It is the tallest monument from the entire studied area, having approximately 8 meters. In its lower side it has got a tall wooden door, with two cants, above which the wall is easily arched and presents a dentil like decoration. From this area begins a growing, trapeze and later rectangular plaque, on which the upper part of the letter making up the name STERN can be vaguely seen. The rest of the plaque's content or whether it had contained Hebrew characters is not known. The monument's surfaces present geometrical relief alternations, two pseudo-roofs, and under the cornice of the first one exists in a peripheral way a frieze of leaves and clamps. The sphere from the monument's top is girded in the center by a scarf's relief, on which the word ÖRÖKKE can be clearly from the monument's back read. The surrounding has three sides made up by pillars of approximately one meter, having the base of 40 x 40 cm, easily decreasing upwards, between them joining elements have preserved. In front of the monument are four such pillars, and between the central ones the four main access stairs leading to the monument's pedestal can be found. The fourth side of the surrounding is mad up by a wall containing the monument too.

The relics of some similar monuments can still be seen also in the old cemetery from Oradea, but unfortunately they are in an advanced stage of degradation, and their

initial shape could be difficultly restored. At such a ruin, a part of the surrounding pillars have preserved, among which are balusters joined by a banister.

An impressive monumental ensemble, but with a different structure, is being preserved in the cemetery from Salonta (*Pic.* 36). A hexagonal chapel develops the radial monument through the radial attachment of some sarcophagus to five of its sides. The central body is surrounded by pillars supporting a cornice and raises above it, ending in a snapped arch. The roof is a hexagonal pseudo-pyramid in steps, which has on the upper part an impressive decorated vase. The entrance into the monument is in the sixth façade and the access is done through a strong metal door having a sober decoration, which can be reached by ascending a few steps. Above the door is a David's star engraved in the wall, as a sign of the Judaic identity. In the inside, a part of the white marble plaques dedicated to the deceased ones is preserved. In the other facades, five sarcophagi are placed radial on the stone trestle. Unfortunately the monument is covered in a proportion of $\frac{3}{4}$ in buxus vegetation. The monument has been raised in the memory of more members of the Sternthal family.

Other similar monuments have existed, but very little from their original shape has preserved until the present days. Such an example is the one of the Weinberger family, identified in the old cemetery from Oradea also. Also in Carei have been identified similar ones in the old cemetery (*Pic.* 38), where the initial shapes are difficult to be reconstituted, but also in the new cemetery in which the same highlighting tendencies of the deceased prosperity exist, by enlarging the space occupied by the grave through decorative surroundings.

In the neology cemetery from Oradea, a sarcophagus surrounded by a fence made up by stone pillars of uneven dimensions can be found. These uneven dimensions are meant to realize the waves of a square prismatic balustrade similar to the pillars. The sarcophagus can be reached through an impressive portal made of sculptured stone. At the base of the pillars, two consoles support big pots from which roses flow out and a curtain falls down. The upper part is wide enough for the bilingual inscription in Hebrew and Hungarian, on two rows between two narrow flower friezes representing roses in bloom. The sarcophagus seems to be covered by a curtain, having its folds naturally represented in the lower side and having a bunch of roses at its end (*Pic.* 37). The monument is unique in the area through its ensemble's shape and elegance.

Much modest sarcophagus have been identified in the old cemetery from Carei, not that modest through their dimension, but from the ornamental point of view. The size is the one clearly corresponding to the average human's size, but they lack in the ornamental richness and presentation as the ones from Oradea.

Beginning with the XIX century small funeral chapels have been built. These represent a means of honoring the most important Rabbi and the thought people of the community. The chapels of the Jewish cemetery have the purpose of sheltering the funeral stones. In a chapel, a bigger number of funeral stones can be sheltered. In the studied area, the cemetery chapels are modest (*Pic.* 39), not decorated, and have small dimensions between 3 and 5 square meters. In the European cemeteries, where rich Jewish communities have lived, these chapels have been built to look like mini-palaces (*Pic.* 63), their amplitude being given by the precious treating, through shapes and materials, not through dimensions. The chapels are usually placed near the entrance of the cemetery.

Through the variety of the shapes which each Jewish cemetery represents, they are unique. Yet, from all the cemeteries researched, the neology cemetery from Oradea distinguishes through originality, luxury, and exuberance of the monument's shape, which contains funeral monuments which most of the times can't be named funeral stones. Most of them are bigger than the ones above presented, which through their developing also in the depth, are much closer to the public tribute monuments. These are frequently surrounded, some times their solces are placed in steps, and other times they have equal developing between width and depth, compound by complex shapes, with an uncountable number of levels done through rhythm interruptions, strongly profiled cornices, decorated with spectacular vases placed on the acroterion. A big part of these funeral stones are unique artistic statement, impossible to be counted in the uniformity of some types.

III.B. The content of the stone

In the body of a funeral monument from a Jewish cemetery two main components can be distinguished: the pedestal and the funeral stone. Although as dimension, the two components can be close, the main function is worn by the funeral stone. There are cases in which the pedestal is missing, the stone's body being tamped into the ground.

The funeral stone itself is made up by a field meant for the decoration, usually in the upper part, and a lower field meant for the epitaph. The proportion between the two fields varies from a geographical area to another, from a stone workshop to another. In many cases, the fields don't have a clear separating line, the decoration extending itself in the epitaph's sector. The cemeteries from NW Romania have the sculptural field much smaller than the epitaph's one and the fields are usually separated through architectural elements. The writing's field occupies between $\frac{2}{3}$ and $\frac{3}{4}$ of the funeral stone.

Very few monuments present a protector, metallic pseudo-roof (identified in the orthodox cemetery from Satu Mare), similar to the ones from the cemetery situated next to the Remuh synagogue from Cracovia (*Pic.* 40).

III. B.1 Decorum

Besides the specific forms of the architecture of the Jewish funeral stones, the decorum brings connotative identitary Jewish elements, through the usage of a symbolic vocabulary that is specific to Judaism. We are talking, first of all, about the Jewish religious symbolism, which can be found only in the Jewish cemetery: the menorah, the candlestick, the Star of David, the priestly blessing, The Tablets of Stone, the Jachin and Boaz Pillars⁸⁶. Except for the hexagram, all the other symbols are taken by the cemeterial symbolism from the biblical text. To these, a few other groups that are specific to the Jewish cemeterial ornamentations are added: the zoomorphic and phytomorphic symbolic motifs, as well as representations of some religious functions. These belong to Judaism through the fact that most of them are imported from the fauna, flora and religion of the place of origin of Judaism – the Ancient Israel –, their usage thus acquiring profound identitary connotations.

⁸⁶ S. Sanie, *Siret ...*, p. 258, T. Haragan, *Cairo...*, p. 35

The most frequent vegetal motifs in the studied area are: the tree of life, the vine and its fruit – the grape –, the oak tree and the acorn, the rose, the lily, the branch, the laurel wreath, the palm tree, the olive tree, the acanthus, the ivy, the fig tree, the pomegranate⁸⁷.

The zoomorphic motifs have a more reduced frequency compared to the ones previously mentioned; nevertheless, they are met throughout the entire studied area. The most frequent zoomorphic motifs are: the deer, the lion, the griffin, the bird (*Pic.* 41).

The fact that the tombstone from the studied area is not filled with multiple associations of symbols, so as to cover or surpass the field reserved to decorum (as it happens in Moldova or in other European areas), does not diminish its connotative power, but, on the contrary, it centralizes it, drawing the attention to a single symbol with direct reference to Judaism.

Besides the pseudo-architecture of the funeral stones from the Jewish cemeteries, the decorum elements themselves contribute in a most decisive way to the determination of the particular and of the originality of these cemeteries. First of all, we must mention the Jewish symbols, which, through their nature, have historical-religious connotations that are specific to the Jewry. The zoomorphic elements of decorum with rare appearances in the funeral fine art in the spatial and temporal area of the present study also contribute to the determination of the individuality of these cemeteries, next to another very important element: the Hebraic writing. The compound of all these defining elements contributes to the cemeteries' differentiation, both of the Jewish from the Christian ones, as well as of the Jewish ones from one another, depending on where they are situated. The usage of, and the way of associating, the ornaments manage to create typologies in the field. Some Jewish cemeteries, for example the ones from Moldova, have remarkable richly-ornamented tombstones. Though of medium dimensions, sometimes two thirds of their surface is allocated to ornamentation⁸⁸. In this space, Jewish symbols are found, as well as singular zoomorphic elements or opposite pairs, phytomorphic elements in an abundance of spindles, leaves and flowers that wreathe next to the decorum elements. These stones were often compared to the embroidery of the traditional art. In contrast to these, there are fewer ornaments on the tombstones in North-West Romania. The compositions of decorative elements appear with considerably lower frequency. Most of the tombstones usually present a single Jewish symbol. What appears most is the menorah⁸⁹ – the Seven-Armed Candelabrum – and the Shield of David⁹⁰.

⁸⁷ Cynthia Crewe, *Plant motif on Jewish ossuaries and sarcophagi in Palestine in the late second temple period: Their identification, sociology and significance*, Faculty of Humanism, Manchester 2005. (From now on: *Plant Species*)

⁸⁸ S. Sanie, *Siret ...*, p. 190, PL. XXXVI Stele funerare: VI-133 (1)

⁸⁹ N. Badrus, *Două simboluri identitare evreiești: menora și maghen David*, în *Istorie și tradiție în spațiul românesc VI*, ULB Sibiu, 2006, , pg. 91-93, (From now on: *Simboluri...*), The menorah is represented in the Torah as a divine project; it is described in detail and has a strong religious connotation. It is a symbol known in the Judaic world already before the construction of the First Temple in Jerusalem. We find it also on the Arch of Titus, which appears as pillage, after the destruction of the Second Temple in the 70s CE. During the Hanukkah, the menorah has eight arms.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 93-95. This is not an old Judaic symbol, as it could be found in Antiquity in diverse cultural spaces and in the Middle Ages in Christian churches. In the 14th century, David ben Judah associated it to King David, whose shield showed a six-pointed star that granted him magical protection. The supposition that the hexagram appeared on Solomon's ring was also taken into consideration – “the Seal of Solomon”.

The funeral stone usually displays a single element of decorum in the monument's fronton. Nevertheless, almost all decorative elements from Moldova can be found in the Transylvanian cemeteries, as well. Most of the shapes, however, are treated with more refinement, proving a superior level of elaboration, and thus they cannot be confused with the naïve fine art. When they do, however, appear – especially in small rural cemeteries – they only increase the diversity of the area's Jewish cemeterial universe. This type of moderate approach to ornamental motifs is also evident in the case of the monument destroyed in 1672, from the collection presented by Scheiber Sándor, where the rosette is the ornamental motif.

The symbolism of the Jewish art of the Synagogue and of the cemetery in North-West Romania

The Jews, as people whose history was lived rather outside a country of their own territorial property, have managed to keep their *being*, especially through the religion they chose. The means they used were unusual, resulted from a preservative behaviour that was shaped in time by the trials they had to suffer. Its permanent goal was maintaining their identity, related to both their own group and the integrating society that accepted them.

The identity symbols are always present in the cult architecture and in the Jewish cemeteries, because the Jews have respected them, preserved them, and seen in them an important means of keeping their own being. The synagogal architecture displays them both in the exteriors, especially in the upper visible parts, and in the interiors, mostly to underline the sanctity of the shrine. The cemeteries, as miniature architecture, are the carriers of a rich Jewish symbolism themselves. The usage of these symbols in connection to their main cultic institutions becomes for the European Jews a priority of display towards *the outside*, along with the great transformations that take place in the more and more democratized society of Europe after the French Revolution. An interest coming from all the nations for their national identity will become generalized and, in this widespread effervescence, the Jews themselves will make great efforts in this respect. Compared to the European minorities, the case of the Jewish minority is different, in that, that it existed in almost all the continent's states, yet not as a historically native ethnic group, but with premises of temporary dwelling, never claiming territory, like other minorities.

The greatest part of the symbolism of the Judaic art is connected to the religion of the Jewish people, but also to elements of different categories, which keep ancestral references to the country of origin. The motifs used were, first of all, elements of the prime philosophic-aesthetic matrix of the Jewry. For all the peoples, the history of their beginnings is of great value, being a modality of *legitimizing through the recourse to the origins*. Besides those, the specific motifs from the ancient Israel were kept,

The two syntagms circulated in parallel in the Mediaeval period, the Star of David being the one that eventually asserted itself. Charles IV granted the Jewish community in Prague the right to have their own flag, in 1345; the Jews displayed the hexagram on it, which thus became the official symbol. In the following centuries, the Shield of David would be taken as the identity Jewish symbol of the Jewish community in the centre of Europe. This symbol knew a great propagation in the 19th century, seeking its equivalent in the Christian cross.

primarily the phytomorphic and zoomorphic, which were legitimated by the Biblical Text.

1. Religious symbols

The Menorah. Today an emblem of Israel⁹¹, the menorah, or the seven-armed candelabrum⁹², was constantly among the Jews' most important symbols, having profound religious significances (*Pic.* 43). The menorah was a cultic object built by the Jews before the construction of the Temple of Jerusalem⁹³ and is present in the course of all the Jewish rituals. The first mention of this cultic object in the Bible⁹⁴ is connected to the fact that Moses was told to make a seven-armed candelabrum, the Biblical Text making a very detailed description of the object: made of pure gold, of beaten work, with shaft, and with three branches out of the one side, and three branches of the candlestick out of the other side of the main axis, with tongs and snuff-dishes, its ornaments in the shape of the almond flower being also mentioned – although ambiguously. Because Moses did not understand the instructions he received, he was shown a fire menorah, described as a candlestick like the countenance of the One who had shown Himself on the mountain. Another biblical mention refers to the candlesticks made by King Solomon for the Temple⁹⁵. They probably disappeared during the destruction of the first Temple⁹⁶, as the Bible no longer makes references to them, but only names the things stolen by the Babylonians. It is believed that these had been melt, as they were no longer mentioned. As for the second Temple, the hypothesis that was taken into consideration was that it had one candelabrum only⁹⁷, made after Moses' pattern, which was taken by Antiochus Epiphanes.

When the Maccabees re-conquered Judea, they improvised a candelabrum of tin-covered spears, bent lamps in them, and afterwards filled them with the oil they had found and turned the lights back on. The usage of iron from the weapons for manufacturing the menorah was loathsome for the Jews, so they made another menorah out of silver, and then out of gold⁹⁸.

The first representation known up to today appears on the coins of Antigonus Mattathias, the last representative of the Hasmonean dynasty⁹⁹.

An unusual form of the menorah was the one configured on the Arch of Titus, taken as pillage, whose pedestal has a heavy hexagonal shape, on two levels, uncharacteristic to the Jewish art¹⁰⁰. The lack of stylistic unity between the basis and the head of the candelabrum was noticed, as well as of balance: the basis is a lot more out of

⁹¹ N. Badrus, *Simboluri*..., p. 91

⁹² Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Dicționar de simboluri*, vol. II, p. 223, Jean Chevalier, (From now on: *D.S.*)

⁹³ *Bible*, Exodus 35: 14

⁹⁴ *Ibidem*, 25: 31-14

⁹⁵ *Ibidem*, I Kings 7: 49, *And the candlestick of pure gold, five on the right [side] and five on the left, before the oracle, with the flowers, and the lamps, and the tongs [of] gold*

⁹⁶ Daniel Sperber, *History of The menorah*, http://jewishideasdaily.com/docLib/20091207_sperber.pdf.pdf, p. 136, (From now on: *Menorah*...)

⁹⁷ *Ibidem*, p. 137

⁹⁸ *Ibidem*, p. 139

⁹⁹ *Ibidem*, p. 140

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 144

proportion compared to what it holds and the arms grow unnaturally from the trunk. It is known that the Roman art represented the image in a realistic¹⁰¹, un-idealized way, so it should have been normal for the representation to be the real one. In any case, the candelabrum brought as pillage from the Temple of Jerusalem was the most impressive of the objects carried on the streets on Rome.

In most representations, the menorah reclines against a tripod whose feet can be represented as the lion's legs¹⁰². It is odd, however, that, although the model on the Arch of Titus – arcus septem lucernarum – was placed in the midst of the Christian world, in Rome (one of the most visited places by the Christian pilgrims), its model was never extended in the Christian iconography.

The menorah is also a symbol of the representation of the Babylonian Tree of Light¹⁰³. It has seven arms – three for each part of the main axis. The candlestick would correspond to the seven planets and the seven skies – seven being considered the perfect number, the seven candlesticks being the seven eyes of God, who wandered about the Earth. The candlestick is a symbol of the logos, light of the world. In the chapter *Zechariah*¹⁰⁴, he describes it as being watched over by two olive trees from which the oil needed for the candlesticks flows directly.

In the Jewish society, the eight-armed candlestick – the Hanukkah Menorah – is also well-known: the one that burnt for eight days during the war between the Maccabees and the Seleucids from Syria, although the lamp oil was supposed to last for only one day¹⁰⁵.

The Hanukkah commemorates the recovery of the Jewish religion and of the political independency, and afterwards it came to symbolize independency itself. Antigonus, when he wanted to re-establish the Hasmonean Dynasty and to decree the popularity and prestige of his ancestors, chose the symbol that best expressed his historical justifications, his spiritual legacy, and his religious and political intentions¹⁰⁶. On the coins, the representation appears in a simplified form, corresponding to the description of Moses' candelabrum: all branches end at the same height; it seems to stay on a leaning basis which supports itself on three small feet, like the cup represented of the heavy money from the first rising – in agreement with the rabbinic tradition which says that it stood on feet. The leaning on legs is specified in the Talmud, without their number being mentioned. As seen in the mediaeval texts, according to the tradition, they were supposed to be three. Between the 1st and the 4th century, a great number of painted candlesticks appear, that were engraved on a three-legged basis. As they are originally from the entire Europe and Middle East, they are varied as decorative style and shape, but they share the three-legged basis – therefore it cannot be the result of local stylistic influences¹⁰⁷.

The symbol is present both in the synagogue, especially in the arrangement of the bimah images for the chapter *Synagogues*), where the candelabra appear most frequently, but also in the area of the shrine. In the cemetery, the symbol appears on the

¹⁰¹ Élie Faure, *Istoria artei. Artă antică*, Bucharest: Meridiane 1988, p. 197

¹⁰² N. Badrus, *Simboluri...*, p.92

¹⁰³ Chevalier, Gheerbrant, *D.S.*, p. 223-224

¹⁰⁴ *The Bible*, Zechariah, 4: 1 -14

¹⁰⁵ Paul Petrescu, *Obiecte rituale iudaice din România*, Bucharest: Hasafer 1999, p. 64

¹⁰⁶ D. Sperber, *Menorah...*, p. 142

¹⁰⁷ *Ibidem*

tombstones of pious women (*Pic.* 45). This symbol can be also placed in a domestic register, as it is connected to the lighting of the Sabbath candles, which was performed by the woman, then or at other feasts. This appears to be the reason of using it as ornament on women's tombstones.

The symbol can be discreet, simply carved in stone, or can be a low relief executed in close connection to the Biblical description. An often encountered representation in North-West Romania is the menorah with arms that are look like vegetal spindles.

The menorah also frequently appears with a smaller number of arms – five, three (*Pic.* 44) – or even on one single foot, especially in the rural cemeterial art.

As the carvers of Jewish funeral monuments practiced a naturalistic art, in their attempt of representing the image as exactly as possible, the candlestick sometime appears with the flame on the top.

The menorah is a symbol so close to the Jewry, that, although it has deep religious connotations, it was also used as an ornament on civil buildings. We can find a menorah of large dimensions of this kind, flanked by a pair of lions, on one of the representative buildings of Oradea, known as the Ullmann Palace, the work of the architect Löbl Ferenc, built in Viennese Secession style, finished in 1913. This ceramic menorah, executed in the Zsolnay factory, with bronze-coloured enamel, is a bas-relief on this building's bay-window.

The symbol of the menorah is so representative in Judaism, that researchers have launched the hypothesis of its appurtenance to the iconographic repertoire of the Jewish emblems¹⁰⁸.

The Star of David. Known also by the name of Magen David, the Shield of David, the Seal of Solomon, the hexagram, or the six-pointed star, it is one of the most frequent Jewish symbols of the modern Jewish history. The symbol is made of two overlapped equilateral triangles, one angle downwards, and the other upwards, having multiple connotations in several cultures and philosophies¹⁰⁹. This symbol is considered today the emblem of Judaism, being represented on Israel's flag¹¹⁰. Although its frequency in the Jewish symbolism is high, the oldest representation known up to today as a Jewish symbol dates back to the 6th century B.C, on a seal from the ancient Israel¹¹¹. The presence of the symbol at the synagogue of Capernaum (2nd, 4th century)¹¹² is significant as a decorative geometric motif in a frieze next to a pentagram. It was assimilated and used as an identitary Jewish symbol beginning with the 14th century, when the Jews of Prague were granted the privilege of having a flag of their own, on which the Star of David would appear. In the following centuries, the symbol was to be absorbed by more and more European Jews.

In a time of sad remembrance for the Jews – the pre-Holocaust in several European countries – the symbol was compulsory for the Jews, who had to wear it on the chest or on the arm, as a sign of discriminatory identification.

¹⁰⁸ Dan Jaffé, *Les synagogues dea amei-ha aretz: Hypothèses pour l'histoire et archéologie*, <http://www.wlupress.wlu.ca/Journals/sr/issue/32-1-2/jaffe.pdf>, p. 66, (From now on: *Synagogues...*), with references to Simon, 1962, and Levine, 2000

¹⁰⁹ Chevalier, Gheerbrant, *D.S.*, vol. II, p. 126-128

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 94

¹¹¹ *Ibidem*

¹¹² *Ibidem*

Although the religious connotations of this symbol are yet to be unravelled, the Jews have adopted this symbol, which they had known since Antiquity – however, without any direct connections of historical-religious identification with them. It was probably one of the few things that were *given* to them, in order to represent themselves legally and identitarily through it. This was one of the most outspread identitary Jewish symbols in North-West Romania, found on numerous funeral monuments, on the frontons of synagogues, on column heads, near the shrine, on the ceiling, on cultic objects, on frontlets' covers, in the window eyes, in the ornament of the sepulchres' doors or on the cemetery gates, and in many other places.

In Jewish cemeteries, the symbol is usually found on the tombstone of men. It is made through carving or, more spectacularly, in low relief, either as two overlapped equilateral triangles or as a rosette with six rhombic leaves. Monuments, on which this décor appears twice in compositional symmetry, were identified (*Pic. 46*).

The Tablets of Law. This is a Biblical symbol, with strong religious connotations for the Jews. The Tablets of Law – *Shnei Luchos Habris* – represent the behavioral code of the Chosen People, its existential definition, in order to correspond with the divine exigencies, for the Promised Land. These were given to Moses on the Mountain: *Come up to me into the mount, and be there: and I will give thee tables of stone, and a law, and commandments which I have written; that thou mayest teach them*¹¹³. The Bible returns to the description of the Tablets: *And Moses turned, and went down from the mount, and the two tables of the testimony [were] in his hand: the tables [were] written on both their sides; on the one side and on the other [were] they written. And the tables [were] the work of God, and the writing [was] the writing of God, graven upon the tables*¹¹⁴. According to the Biblical description, the symbol appears in the shape of two adjacent planes, usually arched in the upper part, on which letters from the Hebrew alphabet are carved. The symbol is frequently seen in the decoration of the synagogue, but can also be found in the cemetery.

In the cemetery, the symbol can be found in different hypostases: either as an element of decorum in the superior register of the funeral stone, or in the form of epitaphs (*Pic. 48*), or even as the form of the funeral monument (*Pic. 49*), but especially in the case of two contiguous sepulchres, in which case both tables carry an epitaph each (which is not, however, compulsory).

The Tablets of Laws represent the Moral Law that comes down from Heaven¹¹⁵. These are perceived as a link between the members of the community, as unifying centre¹¹⁶, with a very important role in the ethnical resistance of the Jews along their historical trajectory.

The Blessing of the Cohens. This symbol consists of the approach of two hands in a certain position of the fingers: the approach of the thumbs stuck on the forefingers, and the grouping of the four adjacent fingers, pairwise: the forefinger with the middle finger and the ring finger with the little finger (*Pic 64*). In the Jewish world, the blessings are very frequent: first of all, and always, the God is blessed, the completion of the commandments given through the Law, all the religious activities, such as the

¹¹³ *The Bible*, Exodus 24: 12

¹¹⁴ *Ibidem*, 32: 15,16

¹¹⁵ Chevalier, Gheerbrant, *D.S.*, vol. III, p. 324

¹¹⁶ *Ibidem*, vol. III, p. 324

lighting of the candles at holidays or weekly during the Sabbath and the other common activities: the good deeds, the food and even the clothes. The blessing would consist of a transfer of forces in order to sanctify *through* the Word¹¹⁷. The Cohen is a priest of first order, who is also a descendant of Levi's Tribe. The blessing is spoken with risen hands. The symbol described above is specific for the cemeterial art, and appears on the tombstones of the Cohens. From the size and the value of the stone, the representation can be a modest incision or a representation in low relief, very naturalistic, in which details are faithfully represented, such as the nails or the wrinkles of the phalanges' knuckles.

Ritual vessels. These symbols are also among the Judaic identity elements, being the ones that usually refer to the function that the deceased performed in the synagogue, the ritual vessels that he used being represented. From these, the carafes are highlighted as number and shape, either alone or laid in a water basin (image 8), both vessels being necessary for the entrance in the prayer room. Also, cruets (*Pic. 44*) and vessels for burnings were identified.

The crown. Chevalier's and Gheerbrant's dictionary of symbols describes the crown – Hebrew, *keter* – as representing not only the values of the head – the acme of the human body –, but also the values above the head, marking the transcendental nature of completion. Its circular shape, according to the authors mentioned above, indicates the perfection and the participation to the celestial nature, whose symbol is the sky. This is an indicator of the separation between the terrestrial and the celestial, between the human and the divine. It is at the same time a symbol of the promise of an everlasting life¹¹⁸.

The crown is present on the fronton of the tombstone (*Pic. 65*). Its representation is usually naturalistic, with focus on its decorative elements.

2. Pseudo-architectonic decorative elements

The historiography of the Judaic art has registered the fact that the ensemble of the architectonic elements used in the Judaic architecture are elements that make exact reference to the architecture of the origins of the Jewish people, or of those territories they passed through, and where for a certain period of time they had known their bloom¹¹⁹. We find these elements in the synagogal architecture, as well as in the cemeterial pseudo-architecture.

The colonnette. The most frequent architectonic elements of the Judaic art are the colonnettes, the frontons, the cornices and the pillars, components of the architecture according to the Biblical descriptions. The colonnettes can appear single, pairwise, or several at a time, in successive retreats, with the role of sustaining simple or double arches, broken, in trèfle, braced, or of composed shape (*Pic. 66*). The shape of the cone can be simple, smooth, with a column head or juxtaposed column heads, Doric, free or leant on a wall, channeled, in rope moulding, with a wider or edgier spiral, in

¹¹⁷ *Ibidem*, vol. I, p. 196

¹¹⁸ *Ibidem*, vol. I, p. 371

¹¹⁹ S. L. Lerner, *Narrating ...*, p. 11. The Jews living both in Italy and Spain, in their post-emancipation effervescence, often get close to the Spanish Moresque, which reminds them that they had lived their *Golden Century* there, and less to the Italian Renaissance architecture, which represented for them the connection to the habitat in the ghetto.

shapes that are almost unrepeatable in the restless heterogeneity of the Judaic eclecticism. The same variety of shapes is presented by the Judaic architecture when the colonnette is replaced by the pillar, yet this element does not appear with the same frequency. The colonnettes are customary in the area of the shrine and in the temple-type gravestone, as references to the architecture of the first Temple – at the Jachin and Boaz pillars.

The fronton. The fronton, through the place of maximum visibility that it occupies and through the dimensions it is built in, plays a very important role in defining the form of the architecture that it composes (*Pic. 12*). The great diversity of form of this architectural element determines the variety of shapes it takes. In the analysis of the tombstone's shape, due to its smaller dimensions, the role of the fronton's form is decisive for the built shape, thus becoming a classifying feature. The role of the frontons in the Judaic architecture is augmented by the fact that they are the ostentatious, strongly narrative carriers of the Judaic identitary symbols.

The cornice. Although it is of almost insignificant dimensions in the construction's economy, this architectural element contributes to emphasizing other elements' role in the composition of the construction, which it puts forward. The shapes in which this element has been used in the Judaic architecture have enhanced its formative connotations immensely. In the synagogal architecture, we meet it in the marking of the tangent of the vertical component, or of the division of their section. At the gravestone, its role increases due to its reduced dimensions, the cornices thus gaining in the general proportion, especially when they are developed or doubled, in which case, from their function in determining the shape, they turn into a self-contained component of the quasi-construction (*Pic. 12*).

The cornice is an element of great mobility of the form: it can be simple, accentuated, double, in successive accession or decrease, or, when the fronton's shape requires it, it can be interrupted in the centre, right or following the curved shapes of the other elements of architecture which it determines.

These elements of architecture are not shapes invented by the Jews; they are only selected by them from the known historical architectonic medium, necessary for the biblically-prescribed construction.

The Jachin and Boaz Pillars. The symbolic reference to this architectural element – to the two pillars called Jachin and Boaz, placed at the entrance¹²⁰ by Hiram, the Phoenician constructor of the Temple of Solomon mentioned in the Bible – is very frequent (*Pic. 67*). We could associate to this architectonic symbol both the entrances in the synagogues, flanked by pillars or towers, and the cemeterial pseudo-architecture, the most frequent shape in the studied area. Their present frequency is visibly emphasized since the 19th century, when the architecture, freed from constraints and fears, seeks its ways of expression in its own matrix of origins: ...*And he set up the pillars in the porch of the temple: and he set up the right pillar, and called the name thereof Jachin: and he set up the left pillar, and he called the name thereof Boaz. And upon the top of the pillars [was] lily work: so was the work of the pillars finished...* In the same Biblical passages, we figure that Hiram made the pillars from copper. Gerald N. Shapiro makes a complex

¹²⁰ I. Müller, *A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga, Otto Wagner fiataalkori fömüve Budapest*, Löcker Verlag Wien, MFA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest 1993, p.14, (From now on: Rumbach...); Hana Taragan, The „Gate of Heaven” synagogue in Cairo, in *Journal of Jewish Identity*, 2009, http://muse.jhu.edu/journals/journal_of_jewish_identities/v002/2.Itaragan.pdf, p.36, (From now on: *Cairo*...)

symbolic analysis of this architectonic ensemble, basing himself on all the references to the Biblical text, which he interprets through the prism of the profound meanings of the elements, which were filled with bright antique elite.

The ensemble is seen as *a metaphor of the balance between the masculine and feminine features of nature. They make a declaration about the creative nature of God in the human equation as the divine union between man and woman.* In this context, the presence of the pomegranate is interpreted as ornaments of the pillars, described in the Biblical text¹²¹, the seeds of the fruit being associated to the seed of the sexual act. The elements of decorum of the pillars continue this sexual interpretation of the ensemble: thus, the corolla of the lily is associated to the woman's vulvae, while the column itself would represent the phallus. *...In this metaphor, it is proven that God embraces our human sexuality but emphasizes the divine nature in the creation and evolution of his kingdom....*

Afterwards, Shapiro makes another association of the two pillars of the Temple with two plants that are specific to and unique in Israel: the white water-lily and the blue water lily, each marking the most southern and the most northern area of the distribution of their species, Israel being their joint *...between the Southern border of the distribution of the white water lily and the Northern limit of the blue water lily...* The author noticed that in the time of the Temple's construction, the distribution of the water lilies marked the northern and the southern borders of Israel and represented, symbolically, the united kingdom. Jachin would represent North-Israel and Boaz the southern part of the kingdom.

It is also assumed that the pillars would have contained collectors in their column in the upper part of the column and probably they were used as gigantic torches which were lit at night during the holidays from the Jewish calendar. It is also assumed that the torches, when lit, would have generated a spectacle that could be seen from miles away.

Ornamental vessels. The vessel in general may symbolize "treasures"; it is a keeper of a valuable object. It is also a place where wonders take place¹²². The vessel contains in different ways the elixir of life, which is so coveted by man, whether he belongs to the polytheistic or monotheistic religions. The ornamental vessels are very much present both in the synagogal and cemeterial, as well as especially in the urban, architecture.

For our study, the cause of their inclusion among the symbol-generating elements is still the Biblical reference: to cover... *the ten bases and ten layers on the bases*¹²³.

The vessels are specific to the original syntheses of the Judaic eclecticism, especially in frequent baroque-Moresque juxtaposition. When it enters the decoration of the upper parts of the synagogue, they are made of plate. These ornamental vessels of the synagogal exteriors – though frequent also in the Christian and civil architecture – represent, however, features that were appropriated by the Judaic eclecticism, in the quest of its own architectonic expressions.

¹²¹ *The Bible*, I Kings 7: 18, 20

¹²² Chevalier, Gheerbrant, *D.S.*, vol. I, p. 429

¹²³ *The Bible*, I Kings 7: 43

In the Jewish cemeteries in North-West Romania, we can find ornamental vessels with an unequal distribution. They appear especially in the Jewish cemetery from Baia Mare, where they have great dimensions and in the new Orthodox cemetery in Oradea (Pic. 68).

3. Decorative phytomorphic elements

Very frequent in the entire Judaic art, the vegetal motifs also belong to those arguments that are proofs of the deeply identitary character of the aesthetic manifestations of Judaism. It is absolutely amazing and noble how the Jews knew to promote those decorative motifs that kept them bound to such a temporally and territorially distant history. This fact was only possible through an incessant learning and teaching of the Law, which was made from father to son. Through the written text, which was carried by them through the sinuous exile, the Jews have known the plants of their country of origin, plants that they represented on the majestic monuments that now impress an entire European critique, which has long ignored them, but also on the humble modest of hundreds of rural cemeteries, on whose fronton some anonymous carver wanted to incise a modest identitary Jewish sign. The most frequent vegetal motifs found in the cemeteries of the present study are the ones clearly enumerated by the Bible: *Go forth unto the mount, and fetch olive branches, and pine branches, and myrtle branches, and palm branches, and branches of thick trees, to make booths, as [it is] written*¹²⁴. At the blessing of Israel, the Lord makes the following description: *I will be as the dew unto Israel: he shall grow as the lily, and cast forth his roots as Lebanon. His branches shall spread, and his beauty shall be as the olive tree, and his smell as Lebanon.*

The definition of the country, the house itself, the balance and peace, the prosperity are identified by the country's flora: *And Judah and Israel dwelt safely, every man under his vine and under his fig tree, from Dan even to Beer-sheba, all the days of Solomon.*

The phytomorphic shapes also belong to the representation of symbols other than the expressly phytomorphic ones, as for instance the realization of the menorah's arms out of branches, leaves or spindles, or even of the antlers.

The Tree of Life. A symbol which is present in all religions all around the world, in the Hebraic esotericism, the tree of life goes downwards and the sun lights it entirely¹²⁵.

Starting with the Genesis, the Tree of Life appears very frequently in connection with the separation of the worlds: *...Behold, the man is become as one of us, to know good and evil: and now, lest he put forth his hand, and take also of the tree of life, and eat, and live forever...*¹²⁶. The Tree of Life exists on Earth, but is not destined to human usage; there is an interdiction which forbids the mortal from approaching the divine. The Tree of Life hides that wondrous secret of immortality to which the human can only aspire. This is probably the most common symbol of the separation between the human and the divine: *And out of the ground made the Lord God to grow every tree that*

¹²⁴ *Ibidem*, Nehemiah 8:15

¹²⁵ Chevalier, Gheerbrant, *D.S.*, vol. I, p. 126

¹²⁶ *The Bible*, Genesis, 3:22

is pleasant to the sight, and good for food; the tree of life also in the midst of the garden, and the tree of knowledge of good and evil.

This decorative element takes the shape that the carver usually imagines, as the Tree of Life does not have an equivalent in the real life. For this reason, in the studied area we usually meet it single, taking the shape of one of the trees that are mentioned by the Biblical text: the willow, the palm tree etc.

It frequently appears in the cemetery (*Pic. 69*).

The Oak. It appears quite frequently in the cemeterial art, in the shape of the broken trunk, with the crown fallen to the ground, as a metaphor of the tragedy of a human destiny, too quickly broken.

Its Biblical references are more profound than we might expect. The Biblical text presents the root of the oak tree planted firmly in the ground, intact after the cutting of the trunk. It is the miracle of regeneration, as it can be read from the following passage: *as a teil tree, and as an oak, whose substance is in them, when they cast [their leaves: so] the holy seed [shall be] the substance thereof*¹²⁷. Here we are also very close to the association with the *being* of the Israeli people, with the miracle of its perpetuation.

In the Bible, the correlation of the oak tree with the cemetery can be found connected to a place of burial: *Deborah Rebekah's nurse died, and she was buried beneath Bethel under an oak: and the name of it was called Allonbachuth*¹²⁸.

In the ornamental representations on the gravestones, the oak tree appears either with a broken trunk, or through other vegetal elements (*Pic. 70*). Its leaf, with five or more rounded lobes, set in a decreasing sequence, on one side and the other of the central lobe, appears in spectacular bouquets or friezes. The fruit – paired acorns, connected with the symbolism of the egg, of prosperity and fecundity – also appears¹²⁹.

The palm tree. This symbol belongs to those with the greatest identitary connotations and is known also by the name of *date palm*, and its branch as *lulav*. It is a well-known vegetal motif, the plant being one specific to the narrow coast of Israel and of the Jordan Valley¹³⁰. This tree was very frequent in Jerusalem; Jericho was named in the Bible the city of palm trees¹³¹. This ornamental motif is one having rich references to the Judaic history and religion, being on one of the first places, if it were to make a statistic of the vegetal Biblical allusions¹³². The palm tree is named as one of the most important in the making of tents in which the Jews were supposed to live in the feasts seventh month¹³³. The palm tree can be associated to innocence, and lack of sin, according to the Biblical reference: *The righteous shall flourish like the palm tree*¹³⁴. Furthermore, it is present in the ornamentation of Solomon's Temple: *On the walls all around the temple, in both the inner and outer rooms, he carved cherubim, palm trees and open flowers*¹³⁵.

¹²⁷ *Ibidem*, Isaiah 6: 13

¹²⁸ *Ibidem*, Genesis 35: 8

¹²⁹ Chevalier, Gheerbrant, *D.S.*, vol. 2, p. 93

¹³⁰ Cynthia Crewe, *Plant motifs...*, p. 7

¹³¹ *The Bible*, II Chronicles 28: 15

¹³² Cynthia Crewe, , p. 77

¹³³ *The Bible*, Nehemiah 8: 14-15

¹³⁴ *Ibidem*, Psalms 92: 12

¹³⁵ *Ibidem*, I Kings 6: 29

The representations of the palm tree are limited to only two characteristic elements: a tall and even trunk, without ramifications and with leaves like long branches, which start from a common spot, in the upper side of the trunk. (*Pic. 74*)

In the symbolism of the Judaic art, the tree appears either whole, or is alluded to through single elements such as the pinnate leaves or its fruit.

This motif is also frequently to be found on ritual vessels. In Egypt, the motif of the palm tree is so frequent that some specialists consider it the symbol of the Jewish Egyptians¹³⁶.

The vine. Both through its frequent mentioning in the biblical text, but, we believe, also due to its shape, through its leaves, fruit, the vine is found in all its forms in the Judaic art.

The usage of this symbol is very old and what is very important is the fact that the ornament is a symbol of Judaism: "it was found above the gates of the temple; it was a grandiose gold vine. ...The vine appears also on coins in the time of Antigonus Mattathias as symbol of Israel as an independent nation, and on the coins of the second rising as a symbol of liberty and salvation¹³⁷.

The vine also appears as a praise of the country's richness: *...They that dwell under his shadow shall return; they shall revive as the corn, and grow as the vine: the scent thereof shall be as the wine of Lebanon*¹³⁸

The Biblical text shows the vine as a symbol of fertility: *Thy wife [shall be] as a fruitful vine by the sides of thy house*¹³⁹. And despite all the sins it causes, the vine's fruit is the wine... *which cheers both God and men*¹⁴⁰.

The cemetery is a place where the motif of the vine also appears. In North-West Romania, it is, however, a lot less present, due to the type of ornamentation used, in contrast to the areas where all types of symbols abound on the stone, as those from Siret, for instance¹⁴¹. More frequently, it can be identified in the *Neologic* Cemetery from Oradea, both by its split leaf and by its fruit (*Pic. 71*).

The olive tree. By the way this tree is presented in the biblical text, one can say that through its presence it defines the political entity of Jerusalem: *You shall have olive trees throughout all your borders*¹⁴². This passage can also be interpreted as a testament for a Jew, because it tells that the country is his.

The olive tree is referred to also in connection with the great biblical events, as the Great Flood, for instance: *And the dove came in to him in the evening; and, lo, in her mouth was an olive leaf pluckt off: so Noah knew that the waters were abated from off the earth*¹⁴³.

Another hypostasis in which it appears is connected to the religious ritual: *Should I leave my fatness, wherewith by me they honour God and man*¹⁴⁴.

¹³⁶ Hana Taragan, *Cairo...*, p. 35

¹³⁷ Daniel Spelber, *Menorah...*, p. 141

¹³⁸ *The Bible*, Hosea 14: 7

¹³⁹ *Ibidem*, Psalms 128: 3

¹⁴⁰ *Ibidem*, Judges 9: 13

¹⁴¹ Silviu Sanie, *Dănuire...*, p. 270

¹⁴² *The Bible*, Deuteronomy, 28: 40

¹⁴³ *Ibidem*, Genesis 8: 11

¹⁴⁴ *Ibidem*, Judges 9: 9

The hypostases in appears in are positive, veiled in grandeur, in praise, as a reference point for the land of Israel: *I will be like the dew to Israel; he will blossom like a lily. Like a cedar of Lebanon he will send down his roots; 6 his young shoots will grow. His splendor will be like an olive tree, his fragrance like a cedar of Lebanon*¹⁴⁵.

It also appears as a symbol of hope, of a secured future for the children: *your children [shall be] like olive plants round about your table*¹⁴⁶

In the sculpted representations of the olive tree's branches, one can notice small oval leaves on the bar, which are slightly sharpened at the edge, set pairwise; what differentiates them from other representations is the bud. It is laid under the spot where the leaves start, and is represented as a little round hole on the bar¹⁴⁷.

In the orthodox Jewish cemetery in Satu Mare, several tombstones were found on which the decorum is an olive tree branch represented in a naturalistic manner, but also a composition in which two branches are opposed obliquely, with five leaves, like the sign on the blessing of the Cohens (*Pic. 72*).

The pomegranate. The motif of this fruit – almost an element of decorum per se – is frequent wherever the question of the balancing of the decorum or of the completion of the ornament's composition is raised. It is an element presented in the Bible precisely with this function. In the architectonic ornamentation it has an unequivocal description: *And he made pomegranates, namely two rows round about upon the one network, to cover the capitals that were upon the top of the pillars*¹⁴⁸. Even more obvious is the ornamental destination for a fabric: *And they made upon the hems of the robe pomegranates of blue, and purple, and scarlet, and twined linen; And they made bells of pure gold, and put the bells between the pomegranates upon the hem of the robe, round about between the pomegranates; A bell and a pomegranate, a bell and a pomegranate, round about the hem of the robe to minister in; as the LORD commanded Moses*¹⁴⁹.

The fruit can be found represented naturalistically on tombstones and in some identified compositions (*Pic. 73*).

The fig. Dual symbol for good and evil, the fig is a source of parables for the Bible.

It appears both as a good and as an evil fruit. The representations of its extremes can appear together: *two baskets of figs... One basket had very good figs, like those that ripen early; the other basket had very bad figs, so bad they could not be eaten*¹⁵⁰, or separated, as individual exemplifications: *my sweetness, and my good fruit*¹⁵¹ face to face with: *and will make them like vile figs, that cannot be eaten, they are so evil*¹⁵².

¹⁴⁵ *Ibidem*, Hosea 14: 5-6

¹⁴⁶ *Ibidem*, Psalms 128: 3

¹⁴⁷ Cynthia Crewe, *Plant motifs...*, p. 12

¹⁴⁸ *The Bible*, I Kings, 7: 18-20

¹⁴⁹ *Ibidem*, Exodus 39: 24-26

¹⁵⁰ *Ibidem*, Jeremiah 24: 1-2

¹⁵¹ *Ibidem*, Judges 9: 11

¹⁵² *Ibidem*, Jeremiah 29: 17

The fig is represented on the funeral monument more frequently through its beautiful leaf but also through the round, slightly pitched fruit, which cannot be easily identified¹⁵³.

The lily. This phytomorphic motif, though it apparently belongs to the studied area, is, however, a perpetuated element in the Judaic art since Antiquity. Due to the lack of botanical knowledge, it was said about the lily that several other species of plants were included to it which were not correctly identified and which probably did not have a well-defined nomination¹⁵⁴.

The lily, always filled with positive connotations, is a Biblical symbol; from the references made to it we will refer to the one connected to the powerful symbol of the pillars of Jachin and Boaz, pillars whose column heads ...*upon the top of the pillars were of lily work in the porch*¹⁵⁵.

The fact that it is a very frequent motif especially in the funeral art is due to its shape, which is simple to represent, both in a naturalistic manner and stylized when represented with three petals, the lateral in two broken lines, sometimes having two dots represented between the petals, which should be the equivalent of stamina¹⁵⁶.

The lily often appears almost diminutive in the completion of other decorative elements, as for example the border of the epitaph, when it appears as a corner element, still found on old sandstone gravestones.

The motif of the rose. This decorative motif is frequently used in the decoration of gravestones of the ones who died young. It appears incised, singular or in a bunch of three roses, but most frequently it appears on decorative compositions: in rich coronals with flowers and leaves executed as low relief on stones, filling or overflowing from the numerous decorative vessels, either represented as high relief on the gravestone, or tridimensional next to them, or attached to the graves' surroundings. The rose is the most frequent phytomorphic element in the Jewish cemeteries in the first half of the 20th century. The open flower with the round and concentric multitude of petals is represented naturalistically, as well as the leaves that, besides the central nervure, have the ramifications of their other nervures represented, too (*Pic. 75*).

The ivy. With fewer religious connotations than the vine, the ivy is, however, included among the most well-known plants that appear in the funeral Jewish ornamentation. It is supposed that it might have been taken from the Hellenistic art¹⁵⁷.

It appears represented naturalistically as a branch with leaves alternating on the spindle, very frequently in the cemetery from Oradea, as unique ornamentation, or framing other decorative elements (*Pic. 76*).

It can appear as a simplified form with three or five lobes, or even more stylized, with a dynamic arrow-shape.

Woven circlets. Numerous in the biblical text, the circlets appear also in the synagogue near the shrine, but most frequently they appear in the cemeteries: ...*in the*

¹⁵³ Cynthia Crewe, *Plant motifs...*, p. 34

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 18

¹⁵⁵ *The Bible*, I Kings 7: 19

¹⁵⁶ Cynthia Crewe, *Plant motifs...*, p. 18

¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 27

temple of the LORD... two rows of pomegranates for each network decorating the bowl-shaped capitals on top of the pillars¹⁵⁸.

They are sometimes made of bunches of bay laurel or woven wheat ear, bound around with a ribbon. In this form, they appear only at the important personalities of the community. On the common stones, they appear in varied forms: either two branches that cross their petiole and curve their branches, or as a circularly curved branch. Usually, the shape of the leaves is oval, but there are also representations with round or rhombic petals (*Pic. 77*). In the cemetery, the circlets are usually a contour for the Hebraic abbreviation of the formula *here rests*. Rarely, it can include another type of decorum, as well.

The tulip. Mentioned in Cynthia Crewe's paper, the tulip is rarer than the rest of the identified motifs and it appears in areas that have a significant percentage of the Hungarian ethnic group (Halmeu, Carei, from the Satu Mare County); we consider it to be a loan from the Hungarian ethnographic iconography.

4. Zoomorphic decorative elements

Just as well as the vegetal motifs, the zoomorphic ones also send the observer into the Judaic antiquity, as they were primordially used in the purpose of identity definition, but also in order to underline some features of the deceased, shown through zoomorphic symbols.

In the cemeterial area, these symbols do exist, but they are rare and are lost in the mass of the monuments in the great cemeteries. The ones that were identified are mainly in the rural cemeteries, but they also appear in the urban cemeteries, more frequent in Satu Mare.

In the *zoophorus* in the area, the lion, the deer, the bear and various birds were more frequently identified. In a rural cemetery, in Turulung, the head of a ruminant animal was identified on one of the gravestones.

The dove. Among the identified birds, the dove is the most frequent of all. It appears mainly in connection with the renewal of the Earth after the Great Flood: *Also he sent forth a dove from him, to see if the waters were abated from off the face of the ground.*¹⁵⁹ The association is unmistakable when the bird appears with a ramie in its pecker. It was also identified without it, on a branch, which sometimes has, besides leaves, fruit, as well.

Simple compositions with animals rarely appear: a dove on a branch with leaves and flowers or a lion in a rampant position in front of a temple. The dove frequently appears in connection with vegetal shapes¹⁶⁰, as in the case of the gravestone from the old cemetery in Oradea (*Pic. 78*).

The lion. The presence of this animal in the sinagogical and cemeterial art is undoubtedly a modality of an identity *defining* in this area, in which this animal does not live. It is a zoomorphic decorative element which rarely appears. In North-West Romania we might identify it especially in the sinagogal art. In the cemetery, it is associated with the Jewish name Ari. But its perennality is given by the association with

¹⁵⁸ *The Bible*, I Kings 7: 40-42

¹⁵⁹ *Ibidem*, Genesis 8: 8

¹⁶⁰ Silviu Sanie, *Dănuire...*, p. 236

the Tribe of Judah, whose symbol it used to be. It is also associated with the Judaic names Leib, Yehudah-Leib and Yehudah¹⁶¹.

The lion was identified in the fronton of the gravestones from the urban cemeteries from Sighetu Marmăției and from Carei. Among the rural cemeteries, it appears most frequently in the beautiful cemetery of Săpânța.

It usually appears in opposed pairs, in rampant position, sometimes holding an object (image 90). Also, we could identify cases in which the lion appears alone at the basis reserved to decorum (*Pic. 79*).

The realization is naturalistic, emphasizing specific anatomical elements: the thickness of the mane, the tufts on the end of the tail, the slender lower part of the body.

The lion also appears in the Bible as a symbol of obedience: He couched, he lay down as a lion, and as a great lion¹⁶².

5. Decorative geometrical shapes

An enormous number of such decorative elements contribute to the visual spectacle of the Judaic eclecticism. In the cemetery, these decorative elements appear more frequently at the borders of the epitaphs, or in connection to the symbol in the fronton. The circle appears most frequently, or three concentric circles, the square, the triangle or small compositions of geometric elements.

6. Compositions

In the selected area for the study, the complex compositions are rare. In the old cemetery from Oradea, on a large gravestone, a military bonnet appears whose model with a bill and three buttons can be distinguished, as well as a dagger, a belt and the tuft of a chevron; ivy, with leaves naturalistically in relief, is bent over all (*Pic. 80*).

Other examples are a lot simpler, as for instance some birds on a branch with leaves and sometimes with fruit and a composition with a deer next to a simple construction. Also, a representation with two doves which hold the ends of a coronal in their peckers was identified on a fragment of branch. Perambulating on all the paths of the cemeteries, one can find these solitary exceptions among the predominant majority of gravestones that display a single object on the fronton.

These scenes are usually composed in order to make a more or less metaphorical reference to the diverse events or moral qualities of the deceased. But the frequency of these compositions is much reduced in the studied area.

7. Anthropomorphic elements

The human portrait. Remarkably frequent in the Christian cemeteries, we might expect the portraits and the bust to be absent in the Jewish cemeteries, taking the restriction of the *graven images or likenesses* into consideration. In the Neologic Cemetery from Oradea, there is a group made of two rectangular stones of white marble, whose base show three flower vases and three horizontal blocks in front of them. In their

¹⁶¹ *Ibidem...*, p. 55

¹⁶² *The Bible*, Numbers 24: 9

upper exterior corner there is a rectangle that is individualized, ready for something to be executed in him. The one of the left stone was left empty, in the right one the profile of a woman's portrait is executed, with her face towards the other stone. The relief of the sculpture is made sufficiently high as to catch the woman's distinctive features realistically: the coiffure with the hair under the ear's basis, curled on the forehead, smoothed on the top of the head, and neatly lowered towards the exterior, in rows of curls on the back.

The epitaph is lapidary, written in Hungarian and contains: the scientific degree, the name and lived time of the deceased: Dr. Bársony Vilmosné, Bock Évi, 1921.VI – 1954.III.1. The gravestone is one of the newest in the cemetery, executed immediately after the middle of the 20th century.

This is not the only sculpted portrait to be identified in a Jewish cemetery in the area. On a gravestone in the cemetery of Baia Mare, on the round panel attached to a column, the relief profile of a man was identified – a type of representation met also in the cemetery of Debrecen. Between the two cemeteries, there is another likeness, resulted from the usage of large decorative vessels.

Other anthropomorphic elements

The hand. In Baia Mare, the cemetery has two adjacent rectangular tombstones, one that is higher and from which a hand comes out, holding the smaller stone, with the fingers on the latter's corner. According to the names and dates of birth, they seem to be the father-son tombstones, the son deceased before the father.

The heart. The heart as a Jewish funeral ornamental motif was met most frequently in the area of Lăpuș, where the massiveness of the gravestones generates a higher sculpted relief. Most of these stones present, in the field of decoration, a circle-shaped relief in which or next to which the two letters of the Hebrew formula *here rests* appear. The circle was replaced in a few instances with a heart, displayed up-side-down (*Pic. 81*).

8. Other ornamental motifs

The Hebraic writing. A special type of ornament is the Hebraic writing. In the urban cemeteries, on the grandiose gravestones, the writing appears as low relief. As for the common monuments, it usually appears as incision, with block letters of no great dimensions, yet easily to be read. It frequently undertakes a decorative function, as well, and it can appear on any of the components of the gravestone: on the stone's body as epitaph, in the fronton as an abridged ritual formula or a Biblical psalm, which rarely appears on the pedestal (*Pic. 82*).

As mentioned, the Hebrew writing does not have capital letters and has followed a single form, known as the square writing – *quadrata hebraica*¹⁶³, name taken from the shape of the letter with the harmonious duct.

The feather. This iconographic motif was found in the funeral ornamentation more frequently in the cemeteries from Oradea, both in the new ones and in the old cemetery in Velența.

¹⁶³ Silviu Sanie, *Dănuire...*, p. 271

One of the shapes that can be found appears as a single decorative element under the name of the deceased, oblique, with quite a long tail, as a metaphor of the noble profession of writing.

Weapons. It seems unusual for the *people of the Book* to have this motif in the repertoire of their funeral ornaments, as it is known that the Jews, who have been in a historical statute of Diaspora over the past two millennia, did not have wars of their own. But, as good citizens of their host countries¹⁶⁴ they participated at the wars held by the countries that hosted them. The death during those events generated ornamental motifs connected to the war: a cannon with upwardly raised barrels, a military bonnet, a dagger or a military gallon are all elements identified in the cemeteries of Oradea (*Pic.* 83).

Tassels, ribbons. Beside the elements evidenced in the previous groups, this smaller group must also be mentioned; it rather contributes to defining others, on order to emphasize their importance. They seem to play an accessory role in contrast to the ones on the front line, and, still, through their strictly decorative function, they contribute to the emphasis upon the details that shall define the main element. Among them, we will name the ribbons, the ties, tassels or laces. We considered their mention necessary, because several descriptions of all kind are encountered: *And nets of checker work, and wreaths of chain work, for the chapters which were upon the top of the pillars*¹⁶⁵. And I chose this quotation, in order to end a demonstration of the attitude of the Book of Books, the Bible, towards the ornament, towards the Judaic eclecticism, whose features I tried to highlight over the course of this paper, towards art in general.

III.B.2. The Epitaph

The epitaph¹⁶⁶ has been a present element on the tombstone ever since the last period of the roman Republic¹⁶⁷, and it has undertaken various transformations along the time. On the Jewish tombstone, the epitaph includes besides the important personal data an eulogy of faith, creed and pioussness of the deceased, this being considered the utmost victory in the life of a Jew.

The epitaph has various forms in the Jewish cemeteries. The most frequent is written in the Jewish language and the tombstone oriented to the east. The funerary monuments of the 19th century and of the first half of the 20th century from the Jewish cemeteries in the area of study have the epitaphs written in Hebrew and some are bilingual – in Hebrew on one side and in Hungarian on the other side. This bilingual writing is common to a very large area in central and east Europe, and according to the area of their location they can also be found in Jewish and German, Jewish and Russian, the option being part of the ethnic group's wish to be Jewish citizens after emancipation, an act of loyalty towards the adopting nation.

¹⁶⁴ S. A. Lerner, *Narrating...*, p. 7

¹⁶⁵ *Bible*, I Kings, 7: 17

¹⁶⁶ The origins of naming the funerary inscription is found in the name of the ceremony which took place in the honour of the Greek heroes during the Persian wars, in the 5th century B.C., „*Epitaphia*” and „*Epitaphos logos*” a funeral speech said by a political personality to the honour of the Athenians fallen in the battles, the first such speech being uttered after a great defeat in Tracia.

¹⁶⁷ On the funerary monuments of that period, there were the half-length portrait and a quite detailed presentation of the deceased.

The epitaph is frequently written on the tombstone without borders. When it is framed, this is done through a slight edge, seldom double-profiled. The shape of the frame is irregular but symmetric and very varied: oval with four circles, leaves, flowers or other ornamental motifs at the corners (*Pic. 84*), rectangle with four corner pieces or only two on the upper part, rectangles with mitered corners, flat arch, multiple accolades or concave-convex profiles, etc. These forms are operated by incision and flat relief.

Although the ornaments of the tombstone in the area of study are discreet, there are examples which have in the epitaph area a box of small dimensions, of irregular form, containing the name of the deceased or the year of death. The frames of these forms are done with combinations of ellipses, ovals, circles, concave and convex shapes.

Similar to the ornament, the writing of the epitaph is done through two techniques: either incision or flat relief, the latter being used only at monuments of great dimensions of the personalities of the community, technique which implied a greater workload and higher costs. There are also tombstones which combine the two writing techniques, the incision/relief alternation as well as letter size variation, enhancing their aesthetics. Regardless of the used method, the execution is precise, organised, but less legible if in flat relief (*Pic. 85*). The higher the relief the better the epitaph's writing was preserved. If the incision was shallow and the stone of little resistance, the writing was deteriorated until erasement. For a better legibility, the carving of the letters has been painted, usually in black, in order to highlight their shape.

The specific elements of epigraphy are very simple in the Hebrew writing. This doesn't know upper-case or lowercase letters and it uses the Hebrew square writing, which has been constantly used since the 6th century (it seems that some recent archaeological discoveries add four more centuries to the age of the Hebrew language). In Hebrew the writing is done from the right side to the left and from up to down. The writing can only be with consonants or consonants accompanied by serifs, namely a system of points and lines (*Pic. 86*). The numbers have an equivalent value in letters. The number representing thousands (5) is not written on the tombstone.

The contents of the epitaph are formed of essential elements which are considered compulsory and secondary elements which are seldom seen. The epitaphs usually contain short, brief texts containing the established formulas of the essential elements:

- „here lies” in Hebrew פ"ג is the formula present on every tombstone. Sometimes these letters laid in the ornamental area, separated by the rest of the epitaph have also a decorative role.

- name of the deceased
- name of his/her father
- date of death
- a formula for blessing

ת.נ.צ.ב.ה. sau תנצבה

Tehiel nafsho zrurah bezor hachaim (Sanie)¹⁶⁸ or (Floersheim)¹⁶⁹

¹⁶⁸ S. Sanie. *Siret...*, p. 61 178

¹⁶⁹ Heidi M. Sypek, *Esther from Bialystok, Stories from the Past, Pictures from grave stones*, http://www.jewishmag.com/143mag/bialystok_poland_bagnowka_jewish_cemetery/bialystok_poland_bagnowka_jewish_cemetery.htm

Regarding the name we have already mentioned the fact that the Jews only had one name (the surname), after which they would add the name and the father's name, according to the formula "x the son of y", this method of person identification being applied on the tombstone too.

Sometimes there are other secondary elements such as: own positions or father's position – primary school teacher, scholar, judge, rabbi, leader of the community, age, place of origin or lamentations. There is a well-known dispute concerning some exaggerations regarding the moral virtues in the Jewish tombstone epitaphs. According to a study carried out in the cemetery from Bialystok, certain virtues such as: "Torah scholar", "excellent knower of Torah", "he spent his time studying Torah", "He studied Torah day and night", etc are questionable whether they can all be true. These manlike virtues are conjugated by a series of epithets used for the deceased women: of value, respectable, honorable, faithful, reliable, goodhearted, having the fear of God. Sometimes, several such attributes have been given to only one person. These attributes have been characterized as "a baroque ornament made of a crown of words and phrases" which sometimes would have overestimated the deceased. Moreover, Monika Kraiewska shows that through these repetitive virtues and characteristics on the tombstones, the teachings of the Torah, the systems of values accepted by the Jewish community are perpetuated and made popular¹⁷⁰.

III.B.3. The pedestal

The pedestals, although they seem to play just a secondary role in the architectural unit of tombstones, are the ones supporting them and highlighting their artistic values. They aren't compulsory, there are lots of modest monuments whose main part is directly tamped into the ground or they have a slight extension on the lower part. In some other cases the tombstones have prominent pedestals with one, two or three descending levels, the pedestal being able to reach the stone's height. (*Pic. 87*).

The material the pedestal is made of can differ from the stone itself. In most cases the pedestals are simple prisms with a wider base than the rest of the stone having sometimes a scratched aspect in the setts. In some cases, through the exhausting method of this zone their decorative role has been increased. As an example, we can mention the monuments of the cemeteries from Oradea, where decorative elements of the pedestal have been identified. In this way some pedestals present a decorative element having a shape of a volute in vertical position. This appears sometimes solely on one of the pedestal's level, some other times flanking symmetrically the upper level of the pedestal, and in its state of grace it appears diagonally situated in each of the four corners of one level of the pedestal. Another decorative element identified in the Jewish cemeteries from Oradea is the placement of a laconic epitaph on one of the arch keystone of the pedestal (*Pic. 88*). Some pedestals present sidewise on the lower part segments with flutings, some others have blunted margins or mouldings at the joining with the stone itself.

In the old parts of the cemeteries where the old pedestals have been kept and the monument has been degraded and partially overthrown, we've noticed an assembling

¹⁷⁰ Heidi M. Sypek, *Esther from Bialystok, Stories from the Past, Pictures from grave stones*, http://www.jewishmag.com/143mag/bialystok_poland_bagnowka_jewish_cemetery/bialystok_poland_bagnowka_jewish_cemetery.htm

method of the two elements, namely the pedestal equipped with a rectangular void in which fits exactly – following the shape of the void – the end of the stone particularly manufactured, smaller than the main part of the stone, and then the stone is laid on the pedestal. This method meant to hinder the stone from overturning by eventual shocks. On this occasion I mention the fact that all along, the research has been made without touching the funeral monument, not more than moving off a branch of a shrub that hindered the picture taking.

IV. Cemeteries from Northwestern Romania. Elements of regional individualization.

The post-revolutionary years meant for the Jewish communities of Romania a period of research and identification of the own cemeterial patrimony, new situations being elaborated through the identification of a significant number of forgotten Jewish cemeteries. The figures communicated by the FJCR (The Federation of Jewish Communities of Romania) in 2007, identifies in the county of Maramureş 60 cemeteries of the community from Baia Mare and 49 of the one from Sighetu Marmăţiei; in the county of Satu Mare there are 122 cemeteries and 81 in the county of Bihor.¹⁷¹ Because these figures have risen in time, the possibility of their further increase isn't excluded, through the identification of other Jewish cemeteries as well, unknown in the present, having in view the fact that the witnesses of their existence disappeared and disappearances of localities took place, either through depopulation, or displaced as a result of some hydrographic arrangements (e.g. the locality of Călineşti Oaş from the county of Satu Mare), or due to natural disasters (floods) when the localities have been displaced from the initial precincts.

In the studied area, a significant number of Jews establish themselves around the 18th century, which involves the emergence of the first Jewish cemeteries. In Maramureş, after the exodus of Khmelnytskyi an emigration of the Jewish population takes place, in 1787 being mentioned 1214 family members.

The first cemeteries mentioned in the Northwestern area of Romania date from the first half of the 18th century, in Oradea in 1731¹⁷² and in Carei in 1744.¹⁷³

From the first half of the 18th century in Maramureş there have been identified the cemeteries from Rona de Jos (locality in which the number of cemeteries at the beginning of the 20th century has grown to three), Cuhea and in Budeşti, this last one, inaugurated *before the year 1800*, and in the county of Satu Mare in Medieşul Aurit and Vama. In the county of Satu Mare, from the first half of the 19th century there have been identified cemeteries in Negreşti Oaş, from *the first decade of the 19th century*, Odoreu

¹⁷¹ FCER, *Memoria ...*, pp. 32, 34, 35, 36

¹⁷² T. Mózes, *Oradea ...*, p. 77, ... *Leitner Sándor and Freund Fülöp, the authors of the book Az Oradeai Izraelita Szentegylet – Chevra Kadisa 200 évestörténete 5491 – 1731 - 5691– 1931 között*, could use the original documents and official reports. Having in view the fact that the original of the official reports and the archives of the Jewish communities disappeared completely during the ghettoisation and the book mentioned above, being published in 1931 through its scarceness has become *inaccessible*, we considered it necessary to reproduce here some fragments from the statuses <<pleasant to God and individual ... confraternity... from the year 5291...

R. L. Braham, *Enciklopédia ...*, p. 80.

¹⁷³ R. L. Braham, *Enciklopédia ...*, p. 334.

from the first third of the century, in Ardu from 1820; in the county of Maramureș in Copalnic Mănăștur, *from the years 1820*, in Glod, Rona de Sus, Poienile de sub Munte, Apșa de Sus, Fărcașa, Bârsana and Leordina *before 1850*, and in Bihor in Valea lui Mihai round the year 1838. From the middle of the century the cemeteries of Botiza and Călinești in Maramureș have been opened¹⁷⁴. From the second half of the 19th century, cemeteries are opened in most of the localities where a significant number of Jewish population used to live.

The localities that don't have their own cemeteries have buried their dead in the cemeteries of the communities they belonged to. For example, it is known that in Botiz the Jewish cemetery was opened in 1850, being used from the ones of the adjacent localities not having their own cemeteries, as well. Among the bigger cities from the selected study area the last whom the purchase of the land parcel has been permitted for the organization of the cemetery was Satu Mare, this purchase being repeatedly refused to this community. The Jews from Satu Mare were constrained to bury their dead either in Carei or in Botiz – the first locality on the route Satu Mare – Sighetu Marmăției. The purchase date of the land for the first Jewish cemetery isn't certain even today¹⁷⁵.

The dimensions of the cemeteries reflect the financial power and the number of Jewish community from the locality, in the moment of their opening. They are, most of the times at the outskirts of the localities and separate from the synagogue, and as much as possible, from the Christian cemeteries. In time, through the development of the localities, especially of the towns the cemeteries are incorporated into the towns migrating towards the centre, their emplacement outside the locality remaining visible only in the rural localities. There also exist exceptions, where the Jewish cemetery is beside the Christian one. It's the case of the two newest cemeteries from Oradea, situated laterally, on the left the orthodox one 1926 – the new orthodox cemetery) and on the right (Neologist, 1889), on the Eastern side of the cemeterial complex Rulikovski, in the same parcel (Oradea – a document from 1776 shows the petition for redevelopment, the fence and guard of the cemeteries can be found outside the town, Lebedei street, functional until 1880. In 1800 the cemetery of Velența was opened, where the defuncts are displaced from the Lebedei street). In Tășnad the Jewish cemetery is beside the orthodox one at the exit of the town to Carei. In Negrești Oaș, as well, the Jewish cemetery is next to the orthodox one, at the exit of the town to Carei, both cemeteries being closed today. In Satu Mare the two big Jewish cemeteries (separated from the 9 Mai Street) are situated face to face with the Greek Catholic and Reformed cemetery, separated by the state highway Satu Mare - Baia Mare. There exist exceptions from the rules in the smaller localities as well: in Livada (SM), in Copalnic Mănăștur (MM), in Halmeu (SM) in Tinca I (BH) or in Sâmbăta (BH).

The cemeteries from the small localities don't keep cemeterial constructions, these being inactive since the middle of the 20th century. There have been cemeteries that weren't equipped with chapels and purification baths, case in which the toilette and ritual washing of the deceased were made at his residence¹⁷⁶. In present, inhumations are very rare also in the localities with active communities, due to the small number of Jews that live in present (2013) in the studied area. The cemeterial constructions exist only in the

¹⁷⁴ *Ibidem*

¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 346.

¹⁷⁶ *Oral information, the president of the Jewish community from Baia Mare, M. Șalic.*

towns where they are still in use. In the closed cemeteries, in some cases these constructions are still standing but they bear the traces of the vandalization or weather erosion they were subjected to. Such an example is the one from the old cemetery from Oradea on the Războieni street № 92, there is only one cemeterial chapel of small dimensions having its doors and windows deteriorated.

Most of the cemeteries from the selected area are fenced in according to the directions, in different ways. In the bigger localities, the fence was made many times with high walls. It's the case of the two cemeteries of Satu Mare, fenced in by a high wall of 2,5 cm of brick supported by pillars of brick as well, thicker and higher than the rest of the wall, ended in an abacus. In the old orthodox cemetery from Satu Mare, from place to place, the wall from the East metallic apertures were placed, as some small windows (approximately 25/40), developed horizontally, manageable only from the inside; near this wall the line of Rabbis is placed, so that the graves can be seen from the street by the ones having interdiction of entering the cemetery.

Due to the walls' degradation or disappearance, in the 80s of the 20th century, at the initiative of the Jewish Community, a big part of the cemeteries of Satu Mare have been fenced again with walls of concrete plates conserved well until today (2013) by the CEPML (County Enterprise for Property Management and Leasing) Satu Mare.

A frequent characteristic of the Jewish cemeteries, observed in the studied area, is their fence with locust tree hedge (*Pic. 89*). This fact is more frequent in the case of some localities from hilly areas, such as the cemeteries from Călinești-Oaș (SM), Livada (SM), Copalnic Mănăștur (MM), but also in the case of bigger localities, such as the Jewish cemetery from Tășnad City (SM). The locust tree fences are a very good guide mark in the identification of these cemeteries, by having in the spotlight the fact that in most of the localities no Jewish population lives, and their position is unknown in most of the localities. Beside some biblical reasons, maybe the protective qualities of this tree, which doesn't grow a big tree crown¹⁷⁷, stuffs with cospes in the lower part, is full of thorns, fact which makes it hardly penetrable and isn't pretentious, have lead to the choosing of it in order to protect the cemeteries. Even is the community has disappeared from over half a century, the fences shelter the place once hallowed as a cemetery by the civilization's invasion. Due to the urban developing some cemeteries have ended up to be hidden between streets, their access being done through the yards of the ones guarding and caring for them. Such examples are the cemeteries from Livada 1 and Livada 2 (SM), Turț (SM), Oradea Velența (BH), or Tinca II (BH). The cemetery from Leș (BH) extended on a surface of over 10 acres, has only one more funeral stone, supposing that there might exist two or three stones overturned. When the cemeteries situated outside the locality have become adjacent to gypsy districts, their situation has become disastrous. It is the case of the old cemetery from Beiuș, which is being held by the collective memory although it is believed to have disappeared. But in a thicket of locust tree, bramble, and a young wood, some of the most beautiful, massive, and richly decorated stones from the area are still preserved, not being altered by the subsequent interventions on the funeral stone and stated in other cemeteries. In the condition from 2010, it was impossible to

¹⁷⁷ *The vegetation has been forbidden for a long time in the Jewish cemeteries, especially the trees having rich crowns that hindered the approaching of the Rabbis of the edge of the cemeteries passing under the crowns of the tree impurifying them. Usually their relatives buried themselves on the edge of the cemeteries so that they can see them from the road.*

photograph an entire funeral stone because of the vegetation. Many rural cemeteries adjacent to the Christian ones are kept in good conditions nowadays by the Christian communities at the priests' request¹⁷⁸.

From all the visited cemeteries in the studied area, from other parts of Romania or from Europe, the Holod cemetery is considered to be unique. The villagers know its place. On a side road starting from the main road, after the way out from between the houses, on the right, separated by the village's road – a little deep ditch, resides a green oasis with seven Jewish funeral stones. Six are standing upright from which five are in a row: three of I.A.2.c. type, one of I.A.2.a. type, a double pedestal with three levels and two arched bricks, and in front of them, just as Moses in front of the people, is the sixth stone of obelisk type. In the grass, almost swallowed by the ground, is one more stone, the seventh one. The surface, as big as the result of a circle with a base of approximately ten meters and a little over four meters tall, is the only not fenced surface I have met in the entire researched area. In its back it extends an enormous callosity and the gravel of a big stone pit, without green, only equipments and heaps of stones. On one side and on the other of the Jewish cemetery, enter and exit the pit's roads, which have been avoiding it for years, wondering that they are suborning not to disappear (*Pic. 90*).

In the old cemetery from Carei, the oldest stone from the studied area has been discovered, dating from 1744. As a region in which the Jews had been brought the first time in a big number, Carei has two big cemeteries.

The cemetery from Târgu Lăpuș is situated on Eminescu Street, on the hill from the front of the high school, at less than 100 meters from the main way. At the entrance is a house build probably on the nucleus of the old cemetery like constructions. In this little city of Maramureș existed at the beginning of the XX century, a numerous Jewish community. Here used to live Jews having businesses in Baia Mare, but which couldn't establish them there, because of the Jew's prohibition of establishing themselves in mining cities. In opposition to most of the funeral stones from the studied area, this cemetery individualizes itself at least through two characteristic elements: its position on a hilly surface with displacements, fact which burdens the perfect alignment of the graves as well as the massiveness of the funeral stones.

The average settled proportion of the stone changes through the width grow, the report height/width being of approximately 2/1,5. The thickness grows as well to over 20 cm in some cases tripling, as against 6-8 cm in other cemeteries. The most frequent form is A.I.a.1. This presents sometimes clear pseudo-architectural forms, some other times stylized (with essentialized architectural elements).

In the studied area the majority of the tombstones are placed in vertical position, after the Ashkenazi model.

In many sources (already quoted) there exists information about the fact that the funeral stones from the Jewish cemeteries were coloured. In the research made we identified neither such stones nor indications proving the existence of such stones.

In order to identify some funeral stonemason workshops, many monographs and registers from archives with trades practiced and the names of the masters were consulted, but those masons who had supposedly worked for the Jews were not identified. In one case, in the neologist cemetery from Oradea, on the metallic gate of the funeral monument's fence there was identified a fixed metallic plate with a writing in

¹⁷⁸ *Oral information from the natives met during the visits to the Jewish cemeteries.*

Hungarian: Készítette Veiszlovits A. és fia NAGYVÁRADON (It was executed by Veiszlovits A. and his son in Oradea), but we assume that it's only about the author of the metallic hedge.

In the cemeteries from the selected area elements of common arts can be identified, but also elements of differentiation, as a result both of belonging to one of the two European communities, the Sephardi and Ashkenazi ones, and depending of the rite they belonged to, as well. Towards the end of the 19th century, after separating the neologist rites from the traditional conservative orthodox, in some neologist cemeteries capital changes take place, regarding both the form of the funeral monument and the treatment of the graves too, that becomes many times more spacious and in many cases expanding itself a few times and delimiting itself from the rest of the graves through different, most of the times individual, but also familial hedging shapes. This way one can note in the neologist cemetery, but not only, the development of new artistic expression shapes such as one of the wrought iron, used in these new hedging customs of the grave. Beside the classical motifs, the neologist cemetery from Oradea developed at a great number of ensembles of new type a treatment according to the new architectural style of Europe, the secession, embraced by the civil architecture in this zone as well (Pic. 91). The secessional forms of the wrought iron intercept very well the value of the new shapes. As a culmination of these expressions we mention the usage as ornament of iron in a menorah's hedge. As well, these hedges can be made of wall, with a great attention to decoration, especially of the ornamental vessels as flower plinths. This borrowed custom was taken over in the urban Jewish cemeteries and quickly became an excuse for the ornament's exuberance. The forms of these vases adapts to the place where they are placed: either built inside the wall, as its edge, on special equipped plinths or natural, case in which they are the most spectacular. The majority are in a round semisphere shape on four legs, bowls with bandy borders, and pyramid frustum with flutings, flower pots, knitted baskets.

In the individual heterogeneity, there is a well-defined general unit though regarding the aspects of the Jewish cemeteries in the studied area. The defining elements of this identified unit are:

- A strong narrativeness through the presence of the funeral stone's shape in all cemeteries that refer to architecture and biblical references: the temple of lateral colonnettes type and gable, and the obelisk as pillar seated by Joseph on the grave of Rachel. These essential forms develop uncountable variants but they are the structure around which a unique style has been configured, the Judaic cemeterial eclecticism.
- The tidy aspect with distinct rows, aligned, separated by crossover spaces and in the great cemeteries by large alleys as well. These alleys, contrary to the interdiction of the vegetal presence in the cemetery are limited sometimes by tree rows, which is the case of the main alley from the neologist cemetery from Oradea that is flanked by a row of monumental linden trees. In the Jewish cemetery the attention towards the ritual recommendations referring to the compliance of a settled distance, and regarding the emplacement of graves is obvious. These alleys divide the cemetery in zones that in the second parts of the 20th century were numbered with identification plates (examples: the orthodox cemetery of Satu Mare, the neologist cemetery of Oradea).

- The recurrence of the frequent forms of tombstones, especially of the types: I.A.1.a., with the subgroups included, I.A.1.a.a., I.A.1.a.b., but also I.A.2.a.a., I.A.2.a.b, I.A.2.b. The shape of these stones occurs on wide geographic areas and in very large periods of time.
- The existence of a relatively small number of frequent forms that can be found in all cemeteries, but of which their uncountable variations disseminates, determined by the usage and combining of the architectural elements with decorative function, of the material or symbols from the field of decorative work.
- The writing in Hebrew language of the epitaph, this itself becoming a double-functioning element: one of cohesion in the Jewish cemetery, and one of individualizing as against the other monotheisms.
- The Hebrew writing also has a double function: of expressing of epitaph but in the same time a decorative one, frequently used, sometimes as a unique decorative motif.
- We assume the existence of some plans after which the cemeteries developed in the permitted spaces, usually in the chronological order of the deceases.

To these characteristic elements of all the cemeteries is added some pretty frequently met, but not in all cases. Such an element is the locust tree hedges, remark seen on the field, during the research. Another frequent element is the presence of the funeral chapels of the Rabbis in the urban Jewish cemeteries, placed always in central, visible places, right after the entrance in the cemetery.

The study of the Jewish cemeteries represents in fact the accessing of a database as long as the documents and archives of the communities have been, sometimes totally, destroyed. The funeral monuments offer exact information from diverse fields: demography, linguistics, anthroponomy, religion, sociology and not least, they represent the support of a precious artistic speech.

Worth to be mentioned is the fact that the ecclesiastic architecture that was constrained for centuries to withdraw in closed spaces, the manifestation forms of the cemetery was less restricted; dozens of Central-Eastern-European albums and catalogues with Jewish cemeteries prove the world that beside the synagogue it has been a powerful and constant artistic manifestation form of the Jews. On these modest tombstones did the Jews write and rewrite their memoirs and memoirs of the memoirs, about the Promised Land out of which they were chased away by the history. Then they remained only with their cemeteries, memoirs and prejudices. The Jewish cemetery was a historical day written in stone, as long as the peoples could endure. If the great architects of the world that alongside the Jews contributed in the defining of a complete way of expression of the synagogal architecture, but the same thing cannot be said about the cemetery configurations. This was a space in which the artistic spirit of the Jews manifested for a long time only in the limits of their own identity. Rich or poor, they did not give up this spiritual heritage, becoming now a universal one. These forms of temple type were the last gifts offered by the living, in *the house of the living*, the sign of the hope of rebuilding.

V. JEWISH ECLECTICISM IN THE CEMETERY ART OF NORTH-WEST ROMANIA

This study refers to artistic manifestations of the Jews whose continuity has exceeded two centuries in north-west Romania, according to still present traces of their beginnings in this area up to the period of high bloom and prosperity of the communities, i.e. between the years 1850-1930. Most of them arrived here chased by the hardships of history.

In all those areas where the Jewish diaspora art has developed, in extremely wide spaces – measured in continents, with all local influences which it assimilated, this shows an established common factor of Judaism. This common factor is the stone base, like a foundation upon which, the times and spaces gave birth to and developed a unique style: Jewish eclecticism.

The consistent theme of this style is the biblical commandment, which concentrates the unity of style, its diversity being determined by opening out to local context. As in all things that concern them, the artistic style which they developed, they had it on, and inside them, leaving it as legacy in their temporary stays in north-west Romania or elsewhere, the Jews are unique. Their attachment to identity given by Law is unconditional and unlimited, being allowed one single measure: the infinite divine. We have tried to identify the causes that determined this great attachment that founded the complex Jewish miracle and the effects it generated on the artistic plan within the concerned area.

The complexity of this phenomenon and the successive hierarchical resetting, interrelations, connections, determinations or classifications, will be much better understood after the crystallization made in time, as we move away and expand our perspective on events.

The certainties of style seem to arise from the Jewish People's paradoxical affiliation to a land much more of promise than of possession, the reality being a migration in a perpetual diaspora. And yet, the style constant is related to the idea of promised land, and the variables are determined by inhabited territories, that changed periodically, after an unproven mystery of history. These changes were caused either by brutal fractures in some stages of history, as a result of intolerance, or by natural inclination toward travelling, occurred under the dominant memory of the beginnings, which was forwarded to all as (via) law, have loaded (supplied) what has been fixed over time as Jewish eclecticism, of anxiety, dynamic and surprise in the acceptances heterogeneity for defining an identity core. Here is concerned the most obvious feature of Jewish eclecticism, convergence of fabulous heterogeneity of the forms towards the construction-command, Solomon's Temple. Style that does not leave the Bible pattern, receiving only local influences that charge it with new poetry, on the same structural core.

The fact that Jewish eclecticism is much more visible after emancipation is obvious, but its development seems to have started from the first day of the Babylonian exodus, from the people's sorrow in losing the Temple. The people, its religion, synagogue and stone seem to have been defined at the same time, merging into the development miracle.

Inspiration and tracking of biblical recommendations have generated perpetuating forms unanimously accepted in Judaism. In order to keep the biblical canon, it was essential to have the consent of each Jew¹⁷⁹. Community members striving to have equal treatment in the synagogue, in the life and death of each believer, as well as cultivating charity as a fundamental virtue, were the pillars of the unity of the lost people.

This preservation of the commandments has been possible in the first place thanks to thorough knowledge of biblical writings, by regular study, the reading and the communication of the Law being a priority of the Jewish head of family.

In the Old Testament, the biblical indications relating to the house of God and everything related to it, objects and clothing, are common. The Jews knowing these rules have complied with them to the best of their understanding best, so increasing ethnic and religious cohesion. In times of the most stringent prohibitions, when religious ceremonies were internalized, the communication of the Jewish canon was a mental one; led in both the synagogue and in silence, in the privacy of the home, by the head of the family.

In addition to the Biblical commandments, the scholars and leaders of the Jews have managed to also enforce rules regarding tradition, which in time have set up rules that have been perpetuated. The other causes that have imposed on elements of renewal in art of the synagogue but also of the cemetery are linked to the European architectural context influences. Such influences were perceived differently by the spiritual leaders of the Jews. Some of them, conservatives, opposed deviation from tradition, while others, reformers, have been permissive to borrowings, but only after emancipation and unhitching from conservatives, will they manage to express fully new ideas. The permission of expressing the new forms of the synagogue acted from two directions. On the one hand, an exterior one of the people who sheltered and allowed these forms unusual for locals, but also an inner dual one, that part of the Jews accepted, while many of the rabbis were worried about the extent of ease of advance in the Biblical architecture canon foreign to the elements of the Jewish people. This new Judaism of emancipation meant for Jewish architecture a reward, the wishes of artistic expression inhibited by generations; therefore, emulation was uncurbed, generating competition.

In patterns, European styles have been developed especially in connection with ecclesiastic architecture, lacking a unique canon perpetuated over time. The forms in their sequence have always been different. Renewal included other constructions such as: palaces, castles, walls, abbeys, other inhabitable residences, hospitals, schools and administrative buildings.

In the Judaism of emancipation, with all architectonic contextual influences and forms taken over, which sometimes seem dominating, the pattern of Solomon's Temple as described in the old Testament is never abandoned. Jewish eclecticism is developed only by the religious expressions of the Jews, those that they have preserved in what was permitted: synagogue and cemetery. Because they were only tolerated, the state institutions did not belong to them. Their own institutions were mostly concentrated in

¹⁷⁹ M. Radosav, *Livada...*, There is the custom that the most important representatives of the rabbi schools to meet and to agree on the regulations and the answers for the present questions of extraordinary situations, in the well known rabbi *response*, so as that there is a uniformity in solving them and the religion can maintain its uniformity.

the synagogue: school, community meetings and sometimes others. One of the few examples civil engineering by Jews were at a time hospitals.

Ludwig Forster considered the key factors taken from the Jewish ancient architecture to be the following: the facade chromatic made with colored brick, obtained from burning clay of different colors, the pillars of Joachim and Boaz placed at the entrance in the Temple and the distribution of the space inside the building¹⁸⁰. All of these elements have also been identified in the synagogue art of north-west Romania, but also in mini-architecture of cemeteries, by the generally accepted form, particularly widespread, of the Temple of Solomon with the flanked pillars of Joachim and Boaz.

By proximity to eclecticism, the style that was developed in Europe in the emancipation period, the Jews invented an adequate way of expression: the Jewish eclecticism. In order to build it, they were opened up to the risk, to all formulae proposed by civilizations in their parade: from ancient Eastern refinement¹⁸¹, to Egyptian grandeur¹⁸², to architectural successive expressions of European Christianity on the east and the west side. By historical circuit which they have travelled by step, as active, or forced passengers and by the written book, as *the people of the book* in architecture and in the form of tombstones, in which they exhibited fully, they have tried a formula that would represent them: summary of an aura which labeled their past (origin and history) and a formula of European recomposition for the present, in the binder of the identity Biblical symbolism.

The searches were set up for an opportunity of historical and stylistic reminding, in a variety of formulas that finally have developed their essence: Jewish eclecticism, with biblical roots in European emancipation of the Jews, and then generously spread, imprinted with the shapes of the context in which they manifest themselves. This Temple of the new Judaism was established as the identity label in the new social situation of the Jews.

We believe it is important to highlight another feature of this style brought forth and developed by Judaism, the fact that reporting to it is not primordial, as well as to the other styles that neatly travel ordered phase of occurrence at a certain time, of a number of favorable factors, influences, ripening and then decline, at the same time with the seed of subsequent forms. Jewish eclecticism relates strictly to selective ethnicity, which is deeper and everlasting, in a tradition that sometimes has been slightly enlarged, but that gravitates around a core that when the borrowings could be devastating, has the power to be interiorized, reaching for its own resources. In its frame, by its own feature, heterogeneity, there are infinite and luscious forms, and each builds its own new style. When the shape of the synagogue is assigned as belonging to European historical lifestyles by the characteristics of architectural elements that build it, from a historical point of view they have exceeded it. And it must be referred to its skillful designing, just like a perpetual motion machine, which will always have only ethnic references, with the capacity of its adoption and adaptation of any innovating formulas. The feature that separates the European historical styles or the repetition of *neo* formulas from the Jewish eclecticism would be some kind of temporalism. While in the evolution of architecture, this has always found renewal in the array whose elements were always others, Judaism

¹⁸⁰ I. Müller, *A Wagner zsinagóga...*, p. 25

¹⁸¹ D Jarrassé, *La synagogue...*, p.52

¹⁸² H. Taragan, *Cairo...*, p. 32

was renewed in the same leading array, whose elements were of the beginnings, with origin in the Law. Therefore temporaries are determined both by the persistence of the constant commandment, as well as by using the features of some styles long after their entry and development meaning more centuries. The late acquisitions of elements specific to one style or another may also be the result of readjustment of synagogue forms to the architecture in the middle of which it is placed.

Together with temporaries of Jewish architecture, let us also look at the unusual situation through time of countless territories inhabited by Jews, except for the one whose name they bear and which they only hope to reach. So they do not define themselves primarily as other peoples, by affiliation to a land but only to a religion. They are not Israelis first because they would live in Israel, but because they were promised that country and to do this they accepted the commandments, and that their life should be ruled by the Law. In this special feature of their existence, as well as the permanent connections between the remote territories which they lived on, it has been possible to maintain a real unity in their artistic manifestations as observed by those who have been concerned about this subject, as I mentioned in the first chapter.

The 20th century will be one of major changes for Jewish European architecture, but not only that. The destiny of Jewish people in Europe has changed completely as a result of the Holocaust and then of the establishment of the state of Israel. The second half of the century in fact meant, only attempts to save the heritage maintained, and no more than reconstruction of Jewish synagogue¹⁸³ because it seems that no new synagogue has yet been built.

The beginning of the 20th century brings the emancipated and prosperous Jews living in north-west Romania in phase with the architectural manifestations of the moment secession style. Synagogue architecture developed in parallel to the context architecture will develop an adapted secession to the Jews at the wish of presenting their identity, a manifestation of new central-European style with symbols of its own identity. Acquisitions of new forms at the beginning of the century can be illustrated with the synagogue Saare Tora in Satu Mare. As we have already mentioned, the Jews were not loyal to artistic movements from one particular period; their preferences recorded most unexpected leaps. Evidence of this is a spectacular return to Moorish vocabulary; the best example of this is the synagogue on the City Hall Street in Oradea, the last big synagogue that was built in north-west Romania.

By analyzing forms the Jews learned, there are some analogies of structures with Tabernacle in the desert but especially the similarity to the Temple in Jerusalem with the two pillars of Joachim and Boaz, that being the form around which both synagogue and a part of cemetery architecture revolves. We believe that the cemetery has yet another Biblical mark, the pillar that Joseph set as a sign above Rachel's grave, resulted in general shape I.A.I.c. with obelisk and column version. Regarding the most common form of this type of stone, and the reference to the ancient architectural model, we cannot miss the closeness between the architectural form of the synagogue and that of tombstones. In the case of the synagogue, the architectural type around which it is developed and refers to Solomon's Temple, is a central axis flanked by two side axes as a

¹⁸³ At Sighetu Marmăției, the first synagogue in Europe after 1940 is about to be built, on the same place of the former Sinagoga Mare (The Great Synagogue), and it is going to be a synagogue for pilgrims. Oral information, the president of the Jewish community from Sighetu Marmăției, engineer Hari Marcus.

symbol of the pillars of Joachim and Boaz, which according to the Moorish model extend beyond the cornice, rising several times above it, in the same way can be read Temple type tombstone: a central shaft, which would mean guide pin spacing, poles being represented by the two marginal guide pins, even the two tabs on what many times flanking the front may be identified with poles above extensions to the large cornice.

In spite of the prohibition for graven images the Jews, yet in the ancient diaspora have known the tombstones of the civilizations they came in contact with. Sculpture more than other arts has also developed in connection with the funeral market demand. The tombstone honored the memory and deeds of the deceased. This intention of preserving the memory of the deceased is also evident from the epitaph texts in which only qualities were mentioned. In north-west Romania the shape of headstones in Jewish cemeteries vary substantially from the simple wooden cross in common Christian cemeteries or the artificial stone or marble monuments in urban cemeteries. The form that the Jews have developed in the area, is much closer to the ancient tombstones and the spaces in which they have resided through the Middle Ages. The Jewish Cemetery being an isolate place because of the danger of indecency, was usually placed on the outskirts of the locality so it did not suffer external influences as much as the synagogue. The artistic manifestations seem to have been much freer regarding the graveyard. Emancipation has determined the domination of Temple style in the form of headstone, almost by definition. In urban cemeteries emancipation brought greater size, fine materials, complex monuments, sometimes large enclosures to the detriment of the symbol of identity.

Through this shape, known by the old Jews, probably taken from the antique architecture of the neighbouring civilisations, configured according to the biblical prescriptions and adapted to the own spirituality, one could say that the Jews wanted to reconfigure the Temple from Jerusalem¹⁸⁴ which they hold dear, in the cemeterial space. It is well-known the fact that their utmost desire is to reconstruct it

GLOSSARY OF TERMS

Ashkenazi – Jews from western, central, eastern Europe

Bet hahaim – the house of life

Bet kevarot - the house of sepulchre

Bet olam – the house of eternity

Cohanim (cohanim) – great Jewish priest in a temple

Ervat davar – ban of impudicity

Etrog – is a citron, one of the four species used in the ritual *Sukkot*

Galut – diaspora

Hadas – myrtle; one of the four species of the tent for *Sukkot*

Hai – alive

Hanuca – the holiday of light which commemorates the revolt of the Maccabees against the Syrians

Hanukia – a menorah with eight wicks used for Hanuka

¹⁸⁴ Felicia Grigorescu, *Cimitirul evreiesc ortodox de la Satu Mare*, în *Studii și comunicări, seria Istorie. Etnografie. Artă*, XXII-XXIV/II, 2005-2007, Ed. Muzeului Sătmărean, 2007, p. 323

Hasid – a follower of *hasidism*
Hasidism – religious movement initiated by Elieser Ba'al Shem Tov in the second half of XVIII century
haskalah – Enlightened movement which came from Germany in the XVII century
Hesed shel emet – the goodness of truth
Hevra Kadiša – a society that helps with the deceased before burial
Iom Kipur – the holiday for forgiveness
Kevura – burial
Kior – the container for the ritual wash of the hands before entering the synagogue
Kriyah – the custom of tearing the clothes off of the next of kin to the deceased person at the funeral
Lag ba Omer – Jewish holiday
Likut atzamot – the second burial (of the bones)
Lulav- palm tree branch
Mahamorot – the first burial (burial under rocks)
Maṭeva – tombstone
Mengen(maghen) David – David's star
Menora – a six branched lampstand built according to the Bible
Met mitva – non-Jew
Mrt Mitva – a non-Jew dead
Midé orayta – Biblic incumbency
Mikva – ritual bath
Mitsva – order, religious obligation
Mizrah – the eastern wall where the cabinet is with the Torah's scrolls
Ohel – mortuary chapel, funeral chapel
Ohel moed – the tabernacle from the desert
Oil – dialect from Moldavia for the mortual chapel
Rehiṭa – room where the ritual wash of the dead is done
Rehiṭa ha-met wash-up pf the dead
Roṣ haṣana – the new year
Sefaradi – Jew from the Iberian and Balkan region
Sefer Tora – Scrolls of *Torah*
Shiva – the first mourning period
Shabat – the seventh day of rest
Sheloshim – a 30-day period of mourning
Sné luhot habut – The Ten Commandments
Suca – the tent raised on the occasion of the holiday *Sukot*
Sukot – the holiday of the tents which commemorates the pilgrimages in the desert
Tahara – the ritual wash of the dead by the memebers of Hevra Kadishei
Tahrihin – the white shroud for covering the dead
Talit – the scarf that the Jewish men wear during the prayer
Tora – doctrine, the first part of the Old Testament
Tuma – source of ritual impurity

BIBLIOGRAFIE

IZVOARE

- *** *Biblia sau Sfânta Scriptură*. Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1988
- *** *Biblia sau Sfânta scriptură*. Ed. Institutului Biblic și de Misiune a Bisericii Ortodoxe Române, București, 2001, Ediție Jubiliară
- *** Direcția Județeană Satu Mare a Arhivelor Naționale, Fond Prefectura Județului Satu Mare
- *** Direcția Județeană Satu Mare a Arhivelor Naționale, Fond Primăria Satu Mare
- *** Direcția Județeană Bihor a Arhivelor Naționale, Fond Prefectura Județului Bihor
- *** Direcția Județeană Bihor a Arhivelor Naționale, Fond Tribunalul Județean Bihor
- *** Comunitatea Evreilor Sighetu Marmației, Colecția de documente
- *** Comunitatea Evreilor Oradea, Colecția de documente
- *** Comunitatea Evreilor Satu Mare, Colecția de documente
- L. Benjamin, *Texte istoriografice...*, Benjamin, Lia, *Evreii din România în texte istoriografice, antologie*, Ed. Hasefer, București, 2002
- Crăciun, Corneliu, *Contribuții documentare la istoria evreilor din Bihor*, Ed. Arca, Oradea, 2009
- Dörner, Anton, *Documente privind evreii din Satu Mare în secolul al XVIII-lea*, vol. I, Cluj Napoca, Presa Universitară Clujană, 1998, vol. II, Cluj Napoca, Ed.Efes. 2000
- Stern M., *Szatzmári zsidók...*, Stern Mór, *Szatzmári zsidók útja. Történeti tanulmány a Szatzmári zsidó község multjából, Szerző Kiadása Satu Mare-Szatzmár*, Boros A. Könyvnyomdája, exemplar xerox al comunității Satu Mare
- *** *Recensământul General al populației României din 29 decembrie 1930*, Institutul Central de Statistică, Ed. ICS, București, 1940
- Rotaru, Traian și colectiv, *Recensământul din 1850. Transilvania*, ediția a II-a revăzută, Ed. Presa Universitară Clujană, 2004
- Rotaru, Traian și colectiv, *Recensământul din 1910. Transilvania*, Ed. Staff, 1999

Atlase, dicționare, enciclopedii, lexicoane

- Lange, Nicolas de, *A zsidó világ atlasza, Helikon Kiad, Budapest 1996*
- *** *Dicționar Larousse de civilizație iudaică*, Ed. Univers Enciclopedic, București, 1997
- Basin, Germain, *Dictionnaire des styles, Paris*, Somogy, 1987
- J. Chevalier, A. Gheerbrant, DS..., Chevalier, Jean, Gheerbrant, Alain, *Dicționar de simboluri*
- Prut, Constantin, *Dicționar de artă modernă*, Ed. Albatros, București, 1982
- Unterman, Alan, *Dictionnaire du Judaïsme – Histoire, mythes et traditions*, Londres, Thames & Hudson, 1991
- Runes, Dagobert, *Dictionar de iudaism: rituri, obiceiuri si concepte iudaice*, Bucuresti, Hasefer, 1997
- *** *Enciclopedia iudaismului*, Ed. Hasefer, București, 2006
- *** *Enciclopedia Judaica*, CD Rom, Keter Publishing House, 1996
- *** *Encyclopaedia Judaica* (second édition), Detroit, New York, Londres, 2007
- Wigoder, Geoffrey, *Dicționar enciclopedic de iudaism*, Ed. Hasefer, București, 2000
- *** MSZL..., *Magyar Zsidó Lexikon*, 1929
- Attias, Jean-Cristophe, Benbassa, Esther, *A zsidó kultúra lexikona*, Balassi Kiadó, Budapest, 2003
- Jólesz Károly, *Zsidó hitéleti kislexikon*, A Magyar Izraeliták Országos Képviselete kiadása, Budapest, 1985

Altele

- Borovszky Samu, *Bihar vármegye és Nagyvárad*, „Apolo” Irodalmi Társaság, Budapest, 1901
- Chiriac, Aurel coordonator, *Oradea*, Editura Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 2001
- Szirmai Antal, *Szatzmári vármegye*, Buda, 1809

LUCRĂRI SPECIALE

- I. Albu, *Influențe...*, Albu, Ioan, *Influențe central-europene în iconografia funerară transilvană*, în *Istorie și tradiție în spațiul românesc VI*, Sibiu, 2006
- Avram, Alexandru, *Topografia monumentelor istorice din Transilvania. Municipiul Mediaș. Centrul istoric. Bibliotheca Brukenthal III.*, Ed. Altip Alba Iulia, Sibiu, 2006
- Azria, Regine, *Iudaismul*, Ed. C.N.I. “Coresi” SA, București, 2000

- N. Badrus, *Simboluri...*, Badrus, Nadia, *Două simboluri identitare evreiești: menora și maghen David*, în *Istorie și tradiție în spațiul românesc VI*, pg. 91-93, ULB Sibiu, 2006
- L. Benjamin, *Texte istoriografice...*, Benjamin, Lia, și colectiv, *Evreii din România în texte istoriografice antologie*, Ed. Hasefer, București, 2002
- L. Benjamin, I. Cajal Marin, H. Kuller, *Mituri...*, Benjamin, Lya, Cajal Marin, Irina, Kuller, Hary, *Mituri, rituri și obiecte rituale iudaice, Culegere de texte și comentarii*, Ed. Fundației Culturale Române, București, 1994
- Berkovitz, R. Jay, *Ritual and Modernity: Rethinking Jewish Emancipation*
<http://www.umas.edu/judaic/anniversaryvolume/articles/03-A1-Berkovitz.pdf>
- Blaga, Lucian, *Trilogia culturii. Orizont și stil. Spațiul mioritic. Geneza metaforei și sensul culturii*, Editura pentru Literatură Universală, București, 1969
- R. L. Braham, *Enciklopédia ...*, Braham, L. Randolph, *Az észak-erdélyi holokaszt földrajzi enciklopédiája*, Budapest Park Kiadó, Cluj –Napoca Koinónia, 2008
- Carmilly-Weinberger, Moshe, *Istoria evreilor din Transilvania 1623-1944*, Ed. Enciclopedică, București, 1994
- Carmilly-Weinberger, Moshe, *Celebration of the centenary of prof. dr. Moshe Carmilly*, Cluj-Napoca, October 16, 2007,
<http://www.euro.ubbcluj.ro/studiaz/SJ2008/17.THE%20ACTIVITY%20OF%20THE%20DR.%20MOSHE%20CARMILLY%20INSTITUTE%20FOR%20HEBREW%20AND%20JEWISH%20HISTORY%20IN%20THE%20ACADEMIC%20YEAR%202006-2007%20-%20GYEMANT%20LADISLAU.pdf>
- Carmilly-Weinberge, Moshe, *Cenzura si libertate de expresie în istoria evreilor*, Bucuresti, Hasefer, 2003
- G. Cirot, *Recherche sur les juifs espanyols et portugais à Bordeaux*
- Corneliu Crăciun, *Contribuții documentare la istoria evreilor din Bihor*, Ed. Arca, Oradea, 2009
- C. M. Crewe, *Plant...*, Crewe, M. Cynthia, *Plant motif on Jewish ossuaries and sarcophagi in Palestine in the late second temple period: Their idetification, sociology and significance*, Faculty of Humani, Manchester, 2005, <http://www.mucjs.org/MELILAH/2009/1.pdf>
- Cristescu, E, *Considerații despre pietrele funerare din Bosnia Medievală*, în *Studii și comunicări de istoria artei, seria artă plastică*, Buc. 1969
- Csirák Csaba, *Számári zsidó emlékek*, Otthonom Szatmár megye 12, Szatmárnémeti, 2001
- Dittmann, Lorenz, *Stil, simbol, structură. Studii despre categorii de istoria artei*, Ed. Meridiane, București, 1988
- Dos Santos, Reynaldo, *Istoria artei Potugheze*, Ed. Meridiane, București, 1976
- Dörner, Anton, *Documente privind evreii din Satu Mare în secolul al XVIII-lea*, vol. I, Cluj Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1998, vol. II, Cluj Napoca, Ed. Efes, 2000
- Drăguț, Vasile, *Arta gotică în România*, Ed. Meridiane, București, 1979
- Erdélyi Lajos, *Az élők háza. Régi zsidó temetők művészete*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1890
- Evans, A. Craig, *Jewish burial traditions and the resurrection of Jesus*,
http://www.craigaevans.com/Burial_Traditions.pdf
- Faure, Élie, *Istoria artei. Arta antică*, Ed Meridiane, București, 1988
- Floersheim, Eva , *Learning about the gravestones from Lubaczow*,
<http://kehilalinks.jewishgen.org/lubaczow/1.pdf>
- rationalisme*, Éd. Presses Paris Sorbonne, Paris, 2006
- Grabar, André, *Les fresques de la synagogue de Doura-Europos*, Paris, Henri Didier, 1941
- Gudea Nicolae, *Evreii în provinciile dacice*. 106-275 p. Ch., Ephemeris Napocensis, Cluj Napoca, 9-10, 1999-2000
- Gyémánt Ladislau, *Evreii din Transilvania în epoca emancipării (1790-1867)*, Ed Enciclopedică, București, 2000
- Gyémánt Ladislau, *Evreii din Transilvania. Destin istoric în epoca emancipării. 1790-1867*, Cluj, 2004
- Gyémánt Ladislau, *Evreii din Transilvania: destin istoric*, Institutul Cultural Român, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2004
- Haraszi György, *A magyarországi zsidóság rövid története a kezdetektől az ortodoxia és neológia szétválásáig*, <http://www.or-zse.hu/phd/haraszi-doktori.pdf>
- Haraszi György, *A Szatmárnémeti zsidóság*, în *Relații interetnice în zona de contact româno-mahiaro-ucraineană din secolul al XVIII-lea până în prezent*, Satu Mare-Tübingen 1999, Editura Muzeului Sătmărean
- Hârlăoanu, Alfred, *O istorie a mozaismului și a Israelului antic*, Ed. Nemira, București, 2000

- Iancu, Carol, *Emanciparea evreilor din Romania (1913-1919)*, Bucuresti, Hasefer, 1998
- Jaffé, Dan, *Les synagogues dea amei-ha aretz: Hypothèses pour l'histoire et archéologie*, <http://www.wlupress.wlu.ca/Journals/sr/issue/32-1-2/jaffe.pdf>
- Jarrassé, Dominique, *Existe-t-il un art juif ?*, Ed. Adam Biro, Paris, 2006
- Jarrassé, Dominique, *Esthetuque de l'identité juive*, <http://www.evene.fr/arts/actualite/interview-dominique-jarrasse-art-juif-mai-livre-art-365.php>
- Jarrassé, Dominique, *Guide Du Patrimoine Juif Parisien*, Ed. Parigramme, Paris, 2003
- D. Jarrassé, *Notre Dame...*, Jarrassé, Dominique, *La synagogue de la rue Notre Dame de Nazareth*, lieu de construction d'une culture juive parisienne et d'un regard sur les Juifs, *Romantisme* 3/2004 (nr. 125) <http://www.cairn.info/revue-romantisme-2004-3-page-43.htm>
- Johnson, Paul, *A zsidók története*, Európa könyvkiadó, Budapest, 2001
- Kahn, Zadok, *Sermons et allocution adressés à la jeunesse Israélite*, http://books.google.ro/books?id=fE91uULmR84C&printsec=frontcover&dq=sermons+et+allocutions&source=bl&ots=hIqN_a0gIc&sig=4CS0RHgazECZSMQghJBBYU4b3iI&hl=ro&ei=eQnMTPKqIsiaOpfmlLA B&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=4&ved=0CCIQ6AEwAw#v=onepage&q&f=false
- Kadman, Leo, *The coins of Aelia Capitolina*, Israel Numismatic Society, Jerusalem, 1956
- Kaufmann, Iosif, *Evrei luptători în revoluția românilor din anul 1848 sau o pagină din istoria evreilor români*, Cap. V. Numele, întemeierea, vechimea și istoricul târgului Buhuși, Cimitirul, în *Evreii din România în texte istoriografice*. Antologie, FCER, Centrul pentru studierea istoriei evreilor din România, Ed. Hasefer, București, 2002
- Kopka J., *Emlékek...*, Kopka János, *Zsidóemlékek a Felső-Tisza vidékén*, Kelet Press, Nyiregyháza, 2004.
- Krajewska, Monika, *A tribe of stones: Jewish Cemeteries in Poland*, Polish Scientific Publishes LTD, Warsaw, 1993
- Kuller, Hary, *Opt studii despre istoria evreilor din România*, Bucuresti, Hasefer, 1997
- Kuller, Hary, *Presa evreiască bucureșteană 1857-1994*, Ed. Hasefer, București, 1994
- S. L. Lerner, *Narating...*, Lerner, L. Scott, *The Narrating Architecture of Emancipation* <http://online.sfsu.edu/kmillet/lerner.pdf>
- Levinas, Emmanuel, *Dificila libertate: eseuri despre Iudaism*, Bucuresti, Hasefer, 1999
- Le Normand-Romain, Antoinette, *Mémoire de marbre: la sculpture funéraire en France 1804-1914*, Paris, *Bibliothèque historique de la Ville de Paris*, 1995
- Madsen, S. Tschudi, *Art Nouveau*, Ed. Meridiane, București, 1977
- Marienberg, Evyatar, *A mystery on the tombstone: „women's commandments” in early-modern ashkenazi culture*, <http://www.utoronto.ca/wjudaism/journal/vol3n2/Rosenwiller.pdf>
- Mărgineanu-Cârstoiu, Monica, *Romantismul în arhitectură*, Ed. Meridiane, București, 1990
- Metzger, Mendel, « *Le CHOFAR et sa signification dans l'art juif* », Bulletin de nos Communautés, 15e Année, N°18, octobre 1959
- M. Moldovan, *Sinagoga...*, Moldovan, Mircea, *Sinagoga. Arhitectură a monoteismului*, București, Ed. Paideia, 2003
- S. Moscati, *Fenicieni...*, Moscati, Sabatino, *Lumea fenicienilor*, Ed. Meridiane, București, 1975
- T. Mózes, *Oradea...*, Mózes, Tereza, *Evreii din Oradea*, Ed. Hasefer, 1997
- Naményi Ernest, *Esprit du l'art juif*, Les Edition Minuit, Paris, 1957
- Nastasă, Lucian, *Educația școlară la evrei și „ieșirea din ghetou”*, Colocviu interdisciplinar organizat de Centrul de Istorie a Imaginarului și Colegiu Noua Europa, 19-20 martie, 1999, București, sediul NEC
- Niedermeier, Paul, *The old synagogue from Sibiu*, *Studia Judaica*, nr. 5/1996
- Oisteanu, Andrei, *Imaginea evreului în cultura română*, București, Hasefer, 2000
- Paraipan, Manuela, *Simbolistica funerară iudaică*, în *Studia Hebraica*, Issue nr. 8/2008
- Park, Chan Young, *La Bible illustrée par Marc Chagall (1887-1985): un dialogue interculturel et son évolution*, thèse de doctorat, Sorbonne, Paris, 2008, <http://www.theses.paris4.sorbonne.fr/thesepark.pdf>
- Péter Zoltán, *Nagyvárád 900 éves múltja és épített öröksége*, noran Kiadó kft, Budapest, 2005
- Petrescu, Paul, *Obiecte rituale iudaice din România*, Ed. Hasefer, București, 1999
- Petrescu, Paul, *Istorie și simbolistică în arta populară a evreilor din România*, în *Secolul XX*, nr. 282-283, 6-7/1984
- Pippidi, Andrei, *Identitate națională și culturală*, în *Despre statui și morminte. Pentru o teorie a istoriei simbolice*, Ed. Polirom, București, 2000
- Pressat, Roland, *Analiza demografică*, Ed. Științifică. București, 1974
- Prigent, Pierre, *L'image dans le Judaïsme – du Ile au VIe siècle*, Genève, Editions Labor et Fides, 1991

- Ouaknin, Marc-Alain, *Symboles du Judaïsme*, Paris, Editions Assouline, 1995
- M. Radosav, *Livada...*, Radosav, Maria, *Livada cu rodii*, Ed. Argonaut, Cluj Napoca, 2007
- Raj Tamás, *A Dohány utcai zsinagóga*, Budapest, 1984
- Raj Tamás, *Bevezetés*, konyvek/html/2007-zsidokonyv/raj-tamas-magyar.htm, (În continuare: *Bevezetés...*)
- Raj Tamás, *Zsidó tárgyak a művészetben* (Szelényi Károly-foto), Budapest, Makkabi kiadó kft, 2002
- Rosen, Moses, *Eseuri biblice*, Ed. Hasefer, București, 1992
- Rosen, Șlomo Sorin, *Reflecții biblice. Iudaism și Tora în limba română*, în *Realitatea evreiască*, Anul LIII nr. 330-331, 1-31 decembrie, 2009
- Sabău, Nicolae, *Monumentul funerar transilvan între Renașterea târzie și neoclasicism*, CDAI, 2004, 3, nr. 1-2 (5-6)
- Sanie, Silviu, *Elemente iudaice sau iudaizante în interferența etno-culturală din Dacia și Moesia Inferior* (Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae, I, Ed. Hasefer 1996)
- Sanie, Silviu, *Culte orientale în Dacia romană*, București, 1981
- S. Sanie, *Siret...*, Sanie, Silviu, *Dănuire prin piatră. Monumentele cimitirului medieval de la Siret*, Ed. Hasefer, București, 2000
- Sáros László, Váli Dezső, *Tanú ez a kőhalom. Zsidó temetők Közép- Európában*, Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1993
- Scheiber Sándor, , *Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig*, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete kiadása
- Schöner A., *A pokol...*, Alfréd, *A pokol traktátusa képekben*, Gabbiano-print Kft, 2008, Budapest
- Schöner Alfréd, *Te érted...*, Bookmaker Kiadó, Budapest, 2004
- Scholem, Gershom, *Studii de mistică iudaică*, Ed. Hasefer, București, 2000
- Sed-Rajna, Gabrielle, *L'art juif*, Paris, Editions Citadelles & Mazenod, 1995
- Sed-Rajna, Gabrielle, *L'art juif Orient et Occident*, Paris, Arts et métiers graphiques, 1975
- Sed-Rajna, Gabrielle, *Les manuscrits hébreux enluminés des bibliothèques de France*, Leuven – Paris, Peeters, 1994
- Shapiro, Michael, *Mandria evreiasca: 101 traditii evreiesti*, Ed. Antet, Oradea, 1998
- Simion, Victor, *Imagini, legende, simboluri. Reprezentări zoomorfe în arta medievală românească*, Ed. Fundației Culturale Române, București, 2000
- Sperber, Daniel, *Rethinking Symbolism*, Cambridge University Press, 1975
- Sperber, Daniel, *History of The menorah*, http://jewishideasdaily.com/docLib/20091207_sperber.pdf
- A. Sreja, L. Schwarz, *Sinagogi...*, Streja, Aristide, Lucian Schwarz, *Sinagogi din România*, Editura Hasefer, București, 1996
- *** *Studiu istoric și morfologic PUG Satu Mare 2009*, Muzeul Județean Satu Mare decembrie 2008
- Susskind, Goldberg Monique, *La mehitsa à la synagogue*, în *Aprendre et enseigner. Carnets d'étude sur le statut de la femme dans la Loi Juive*, Nr. 1, Le Centre de recherche sur la Femme dans la Loi Juive à l'Institut Schechter des Etudes Juives, Israel
- <http://massorti.com/IMG/pdf/A.et E.1 Mehitsa.pdf>
- Szabó Imre, *Erdély zsidói*, Kadima Kiadás Cluj Napoca, 1938
- Trebici Vladimir, *Demografia*, Ed Științifică și Enciclopedică, București, 1979
- Venetianer Lajos, *A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére*, Budapest, 1922
- http://mtdaportal.extra.hu/books/A_magyar_zsidóság_története.pdf
- Vătășianu, Virgil, *Istoria artei europene vol. I epoca medie*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1967
- Vătășianu, Virgil, *Istoria artei europene. Artă din perioada Renașterii*, Cluj-Napoca, Ed. Clusium, 2000
- Viey, Frédéric, *La synagogue de Fontainebleau*
- http://www.judaicultures.info/IMG/pdf/La_Synagogue_de_Fontainebleau.pdf
- Wald, Henri, *Homo Loquens*, Ed. Hasefer, București, 2001
- Wald, Henri, *Înțelesuri iudaice*, Ed. Hasefer, București, 1995
- Marcin Wodziński, *Tombstone*, <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Tombstones>
- Yirmiyahu Yovel, *Hegel, Nietzsche și evreii. O enigmă întunecată*, Ed. Humanitas, București, 2000
- Zevi, Bruno, *Cum să înțelegem arhitectura*, Ed. Tehnică, București, 1969
- Zugravu, Nelu, *Erezii și schisme la Dunărea Mijlocie și de Jos, Mileniul I*, Ed. Presa Bună, Iași, 1999

Fig. 50. Împrejmuirile cimitirului evreiesc nou din Carei (SM)

Fig. 51. Intrarea în cimitirul evreiesc din Valea lui Mihai

Fig. 52. Stâlp de sectorizare din cimitirul evreiesc ortodox Satu Mare (SM) sus. Placa de sectorizare cimitirul evreiesc neolog Oradea (BH) jos.

Fig. 53. Capela din cimitirul ortodox, Oradea (BH)

Fig. 54. Capela cimitirului din Sighetu Marmatei (MM)

Fig. 55. Capela din cimitirul evreiesc din Velența, Oradea (BH)

Fig. 56. Interiorul capei funerare din cimitirul neolog Oradea

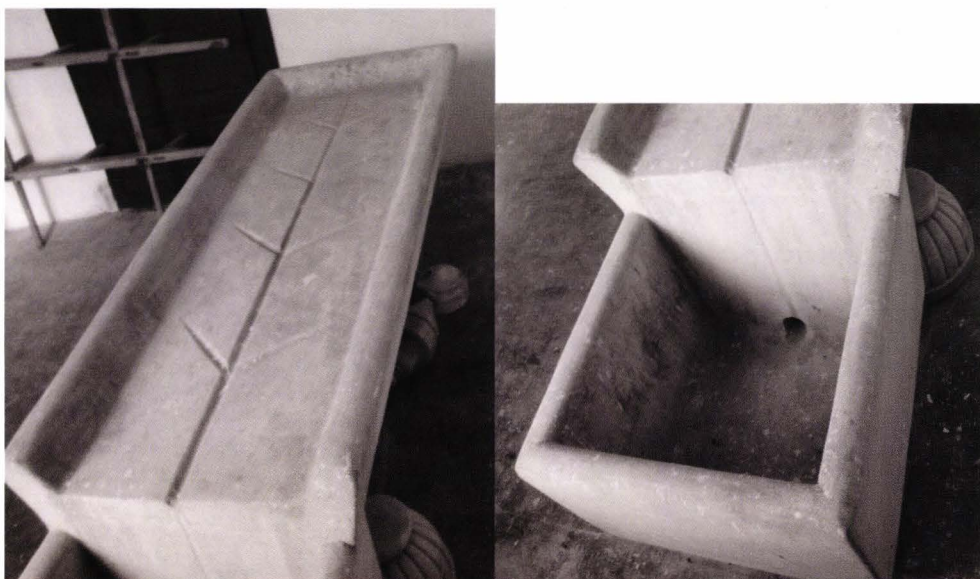

Fig. 57. Spălătorul băii rituale, cimitirul neolog Oradea (BH)

Fig. 58. Monumente funerare din lemn, Muzeul de Istorie al Evreilor, București

Fig. 59. Monumente funerare din lemn, în cimitire evreiești, din Budapesta

Fig. 60. Monumente deteriorate (scorojit, spart și restaurat)

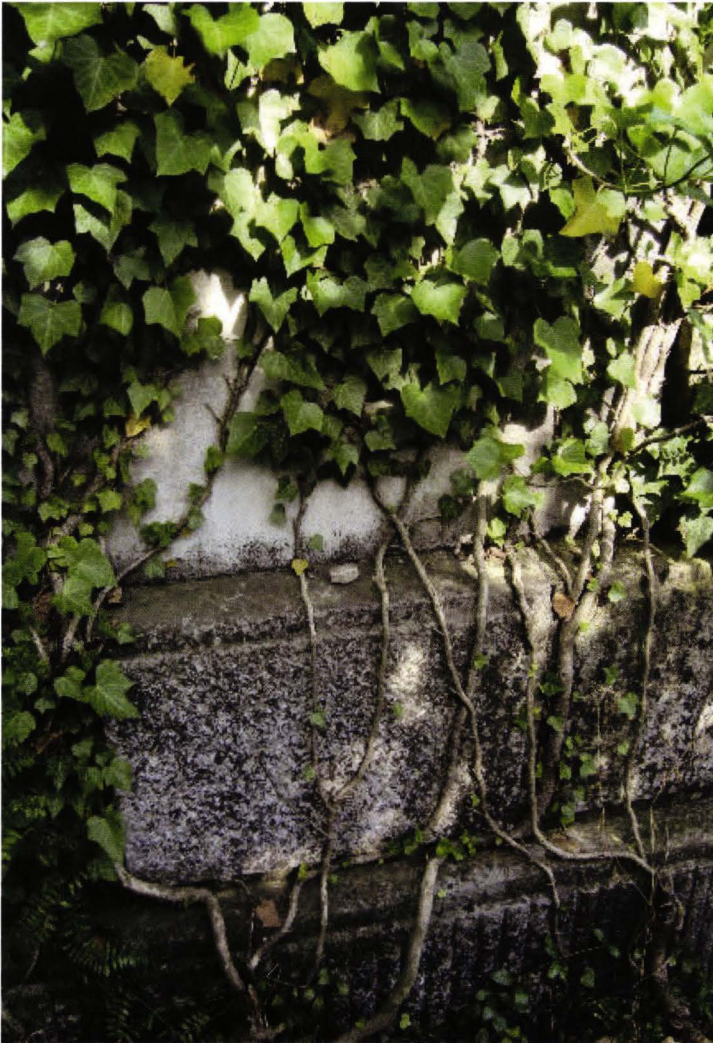

Fig. 61. Vegetație lemnificată ce acoperă pietrele funerare din cimitirele evreiești

Fig. 62. Alee principală în cimitirul evreiesc neolog din Oradea

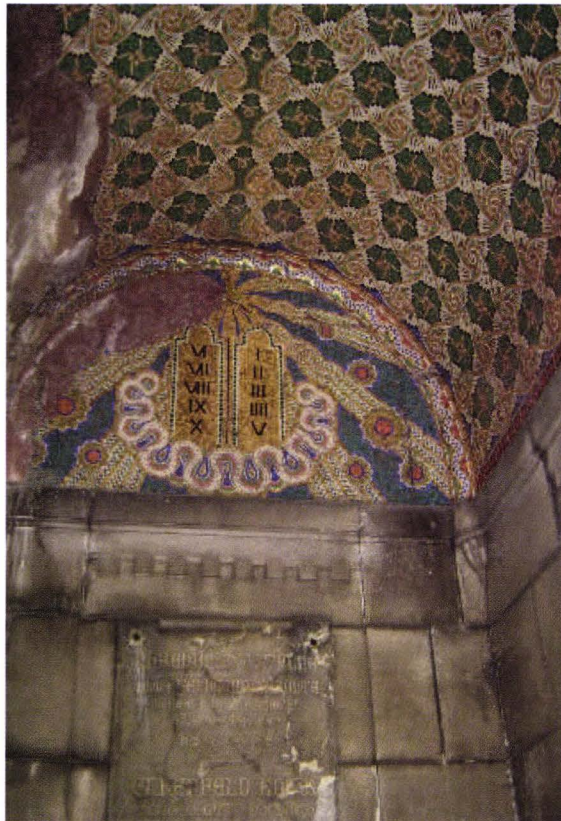

Fig. 63. Capele din Budapesta, cimitirul neolog

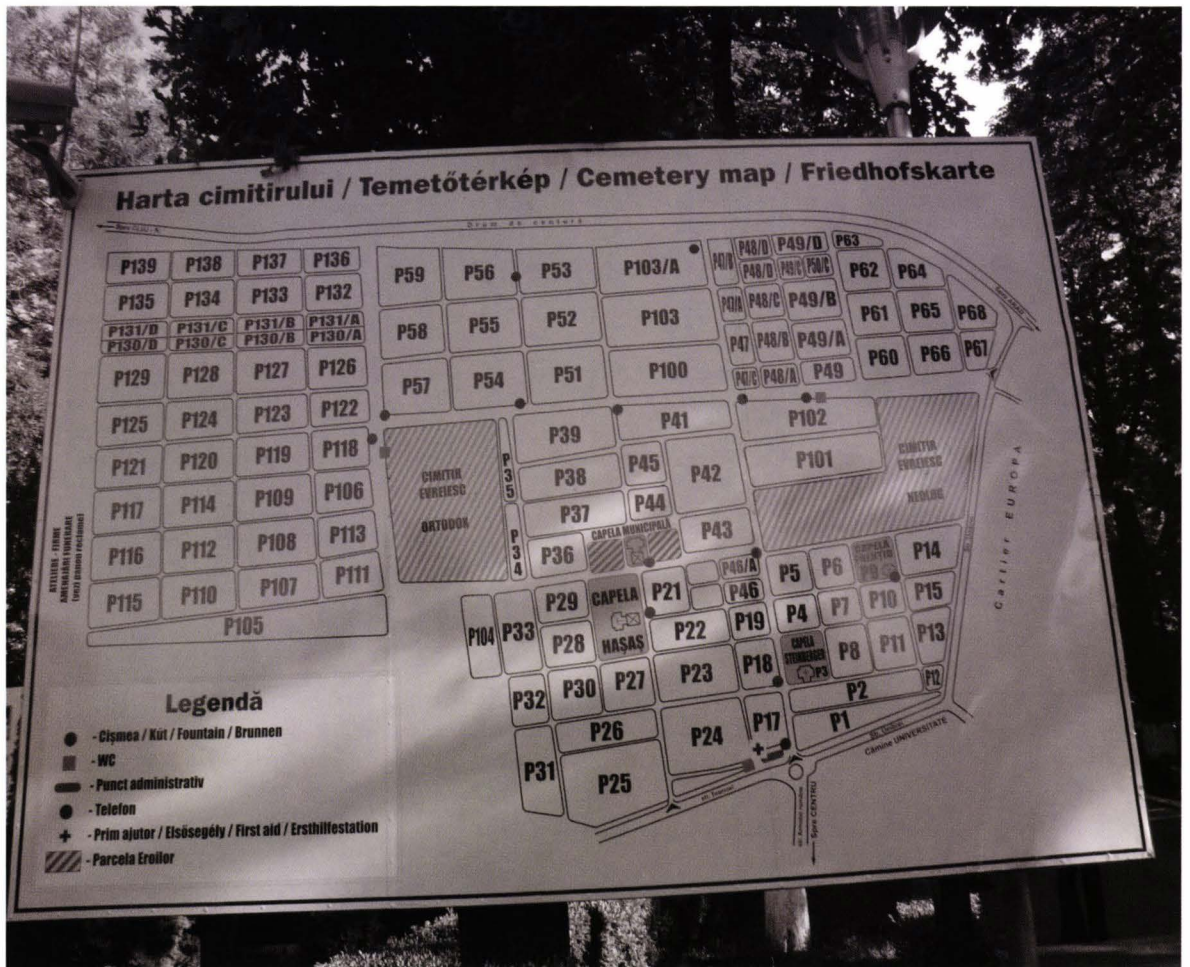

Fig.92. Harta complexului cimiterial Rulikovski din Oradea. În dreapta central, zona hașurată în forma aproximativă de L este sectorul ocupat de cimitirul evreiesc neolog. Central-stânga hașurat este cimitirul evreiesc ortodox.

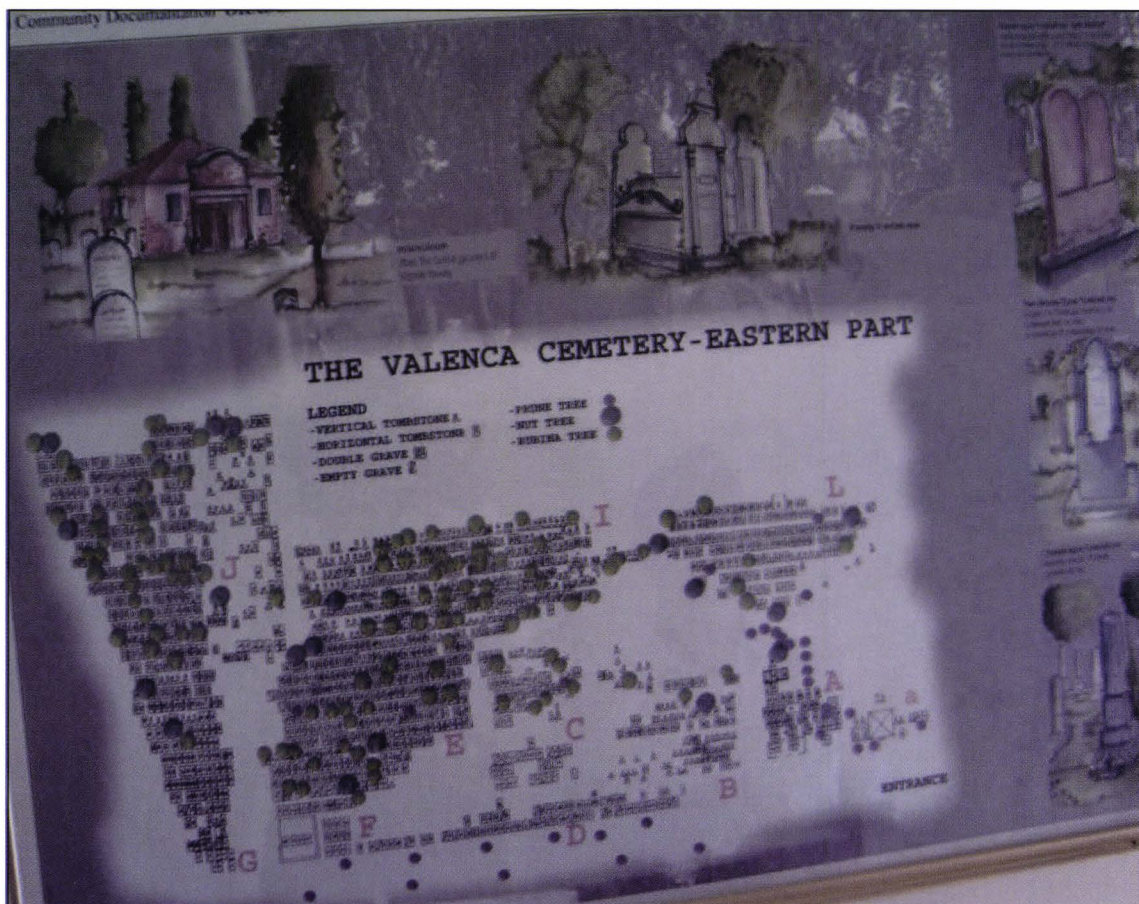

Fig. 93. Hartă pictată a cimitirului din Velența și o propunere de clasificare a pietrelor funerare (în dreapta), Oradea, comunitate

Fig. 94. Cimitirul evreiesc din Săpânța

Fig. 95. Decor cu păsări afrontate

Fig. 96. Decor cu motiv inimă

Fig. 97. Piatră funerară tip I.A.1.a.c.b.

Fig. 98. Piatră funerară tip I.A.2.a.c.

Fig. 99. Piatră funerară cu epitaful într-un ancadrament de arc frânt

Fig. 100. Piatră funerară de tipul I.A.1.a.a.b. cu denticuli sub cornișă

Fig. 101. Piatră funerară de tipul I.A.1.a.c.c.

102. Piatră funerară cu decor baroc

103. Fronton cu decor cerb

104. Piatră funerară cu ancadrament dublu profilat

Fig. 105. Piatră funerară tip I.A.1.a.n.

Fig. 106. Grup de stele funerare în cimitirul din Velența, Oradea

Fig. 107. Piatră funerară de tipul I.A.2.a.b.b.

Fig. 108. Fronton cu două hexagrame

Fig. 109. Monument funerar cu ovă în vârful frontonului

Fig. 110. Fronton circular cu un triunghi profilat înscris

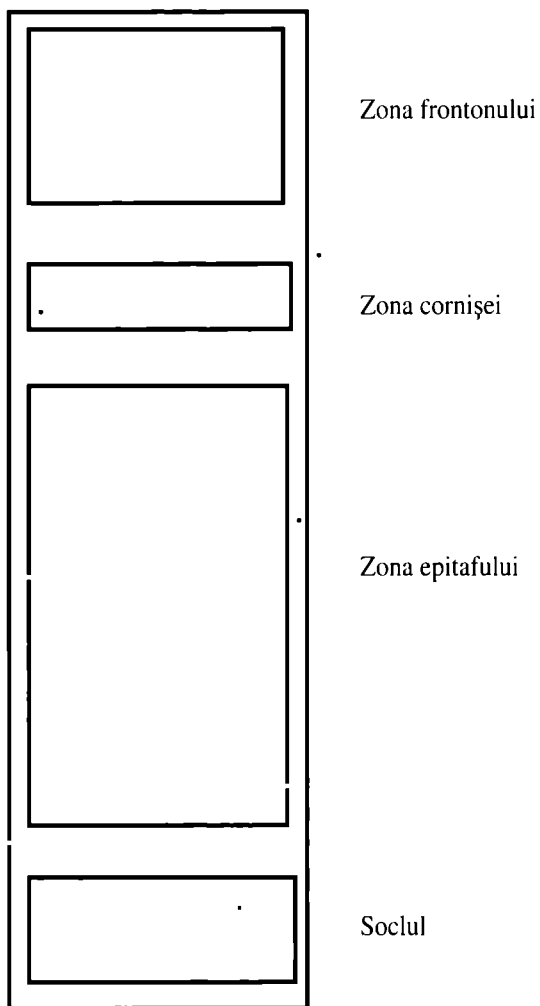

Fig. 111. Decor urnă cu două toarte

Fig. 112. Piatră funerară tip I.A.1.a.c.b. cu vas decorativ în vârf

Fig.113 Forma generală a unei pietre funerare de tip templu în cimitirele evreiești din nord - vestul României:

Postfață

Lucrarea autoarei Felicia Grigorescu, face cunoscute cimitirele evreiești din nord-vestul României, respectiv cele din județele Maramureș, Satu Mare și Bihor, și este urmarea unei intense munci de cercetare și documentare sistematică.

Monumentele funerare constituie o sursă majoră în reconstituirea istoriei comunităților din această zonă, prin epitafurile pietrelor funerare, care pe lângă formulele obișnuite, poate conține și elemente referitoare la locul de origine, funcția religioasă, vârstă sau diferite alte informații sau însușiri care l-au caracterizat pe cel decedat.

De asemenea prin cercetarea cimitirelor evreiești pot fi identificate locurile de înmormântare ale unor personalități ale lumii evreiești, rabini sau conducători de obști evreiești.

Deosebite sunt referirile la simbolismul funerar care face trimitere la originile antice ale evreilor precum și la Biblie, cartea după care este condusă viața evreilor precum și la influențele locale în arta fenerară iudaică.

Acest volum îmbogățește informațiile existente cu privire la cimitirele evreiești, prezente în număr mare în această zonă dar din păcate încă prea puțin cunoscute.

Décsei Nicolae
Președintele Comunității Evreiești Satu Mare

Cuprins

I. ISTORIOGRAFIA PROBLEMEI	6
II. CIMITIRUL	9
II.A.1. Cimitirul	9
II.A.2. Capele funerare	12
II.A.3. Însmormântarea	14
II.A.4. Hevra Kadişa. Primele Hevra Kadişa din nord-vestul României	15
III. PIATRA FUNERARĂ. FORME DE MANIFESTARE ARTISTICĂ ÎN CIMITIRELE IUDAICE DIN NORD-VESTUL ROMÂNIEI	19
III.A. Analiza tipologică după forma pietrei	22
1. Tipul de piatră funerară „Templu“ (I. A.1.a)	29
2. Tipul de piatră funerară „obelisc“ (I.A.1.b.)	34
3. Tipul de piatră funerară „vag arhitectonică“ (I.A.2.)	35
4. Tipul de piatră funerară „dublă“ (I.B.)	38
5. Tipul de piatră funerară „rară“ (II.)	41
6. Ansambluri funerare și capele rabinice (I.C.)	42
III.B. Conținutul pietrei	46
III.B.1. Decorul	47
1. Simboluri religioase	50
2. Elemente decorative pseudo-arhitectonice	56
3. Elemente decorative fitomorfe	60
4. Elemente decorative zoomorfe	67
5. Forme decorative geometrice	69
6. Compoziții	69
7. Elemente antropomorfe	70
8. Alte motive ornamentale	71
III.B.2. Epitaful	73
III.B.3. Soclul	76

IV. CIMITIRE DIN NORD-VESTUL ROMÂNIEI. ELEMENTE DE INDIVIDUALIZARE REGIONALĂ	78
V. ECLECTISMUL IUDAIC ÎN ARTA CIMITERIALĂ DIN NORD-VESTUL ROMÂNIEI	85
GLOSAR DE TERMENI	90

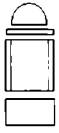
Contents

I. HISTORIOGRAPHY OF THE TOPIC	93
II. THE CEMETERY	96
II.A.1. The Cemetery	96
II.A.2. Funeral Chapels	99
II.A.3. The Burial	101
II.A.4. Hevra Kadiša. The First Hevra Kadiša in the North-West of Romania	103
III. TOMB STONE. FORMS OF ARTISTIC EXPRESSION IN THE JEWISH CEMETERIES OF NORTH-WEST ROMANIA	106
III.A. Typology analysis according to the form of the stone	22
1. The temple typology (I. A. 1.a)	115
2. Obelisk Type (I.A.1.b.)	117
3. The vaguely architectural type (I.A.2.)	118
4. The double type (I.B.)	120
5. Rare types (II.)	121
6. Funeral ensembles and rabbi chapels (I.C.)	122
III.B. The content of the stone	124
III. B.1 Decorum	124
1. Religious symbols	127
2. Pseudo-architectonic decorative elements	131
3. Decorative phytomorphic elements	134
4. Zoomorphic decorative elements	139
5. Decorative geometrical shapes	140
6. Compositions	140
7. Anthropomorphic elements	140
8. Other ornamental motifs	141
III.B.2. The Epitaph	142
III.B.3. The pedestal	144

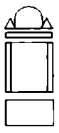
IV. CEMETERIES FROM NORTHWESTERN ROMANIA. ELEMENTS OF REGIONAL INDIVIDUALIZATION	145
V. JEWISH ECLECTICISM IN THE CEMETERY ART OF NORTH-WEST ROMANIA	151
GLOSSARY OF TERMS	155

Fig. 2. Tipuri de pietre funerare în cimitirele evreiești din nord-vestul României

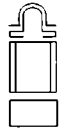
1. Forme arhitectonice

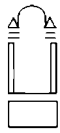
I.A.1.a.a.a.

I.A.1.a.a.b.

I.A.1.a.a.c.

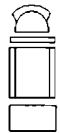
I.A.1.a.a.d.

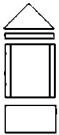
I.A.1.a.a.e.

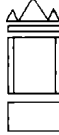
I.A.1.a.a.f.

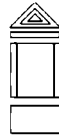
I.A.1.a.a.n.

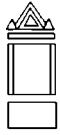
I.A.1.a.b.a.

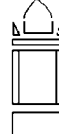
I.A.1.a.b.b.

I.A.1.a.b.n-1.

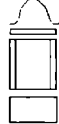
I.A.1.a.b.n.

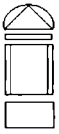
I.A.1.a.c.b.

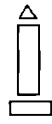
I.A.1.a.c.c.

I.A.a.c.d.

I.A.1.a.c.n.

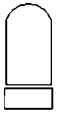

I.A.1.b.1.

I.A.1.b.2.

2. Forme vag arhitectonice

I.A.2.a.a.

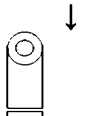
I.A.2.a.b.

I.A.2.a.e.

I.A.2.a.n.

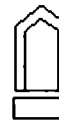
I.A.2.a.c.

I.A.2.a.n-1.

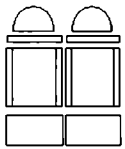
I.A.d.

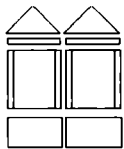
I.A.2.b.

I.A.2.c.

I. B.

I. B.

